

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Національний університет
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ

Наукове фахове видання

Випуск 31

Видавничий дім
«Гельветика»
2021

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

Секундант Сергій Григорович, доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії та основ загальногуманітарного знання, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР:

Яковлев Денис Вікторович, доктор політичних наук, професор, декан факультету психології, політології та соціології, Національний університет «Одеська юридична академія»

ЧЛЕНИ РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ:

Голубович І. В., доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії та основ загальногуманітарного знання, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова; **Дікова-Фаворська О. М.**, доктор філософських наук, професор, професор кафедри соціології, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова; **Сременко О. М.**, доктор філософських наук, професор, Національний університет «Одеська юридична академія»; **Івакін О. А.**, доктор філософських наук, професор, Національний університет «Одеська юридична академія»; **Крилова С. А.**, доктор філософських наук, професор, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова; **Кройтор А. В.**, кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри політичних теорій, Національний університет «Одеська юридична академія»; **Кутуєв П. В.**, доктор соціологічних наук, професор, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»; **Куцупал С. В.**, доктор філософських наук, професор, Полтавський юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого; **Лісієнко О. В.**, доктор соціологічних наук, професор, Південноукраїнський національний університет імені К. Д. Ушинського; **Коваліско Н. В.**, доктор соціологічних наук, професор, Львівський національний університет імені Івана Франка; **Окороков В. Б.**, доктор філософських наук, професор, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара; **Петриківська О. С.**, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та основ загальногуманітарного знання, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова; **Стрелкова А. Ю.**, доктор філософських наук, старший науковий співробітник, Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України; **Хамітов Н. В.**, доктор філософських наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка; **Цвих В. Ф.**, доктор політичних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка; **Чепак В. В.**, доктор соціологічних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка; **Długosz Piotr**, доктор соціологічних наук, професор, University of Rzeszów, Rzeszow, Польща; **Gerald M. Steinberg**, професор кафедри політології, Університет імені Бар-Ілана, Ізраїль; **Harris Kevan**, доктор філософії, доцент, Каліфорнійський університет (UCLA), США; **Mirchev Dimitar**, доктор філософських наук, професор, Медичний університет Пловдив, Болгарія; **Mirica Stefania-Cristina**, доктор філософії, Університет «Dunarea de Jos», м. Галац, Румунія; **Silviya Mineva**, доктор філософії, професор, Софійський університет, Болгарія.

Науковий фаховий журнал «Актуальні проблеми філософії та соціології» засновано у 2014 році
Національним університетом «Одеська юридична академія».

Свідоцтво про державну реєстрацію: КВ № 20826-10626 Р від 25.06.2014 р.

Журнал «Актуальні проблеми філософії та соціології» внесено до переліку наукових фахових видань України категорії Б, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з філософських, політичних та соціологічних наук (спеціальності 033 «Філософія», 052 «Політологія», 054 «Соціологія») на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук відповідно до Наказу МОН України від 26.11.2020 р. № 1471 (Додаток 3).

Рекомендовано до друку та поширення мережею Internet вченою радою Національного університету «Одеська юридична академія» 15 вересня 2021 р. (протокол № 2).

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення
StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Офіційний веб-сайт журналу «Актуальні проблеми філософії та соціології»: www.apfs.nuoua.od.ua

ФІЛОСОФІЯ

УДК 141.786:004.946

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i31.991>

С. В. Веремейчик

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9012-3623>

кандидат філософських наук,

Національного університету водного господарства та природокористування

ВІРТУАЛЬНА РЕАЛЬНІСТЬ У КОНТЕКСТІ ПОСТМОДЕРНІСТСЬКОГО ФІЛОСОФУВАННЯ

Постановка проблеми. Досягнення науково-технічного прогресу в площині інформаційних технологій призвело до виникнення абсолютно нових форм передання та сприйняття інформації особистістю. Так, інформаційний простір сьогодення соціокультурного поля тісно пов'язаний із буденним життям пересічного громадянина, тому такі терміни, як «віртуальна корпорація», «віртуальні гроші», «віртуальна демократія», «віртуальне навчання», «віртуальна іграшка», «віртуальна студія» та ін., які ще наприкінці минулого століття були позбавлені всього сенсу, нині набули цілком беззаперечної і ясної змістовності. Весь спектр цих віртуальних термінів для зручності можна окреслити поняттям «віртуальна реальність». Глибина взаємозв'язку такої штучної реальності з громадським та індивідуальним життям дозволяє говорити про «віртуалізацію» сучасної спільноти. Можна стверджувати, що на сьогоденному етапі цифровізації постіндустріальна громада починає розвиватися у своєму новому віртуальному образі, тому ця метаморфоза постмодерної культури вимагає більш детального філософського аналізу поняття віртуальної реальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження проблематики неklasичних інтерпретацій розуміння феномену віртуальної реальності висвітлюється у працях як вітчизняних, так і закордонних учених, як-от Д.В. Галкіна, І.Г. Корсунцева, Н.Б. Маньковська, А.А. Нікітіна, А.В. Нікітіна, Н.А. Носова, Н.Н. Решетнікової та ін. Зазначені дослідження розкривають особливості постмодерністської філософської думки в процесі пізнання та розуміння явища віртуальної реальності.

Мета статті – проаналізувати віртуальну реальність як феномен, який, як і можливий світ, не має ознак матеріального і є сукупністю можливостей, які несуперечливо утворюють одне ціле. Проте своєрідність такого світу полягає в тому, що з ним людина взаємодіє як із реальним, а не просто мислимим.

Виклад основного матеріалу. На нашу думку, наукову розвідку цього феномену слід проводити в контексті тих культурно-технологічних та світоглядних трансформацій, які мають місце в сьогоденному світі. Ураховуючи той аспект, що сучасне суспільство у своєму світоглядному бутті є постмодерністським, аналіз явища «віртуальності» у цьому дослідженні буде здійснено саме через призму постмодерністських філософських теорій.

Для розкриття сутності віртуальної реальності звернемося до напрацювань французької філософської школи в персоналіях Ж. Дельоза, Ж. Бодрійяра, а саме до теорії симулякрів. Перш ніж приступити до безпосереднього розгляду цього концепту, слід зазначити, що різнобарвність смислового навантаження поняття «симулякр» змінюються залежно від моделі застосування, а саме репрезентативної або нерепрезентативної. У контексті репрезентативної моделі, найбільш яскраво втіленої Платоном, симулякр слід розуміти як копію копії, слід сліду, квадрат квадрата, який, як і копія, претендує на відповідність до оригіналу. Отже, для Платона симулякр – це процес негативної видозміни прототипу копією копії. Оскільки істинність дублікату визначається саме симулякром, виходячи з відповідності або ж розбіжності з ідеєю первинного об'єкта, то належно симулякри позбавляються власного онтологічного статусу і переходять у категорію ірреальності. Намагаючись виключити з фізичної дійсності елементи, що спотворюють її, Платон першим порушив питання про те, що в онтологічній структурі буття присутні об'єкти, які ми на початку ХХІ століття іменуємо віртуальними [1, с. 339–345].

Варто зазначити, що в межах репрезентативної концепції симулякр оформлюється суто як синтетична та негативна сутність, що іронізує над реальністю. Водночас у контексті нерепрезентативної моделі виділяється модель нерепрезентативна, оскільки симулякри виходять за границі опозиції оригінал-копія і вже не передбачають співвідношення із жодними референтами [2, с. 333–337].

Саме в такому дискурсі розмірковує Ж. Дельоз. В основу такого філософування він покладає тезу, що опозиція модель-копія відтепер немає жодної змістовності, тому поняття автентичності, відповідності, моделі втрачає будь-який сенс, оскільки в запаморочливій безодні симулякрів втрачається будь-яка модель. Це дозволяє стверджувати, що з позиції нерепрезентативного підходу до симуляції остання є іманентною самій реальності, оскільки потенція симулякра від початку присутня в морфології самого буття, щодо чого філософ стверджує: «Все стало симулякром. Але під симулякром ми повинні розуміти не просту імітацію, а дію, через яку сама ідея зразка або особливої позиції спростовується, відкидається. Симулякр – інстанція, що включає відмінність (щонайменше) двох розбіжних рядів, якими він грає, усуваючи будь-яку подібність, щоб із цього моменту не можна було би вказати на існування оригіналу або копії» [3, с. 93].

На відміну від Платона для Ж. Дельоза симулякр становить не просто подобу подоби, що послаблює оригінал у процесі повторення, а химерний образ, позбавлений подібності (на противагу іконоподібному зразку, де симулякр помістив подобу зовні, а насправді живе лише відмінністю). Таким чином, на думку мислителя, схожість симулякра до об'єкта симуляції становить лише зовнішній видимий ефект, ілюзію, а насправді ж істинна його сутність полягає в розбіжності, становленні, відвічній мінливості та різниці в самому собі [2, с. 333–337].

Використовуючи напрацювання в площині симулякрів, французький філософ спростовує Платона в контексті встановлення відповідності хаотичного світу до трансцендентної ідеї. Причому варто зазначити, що аргументи, які підбирав Ж. Дельоз, проростають із самої сутнісної серцевини платонізму. Беручи до розгляду саме ті максими, в яких Платон намагається вилучити з реального світу його фантомний складник, Ж. Дельоз указує на той нюанс, що грецький мислитель у своїх спробах вилучення фантасмагоричності, сам того не бажаючи, надає примарності особливу життєву силу, оскільки несхожість та невідповідність не є недоліками, а стають зразками, в яких розвивається дійсність.

Ж. Бодрійяр, як і Ж. Дельоз, уважав, що симуляція починається з утопізації основного принципу репрезентації, який декларує еквівалентність знаку та реальності. Так, за Ж. Бодрійяром, симулякр жодним чином не співвідноситься з будь-якою дійсністю, крім власної. Отже, якщо функцією знаку є зміст відображення, а символу – представлення, то щодо симулякра говорити про будь-яку відповідність не має сенсу. На противагу Ж. Дельозу, який розглядав переважно онтологічні аспекти симуля-

ції, Ж. Бодрійяр акцентує свою увагу на соціальних виявах цього феномену та висуває тезу про «втрати реальності» в постмодерністську епоху, на зміну якій приходить «гіперреальність». Так, «знаки» більше не обмінюються на «означуване», вони відтепер замкнуті тільки самі на собі. На думку Ж. Бодрійяра, автономія соціальної системи відбувається як симуляція, що приховує відсутність «глибинної реальності», під якою мислитель розуміє проблемну картину світу епохи модерну. У світлі концепції кардинальної зміни в «способі означення» логічний висновок Ж. Бодрійяра про те, що симуляція, яка розуміється як модерністський принцип соціальності, стала тотальною практикою в постмодерністську епоху [4, с. 85]. Зазначимо, що теоретик постмодерну пропонує розглядати симуляції як завершальний етап розвитку знаку, в процесі якого він виокремлює чотири стадії його розвитку:

- 1) відображення деякої глибинної реальності;
- 2) маскування і трансформацію цієї реальності;
- 3) маскування відсутності будь-якої глибинної реальності;

4) втрату будь-якого зв'язку з реальністю, перехід зі стану видимості в стан симуляції, тобто перетворення знаку у власний симулякр [5, с. 45].

Спираючись на міркування Ж. Дельоза та Ж. Бодрійяра, доходимо висновку, що симулякр можна окреслити як знак, що становить власне буття, творить власну реальність, який фактично перестав бути знаком за своєю сутністю. Тобто сам симулякр є тілом. Проте тіло його онтологічне, тобто він так само реальний, як реальний будь-який об'єкт, що є референтом, тільки реальний він у віртуальному плані. Саме тому симулякр не є знаком, проте він може бути референтом щодо знаку, який його презентує, тобто симулякра, але вже наступного порядку. Таким чином, симулякр починається там, де закінчується подібність і починається віртуальна реальність, яка є просто-ром симулякрів.

Отже, там, де обривається зв'язок з оригіналом, знак стає симулякром, тією самою копією, що позбавлена подібності і живе відмінністю, про яку писав Ж. Дельоз. І саме так симулякр знаходить своє віртуальне буття, щодо якого наша реальність буде виконувати функцію конститування або ж породження. Але у своїй реальності, яку ми сприймаємо як віртуальну, він має статус референта – зразка. Дослідниками феномену віртуальності наголошується, що сама по собі дійсність, як природна, так і соціальна, може вибудовуватися за принципом вкладених здійсненостей [6, с. 185–188].

Резюмуючи розвідку онтологічного статусу віртуальної реальності, скажемо, що її варто окреслити як організований простір симулякрів – особливих об'єктів, «відчужених знаків»,

що (на відміну від знаків-копій) окреслюють не подібність, а різність із референтною реальністю. І на протигагу актуальній дійсності, що виражає цілісність, стабільність та завершеність, віртуальна реальність є джерелом відмінності й різноманіття. Таким чином, цифровий простір є феноменом, який є іманентним за своєю сутністю, самою структурою буття, що втілює можливість творчої генерувальної діяльності. У контексті вищевикладеного існує думка, що людина від початку перебуває у віртуальній реальності і протягом усього життя всього лише опановує один віртуальний стан за іншим. Отже, віртуальна реальність – це той життєвий простір, та ресурсна база, що «вигодувала» і виховала людину. Оскільки людство завжди намагалося переформатовати навколишній світ відповідно до своїх уподобань, то воно завжди в процесі змін створювало свої власні світи, які є віртуальними.

Усвідомлення ролі віртуальної реальності в житті людини почалося з повномасштабного впровадження електронних технологій. Саме інформаційне суспільство сприяло утвердженню віртуальної реальності як суспільно значущого феномену. Безперечно, симулякри, або віртуальні об'єкти, в різних іпостасях завжди були присутні в індивідуальному та соціальному житті, проте тільки сьогодні вони стають незамінними елементами соціуму та багато в чому визначають специфічний постмодерний образ інформаційного суспільства, яке і створило технічні можливості для активізації ресурсів, що до цього часу залишалися незадіяними в межах попередньої соціокультурної парадигми. Окрім цього, такий бурхливий розвиток технологій віртуальної реальності викликаний реальними потребами в переході від актуальних до віртуальних методів передання та освоєння інформації. Віртуально побудовані об'єкти сприймаються людиною в більш «живій» формі, ніж об'єкти актуальні, відгороджені ригідними межами своєї даності і завершеності. Багато в чому це пов'язано з тим, що віртуальна реальність будується за принципом «зворотного зв'язку», що дозволяє здійснити максимальне входження людини в інформаційний простір.

Отже, на нашу думку, однією з найважливіших особливостей віртуальної реальності в соціокультурному контексті є саме інтерактивність. У термінології Н.А. Носова інтерактивність означає, що штучно створена реальність може взаємодіяти з усіма іншими видами реальностей, зокрема і з генерувальною (творчою) як онтологічно незалежною [7]. У такому разі варто зазначити, що інтерактивність як феномен, звичайно ж, не є породженням тільки інформаційних технологій, оскільки вона існувала вже відтоді, коли людина почала орієнтуватися на відчуття задоволення

в процесі споживання культурного продукту. У контексті розуміння цього поняття найкращими прикладами інтерактивного дійства можна назвати ті види розваг, де глядачі беруть безпосередню участь у побудові сценарію під час самої вистави. Тут узірцем можуть слугувати гладіаторські бої Стародавнього Риму. Отже, інтерактивність можна охарактеризувати як один із типів комунікації, для якого властива відповідна реакція в режимі реального часу, прийнята суб'єктом, який ініціював процес. Зауважимо, що під реальним часом потрібно розуміти не тільки миттєву відповідну реакцію, а ситуацію, коли контрагент, що направив запит, зберігає свій стан в очікуванні відповіді.

Зазначимо, що саме наявність інтерактивності не дозволяє повністю й однозначно уналежити віртуальну реальність до сфер об'єктивної або ж суб'єктивної реальностей. З одного боку, віртуальна реальність є корелятивною сфері людської суб'єктивності, тому не може існувати без сприймальної та усвідомлювальної людини, з іншого – саме суб'єкт взаємодіє з нею як з онтологічно незалежною об'єктивною дійсністю. Це дозволяє припустити, що категорія віртуальної реальності вбудована в єдину логічну послідовність категорій суб'єктивної та об'єктивної реальності. Однак зауважимо, що ця проблема у філософській літературі тільки починає порушуватися.

Висновки. Отже, підбиваючи підсумки, скажемо, що основними причинами віртуалізації постмодерного суспільства є об'єктивна потреба в переході інформаційних технологій на якісно новий рівень, а також іманентна людині потреба у творчості, у створенні нової реальності, таких світів, щодо яких він був би деміургом. Цей феномен займає вже досить значний соціокультурний простір у постмодерному суспільстві, у подальшому його роль буде тільки неухильно зростати.

Віртуальну реальність можна розглядати як специфічну характеристику постмодерністського світовідчуття. До того ж за допомогою віртуальних технологій симуляція стала невід'ємним творчим компонентом усіх підсистем інформаційного суспільства. Причому віртуальні інформаційні технології – це лише одне з можливих втілень симуляції, вияви якої можна знайти й у сфері міжособистісних та інтимних відносин, у мистецтві, політиці тощо.

Факт віртуалізації сучасного суспільства, в якому симулятивна діяльність набуває широких масштабів, дозволяє говорити про втрату стійкості соціальних структур і про відчуття примарності та нестабільності соціального буття. Так, виникає роздвоєність антропологічного буття, дуальність людського світу, тому що тілесна сутність людини продовжує жити в реальному світі.

Література

1. Платон Собрание сочинений в 4 т. Т.2. Москва : Мысль, 1993. 528 с.
2. Делез Ж. Симулякр и античная философия. Москва : Логика смысла, 1995. 472 с.
3. Делез Ж. Различие и повторение. Санкт-Петербург, 1998. 384 с.
4. Baudrillard J. Simulacra and Simulation. University of Michigan Press, 1994. 176 p.
5. Гараджа А.В. Бодрийяр. Современная западная философия: Словарь / ред. Малахов В.С., Филатов В.П. Москва, 1991. 544 с.
6. Носов Н.А. Психологические виртуальные реальности. Москва, 1994. 195 с.
7. Носов Н.А. Виртуальная психология. Москва, 2000. 432 с.
8. Галкин Д.В. Виртуализация опыта в культуре постмодерна: метаморфозы дискурсивного ландшафта : дис. ... канд. филос. наук. 09.00.13. Томск, 2002. 175 с.
9. Маньковская Н.Б. Эстетика постмодернизма. Санкт-Петербург : Алетейя, 2000. 347 с.
10. Никитин А.А., Никитин А.В., Решетникова Н.Н. Концепции и средства доступа к виртуальным мирам в образовании, культуре, искусстве. URL: <https://elbib.ru/article/view/212> (дата звернення: 15.08.2021).

Анотація

Веремейчик С. В. Виртуальна реальність у контексті постмодерністського філософування. – Стаття.

У статті представлений розгорнутий аналіз такого поняття, як «виртуальна реальність», у контексті постмодерністської філософської думки. Указано, що ця проблематика ввійшла в соціокультурну дійсність на початку ХХІ століття разом із проривом у технологічній сфері інформаційних технологій, надбання яких стали доступними широкому колу споживачів комп'ютерної техніки (від інженерів-проектувальників до любителів комп'ютерних ігор – дітей і дорослих). Досліджено специфіку феномену віртуальної реальності як суми можливостей, що безконфліктно створюють нематеріальну цілісність. Виявлено, що характерною особливістю цифрової симуляції є ефект безпосередньої присутності в момент взаємодії та сприйняття суб'єктом пізнання нереального світу (як об'єкт реальний, а не просто мислимий).

У контексті наукового дослідження розглядаються основні методологічні підходи до зв'язку явища віртуальної реальності з теорією симулякрів. У процесі наукової розвідки виявлено термінологічне значення віртуалізації і симуляції сьогоdnішнього суспільства, в онтологічній площині якого втрачається стійкість соціальних структур та виникає роздвоєність антропологічного буття, дуальність людського світу, адже тілесне людини продовжує жити в реальному світі, тоді як духовне своїм буттям переміщається у сферу володання симуляції.

Також у статті аналізується онтологічна специфіка віртуальної реальності. Показано, що віртуальна реальність розглянута через призму постмодерністської філософської думки, є феноменом, який не має ознак матеріального, є джерелом відмінності й різноманіття, життєвим простором, що «вигодувала» та

виховала людину і який має онтологічний зв'язок із морфологією буття. Відображено, що онтологічні особливості віртуальної реальності має сенс позначати через характеристики подібності, відмінності, різноманіття та інтерактивності. Саме ці особливості в їх сукупності є необхідними і достатніми для визначення віртуальної реальності. При цьому інтерактивність розглядається як ключова ознака специфікації віртуальної реальності.

Ключові слова: віртуальна реальність, симулякри, постмодерністське суспільство, електронні технології, інформаційне суспільство, дуальність людського світу, інтерактивність.

Summary

Veremeychik S. V. Virtual reality in the context of postmodern philosophizing. – Article.

The article presents a detailed analysis of such a concept as "virtual reality" in the context of postmodern philosophical thought. It is indicated that this issue entered the socio-cultural reality at the beginning of the XXI century, along with a technological breakthrough in the field of information technology, the possessions of which have become available to a wide range of consumers of computer equipment from engineers – designers to fans of computer games – children and adults. The specifics of the phenomenon of virtual reality as the sum of possibilities that create intangible integrity without conflict were also studied. Accordingly, it was found that a characteristic feature of digital simulation is the effect of direct presence at the time of interaction and perception of the subject of knowledge of the unreal world as an object that actually exists, not just conceivable.

In the context of this research, the main methodological approaches to the connection of the phenomenon of virtual reality with the theory of simulacra are considered. In the process of scientific exploration, the terminological significance of virtualization and simulation of today's society was revealed, in the ontological plane of which the stability of social structures is lost and the bifurcation of anthropological existence, the duality of the human world arises. After all, the human body continues to live in the real world, while the spiritual by its being moves into the realm of domination of simulation.

The article also analyzes the ontological specifics of virtual reality. It has been shown that virtual reality, viewed through the prism of postmodern philosophical thought, is a phenomenon that has no material features and is a source of difference and diversity, a living space that "nurtured" and educated man, and which has an ontological connection with the morphology of life. It is shown that the ontological features of virtual reality make sense to denote through the characteristics of similarity, difference, diversity and interactivity. It is these features in their entirety are necessary and sufficient to determine virtual reality. In this case, interactivity is considered a key feature for the specification of virtual reality.

Key words: virtual reality, simulacra, postmodern society, electronic technologies, information society, duality of the human world, interactivity.

УДК 123+241.2+343.825

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i31.993>**В. В. Гоголь**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5236-885X>

кандидат наук із богослов'я, доцент,

завідувач кафедри богослов'я

Івано-Франківська академія Івана Золотоустого

Н. Г. ГаблейORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3035-9028>

кандидат юридичних наук, доцент,

завідувач кафедри міжнародного, конституційного та адміністративного права

Івано-Франківський юридичний інститут

Національного університету «Одеська юридична академія»

СВОБОДА ВІРОСПОВІДАННЯ ЗАСУДЖЕНОГО ЯК ВИЯВ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ СВОБОДИ РЕЛІГІЇ

Постановка проблеми. Категорія «свобода» демонструє різнобічність цього феномену й виключає можливість єдиного підходу щодо визначення. Тому у світовій сучасній думці є різні підходи щодо понятійного апарату свободи. Для того, щоб з'ясувати зміст свободи віросповідання засудженого, варто звернути увагу на погляди щодо розуміння свободи загалом і свободи релігії зокрема. Релігійне виховання засуджених – це один зі способів виховного впливу, де реалізуються його основні завдання, як-от перевиховання засудженого, тому вивчення цієї проблематики є важливим для внесення змін до законодавства України щодо механізму реалізації засудженого свободи віросповідання, а також постала необхідність зробити певну теоретичну корекцію змісту поняття «свобода релігії» і визначити конкретну перспективу подальших досліджень.

Новизна дослідження полягає в тому, що напрацювання щодо свободи віросповідання, як правило, здійснені загалом, без урахування особливостей конкретної категорії суспільства. Засуджені, котрі відбувають покарання, пов'язані з позбавленням волі, не завжди можуть реалізувати свободу віросповідання в конкретних установах.

Метою дослідження є з'ясування змісту свободи віросповідання засудженого як вияву індивідуальної свободи релігії.

Ступінь наукової розробленості. Варто зауважити, що наукові погляди на свободу вперше було обґрунтовано в працях античних мислителів (Платон, Аристотель, Епікур, Сенека, Марк Аврелій), вони розглядали свободу як явище соціальної дійсності. Пізніше релігійне підґрунтя свободи було досліджено Ф. Аквінським. Права та свободи людини було визнано основою суспільного розвитку такими вченими, як І. Берлін, Ф. Хаєк, Р. Дворкін, Г. Кельзен, М. Мюллер тощо.

Безпосередньо теоретичним підґрунтям цього дослідження стали роботи О.І. Богатирьо-

вої, Н.Г. Габлей, І.В. Пахомова, В.Д. Титова, Л.В. Ярмол та інших.

Незважаючи на значний інтерес науковців до проблеми свободи віросповідання загалом та засудженого зокрема, механізм її реалізації є недостатньо відпрацьованим.

Дискусія та результати. Свобода – це не просто відчуття реалізованої можливості вибору, а утвердження авторства у власному життєтворенні. Свобода – це завжди відповідальність за здійснений вибір у його реалізаційному вияві, за його наслідки. Ще І. Кант теоретичного обґрунтував висновок, що кожна людина вільна, але не тому, що народилася вільною, а тому, що вона народилася з відповідальністю за свій вибір [1, с. 10].

Варто зауважити, що свобода розглядається як явище поліструктурне. За сферою суспільного вияву свобода може бути економічною, політичною, духовною, моральною, світоглядною. Свобода має свою структуру, до якої входять такі важливі складники, як свобода думки, свобода совісті, свобода слова, свобода релігії, свобода творчості тощо. Одним із найважливіших компонентів свободи є індивідуальна свобода, яка розглядається як головна. Погоджуємось із думкою, що всі інші види свободи є лише модифікацією її вияву, розширення останньої, тобто її застосування, її гарантією [13, с. 83].

А.І. Казаміров серед складників свободи виокремлює внутрішній і зовнішній аспекти. При цьому аспект внутрішній (внутрішня сфера свідомості індивіда) включає свободу совісті як свободу особистого переконання; свободу думки і почуття; свободу думки щодо всіх питань практичних і умоглядних або релігійних; свободу вираження та поширення думок. До зовнішньої ж сфери (сфера зовнішніх відносин з іншими людьми) належить спосіб життя, вибір професії; свобода дій [7, с. 20]. Уважаємо, що внутрішній аспект свободи є важливим для індивіда

і виявляється, зокрема, у свободі думки щодо релігійних переконань.

Свобода релігії акцентується як свобода вибору релігії, як свобода віросповідання, відправлення релігійного культу. Гарантії щодо вільного релігійного самовизначення характеризують економічні, правові, суспільно-політичні можливості свободи релігії. Можна сказати, що свобода совісті (як релігієзнавчо-правова категорія) розкриває сутність поняття «свобода релігії», яке містить у собі два аспекти свободи совісті: самовизначення особистості у сфері релігійного світогляду, релігійних орієнтацій, а також її самореалізація у сфері релігійного вибору. Підтримуємо думку, що структурно поняття «свобода релігії» має такі два основні компоненти, як «свобода віросповідань» і «свобода церкви».

Варто погодитись із Л.В. Головка, що «свобода релігії» є важливим аспектом свободи совісті віруючої особистості в предметному полі «Церква – віряни». Вона виявляє себе у можливості для віруючої людини самореалізуватися в релігійному колективі в межах певних норм без втручання одновірців або керівників релігійної організації [5, с. 39].

Якщо історично розглядати погляди щодо свободи релігії, то слід зауважити, що ще Тома Аквінський (бл. 1224–1274 рр.) активно наголошував на тому, що християнам не потрібно насильно залучати до своєї віри нових послідовників. Так, наприклад, у своїй «Сумі теології» він писав: «Є невірні, які ніколи не мали християнської віри, як-от язичники й іудеї, таких у жодному разі не можна насильно залучати до віри, щоб вони повірили, тому що віра є актом волі... Але є невір'я людей, які вже колись прийняли віру, які є еретиками і відступниками. Таких потрібно тілесно примушувати, щоб вони ... дотримувались того, що колись прийняли» [8, с. 576].

Переломним моментом у розумінні свободи релігії було прийняття Декларації «*Dignitatis Humanae*», яка констатувала, що людська особа має право на релігійну свободу. Декларація про релігійну свободу «*Dignitatis Humanae*» розкриває зміст і основні складники концептуальної матриці католицького розуміння свободи релігії (релігійної свободи), визначає принципи її уможливлення як на індивідуальному, так і спільнотному рівнях. Декларація наголошує на необхідності визнання колективної свободи віросповідання, тому що «в суспільній природі людини та в самому характері релігії ґрунтується право, згідно з яким люди (за своїми релігійними переконаннями) можуть вільно скликати сходи чи основувати виховні, культурні, хариативні, громадські товариства» [6, с. 380].

Отже, свобода релігії виявляє себе як на особистісному рівні, так і на рівні релігійних спіль-

нот. Сповідувати релігію спільно з іншими означає можливість для віруючої людини добровільно об'єднуватися зі своїми одновірцями в релігійні спільноти. Свобода віросповідання – це вияв індивідуальної свободи релігії. Погоджуємось із думкою, що свобода віросповідання як природне право людини – це можливість людини мати, приймати, змінювати, сповідувати релігійні або інші переконання, здобувати релігійну та (або) світську освіту й утримуватися від окремих дій, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями людини [15, с. 40]. Свобода віросповідання має бути доступною для всіх категорій індивідів незалежно від життєвих ситуацій чи обставин, у яких вони опинились.

Засуджені – це особлива категорія індивідів, котрим також має бути надана можливість реалізовувати свободу віросповідання як природну можливість співжиття в соціумі, навіть якщо цей соціум – місце позбавлення волі. Відповідно до ст. 8 КВК України засуджений має право на здійснення свободи сповідувати будь-яку релігію або виражати переконання, пов'язані зі ставленням до релігії, на вільний вибір і допуск священнослужителя для відправлення релігійних таїнств і обрядів, окрім установлених обмежень [12]. У Конституції України, а саме в статті 62, задекларовано, що особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду [10]. Звідси слідує, що особа може вважатися засудженою тільки тоді, коли винесений обвинувальний вирок. Підтримуємо позицію Н.Г. Габлей про те, що засуджений – це обвинувачений, обвинувальний вирок суду щодо якого набрав законної сили [4, с. 130]. Із цього моменту в засудженого виникає комплекс прав і обов'язків, як-от право на свободу віросповідання.

Конституцією гарантовано кожному громадянину України право на свободу совісті та віросповідання. Під час реалізації цього права варто враховувати участь релігійних організацій у роботі із засудженими, багатоконфесійність українського суспільства, у зв'язку з чим адміністрації виправних установ вкрай важливо забезпечити закріплений у Конституції України принцип рівності всіх віросповідань. Ст. 7 КВК України закріплює, що дискримінація засуджених за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, за мовними або іншими ознаками забороняється.

Згідно зі статистичними даними сьогодні в органах і установах Державної кримінально-виконавчої служби України облаштовано і діє 267 культових релігійних споруд (храми, каплиці, молитовні будинки та молитовні кімнати). Кіль-

кість засуджених, які активно відвідують духовно-просвітницькі заходи, становить близько 12,5 тис. осіб, що складає 22% від загальної кількості засуджених та осіб, узятих під варту. Тобто бачимо, що запит щодо свободи віросповідання є, хоча й невеликий відсоток.

Адміністрація колонії не має виявляти свого ставлення до певної релігії чи конфесії. Про це зазначено у доповненні до частини третьої статті 128 КВК України, яка регламентує порядок проведення богослужінь і релігійних обрядів у колоніях. Богослужіння і релігійні обряди в колоніях проводяться за проханням засуджених або за зверненням релігійної організації в неробочий час. Адміністрація колонії сприяє запрошенню священнослужителів, бере участь у визначенні місця, часу та інших умов проведення богослужіння, обряду або церемонії. Адміністрація колонії не має виявляти свого ставлення до певної релігії чи конфесії. У колонії для відправлення релігійних обрядів можуть допускатися тільки представники релігійних організацій, які офіційно зареєстровані у встановленому законом порядку.

Важливу роль у реалізації права засудженого на віросповідання відіграє душпастирська опіка засуджених – діяльність в установах виконання покарань священнослужителів (капеланів), уповноважених релігійними організаціями, статuti (положення) яких зареєстровані у встановленому законом порядку, спрямована на задоволення релігійних потреб засуджених, їх духовне виховання.

Для координації заходів душпастирської опіки засуджених центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань, створює дорадчий орган, до складу якого входять представники заінтересованих релігійних центрів і управлінь, статuti (положення) яких зареєстровані у встановленому законом порядку. Порядок спеціальної підготовки священнослужителів (капеланів) та надання повноважень на здійснення заходів душпастирської опіки засуджених погоджуються центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань.

Заходи душпастирської опіки не повинні порушувати встановлений законом та іншими нормативно-правовими актами порядок виконання і відбування покарань. Зустрічі священнослужителів (капеланів) із засудженими надаються у час, вільний від роботи (навчання) засуджених, без обмеження кількості зустрічей у місці, визначеному адміністрацією установи виконання покарань. Адміністрація установ виконання покарань сприяє забезпеченню конфіденційності зустрічей засуджених зі священнослужителями (капеланами). Священнослужителі (капелани) можуть відвідувати установи

виконання покарань для проведення заходів душпастирської опіки за спеціальним дозволом адміністрації таких установ у завчасно погоджений з адміністрацією установи час.

Кожному ув'язненому має бути дозволено задовольняти потреби свого релігійного життя за допомогою участі в богослужіннях, які проводяться в установі, та отримання у своє розпорядження книг релігійного змісту, що включають основні принципи їх віросповідання (Мінімальні стандартні правила поведінки з ув'язненими, стаття 42). Відповідно до статті 41, якщо у виправній установі перебуває достатня кількість ув'язнених одного віросповідання, то професійний представник цієї конфесії може бути призначений або затверджений для роботи з ними на постійній основі. Йому має бути дозволено проводити регулярні богослужіння й індивідуальні (на конфіденційній основі) бесіди із засудженими в узгоджений з адміністрацією час. Жодному засудженому не може бути відмовлено в доступі до зазначеного представника. «Релігійна свобода» в установах виконання покарання неможлива без допомоги відповідних релігійних представників. Ця допомога необхідна для того, щоб засуджені могли користуватися своїми релігійними правами.

У питанні свободи віросповідання засуджених варто також приділити увагу роботі «тюремних священників». Позитивний досвід щодо цього спостерігається в Польщі. Так, головний капелан призначається конференцією польських єпископів і виконує обов'язки особливого посередника між державою і церквою. Безпосередньо у виправному закладі служить капелан, котрий укладає письмову угоду з керівником цього закладу. Варто зазначити, що у Польщі тюремний капелан є водночас парафіяльним священником, якого утримує (тобто сплачує йому заробітну плату) конкретна парафія, а рідкісних випадках (за наявності бюджетних можливостей) певна фінансова винагорода капелану може надаватися адміністрацією виправної установи.

В Україні капеланство в місцях позбавлення волі позитивно впливає на процес морального виховання тих, хто відбуває покарання у виправних закладах. Проблемним цей інститут є тому, що майже відсутнє законодавче врегулювання цього виду діяльності релігійних організацій. У 2015 році в КВК України внесені зміни, які дещо закріпили статус капеланів. Так, зазначено, що зустрічі священнослужителів (капеланів) із засудженими надаються у час, вільний від роботи (навчання) засуджених, без обмеження кількості зустрічей у місці, визначеному адміністрацією установи виконання покарань. Адміністрація установ виконання покарань сприяє забезпеченню конфіденційності зустрічей засуджених зі священнослужителями (капеланами).

Священнослужителі (капелани) можуть відвідувати установи виконання покарань для проведення заходів душпастирської опіки за спеціальним дозволом адміністрації таких установ у завчасно погоджений з адміністрацією установи час. Також підкреслено, що таємниця сповіді є недоторканною й охороняється законом. Забороняється оприлюднювати, фіксувати технічними засобами та відтворювати будь-яку інформацію, отриману зі сповіді. Відомості, отримані зі сповіді, не можуть бути предметом досудового розслідування, досудового слідства чи кримінального провадження, використовуватися як доказ. Ніхто в жодному разі не може допитувати священнослужителя, перекладача чи іншу особу з питань, пов'язаних із конфіденційністю сповіді.

Щодо діяльності різних конфесій, релігійних організацій, то кожна має вільний та рівний доступ до здійснення душпастирства в місцях позбавлення волі. Головними напрямками служіння є проповідь, катехізація, уділення Святих Тайн, сприяння у підтримці зв'язків із родиною, навчання священників і волонтерів основам місії Церкви у кримінально-виконавчих установах. Неділя про Блудного Сина, за два тижні до Великого Посту, є проголошеним у Церкві днем особливої пастирської турботи й молитви за в'язнів.

Перебуваючи в ізоляції, для засудженого важливими є турбота про нього та допомога у вирішенні проблем, які він не може розв'язати самостійно. Ефективна цілеспрямована діяльність персоналу установ виконання покарань для забезпечення виправлення та ресоціалізації засуджених є неможливою без залучення інших соціальних інституцій [1, с. 10]. Особливе місце серед них посідають релігійні організації, або церковні інститути, які мають певні соціальні функції. Так, В. Титов поділяє соціальні функції Церкви на внутрішні та зовнішні. До внутрішніх (основних) функцій він зараховує: 1) функцію богослужіння, пов'язану із задоволенням релігійних культових потреб вірян; 2) функцію церковного управління, пов'язану з необхідністю упорядкованого забезпечення діяльності Церкви як соціального інституту; 3) господарсько-економічну функцію, пов'язану з матеріально-технічним та фінансовим забезпеченням Церкви.

Зовнішніми (додатковими) функціями Церкви є: 1) нормотворча, яка пов'язана з регламентацією життя вірян; 2) виховна, що полягає у релігійній освіті дітей та дорослих (через катехізацію тих, хто готується ввійти до цієї конфесії, та через повчальні проповіді, сповіді тощо); 3) благодійна, що реалізується через підтримку засуджених, створення і підтримку притулків для звільнених з установ виконання покарань та інших осіб тощо; 4) місіонерська, яка здійснюється з метою залучення до Церкви нових членів; 5) політична [14, с. 30–31].

Зважаючи на такий поділ, варто підкреслити, що свобода віросповідання засудженого є виявом свободи релігії загалом. Ця свобода виражається як в індивідуальному вияві (конфіденційні зустрічі священнослужителів (капеланів) із засудженими), так і колективному (Богослужіння і релігійні обряди в колоніях за проханням засуджених).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, свобода релігії засудженого визначається як свобода вибору релігії, як свобода віросповідання, відправлення релігійного культу. Вона характеризує економічні, правові, суспільно-політичні можливості і гарантії щодо вільного релігійного самовизначення. Потреба в залученні церкви постає на тлі неспроможності державних інституцій забезпечити в межах установ виконання покарань ресоціалізацію засуджених, яка би дозволяла їм у подальшому успішно реінтегруватись у суспільство. До основних аргументів на користь залучення Церкви до роботи із засудженими до позбавлення волі належать: здатність релігії ефективно впливати на моральність і духовність особистості, спонукати її до безумовного дотримання відповідних принципів та норм; високий авторитет Церкви в українському суспільстві; висока оцінка діяльності Церкви працівниками пенітенціарних установ; запит на духовну підтримку і довіра з боку більшості засуджених, теологічне підґрунтя роботи із засудженими тощо. Варто зазначити, що залученість засуджених до релігійних обрядів та інших атрибутів релігійності не завжди пов'язана з інтерналізацією релігійних догм, а може свідчити лише про прийняття зовнішніх форм релігійності (відвідування богослужінь, носіння хрестиків, зберігання релігійних книг та ікон).

Література

1. Бабій М.Ю. Свобода совісті та свобода релігії: теоретичний аспект. *Софія. Гуманітарно-релігієзнавчий вісник*. № 2(2). 2014. С. 10–14.
2. Богатирьова О.І. Участь громадськості у процесі виправлення та ресоціалізації засуджених, підоблікових кримінально-виконавчої інспекції. *Правничий часопис Донецького університету*. № 2. 2013. С. 129–135.
3. Бородавська Н. Забезпечення правового статусу засудженого до позбавлення волі. *Прокуратура. Людина. Держава*. № 9. 2004. С. 104–113.
4. Габлей Н.Г. Недопустимість погіршення становища виправданого та засудженого в кримінальному провадженні / // *Правова система України: стан та актуальні проблеми. Збірник матеріалів шостої Всеукраїнської науково-практичної конференції*, (Івано-Франківськ, 25 травня 2018 року). Івано-Франківськ: Видавник Голіней О.В., 2018. С. 129–132.
5. Головки Л.В. Свобода буття релігії в суспільстві. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2011. Вип. 45. С. 38–43.

6. Декларація про релігійну свободу «Гідності людської – Dignitatis Humanae» / Документи Другого Ватиканського Собору. Конституції, декрети, декларації. Львів : Монастир Монахів Студійського Уставу, Видавничий відділ «Свічадо», 1996. С. 375–392.

7. Казамиров А.И. Уголовно-правовая защита права человека на свободу : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право». Р., 2003. 28 с.

8. Католическая энциклопедия. Т. IV. Р–Я. Москва : Научная книга, Изд-во Францисканцев, 2011. 1910 с.

9. Конвенція про захист прав людини і основних свобод від 4 листопада 1950р. Ратифікована Законом України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» від 17 липня 1997 р. *Голос України*. 2001. № 3. С. 6–8.

10. Конституція України від 28 червня 1996 року URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 25.05.2021).

11. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/> (дата звернення: 25.05.2021).

12. Кримінально виконавчий кодекс від 11.07 2003 року – URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#n944> (дата звернення: 25.05.2021).

13. Некрасова Н.А. Онтология человеческого бытия. Философия, вера, духовность: истоки, позиция и тенденции развития : монография / под ред. О. И. Кирикова. Воронеж, 2004. С. 5–22.

14. Титов В.Д., Качурова С.В., Барабаш О.В. Релігієзнавство. Підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів / за ред. В.Д. Титова. Харків : Право, 2004. 272 с.

15. Ярмол Л.В. Свобода віросповідання: позитивні тенденції та проблеми юридичного забезпечення в Україні. *Юридичний науковий журнал*. 2020. № 6. С. 39–42

Анотація

Гоголь В. В., Габлей Н. Г. Свобода віросповідання засудженого як вияв індивідуальної свободи релігії. – Стаття.

У статті здійснено комплексне теоретичне дослідження права засудженого на свободу віросповідання та релігійний вплив на засуджених УГКЦ, як-от здійснення духовного наставництва для засуджених, поширення релігійної освіченості в середовищі засуджених, відправи церковної служби священиками у спеціально створених для цього приміщеннях, проповіді священнослужителів, здійснення обрядів, а також читання релігійних текстів.

Кожна людина має право на свободу думки, совісті та релігії; це право включає свободу змінювати свою релігію або переконання і свободу сповідувати свою релігію або переконання як одноособово, так і спільно з іншими. Свобода віросповідання є основою буття демократичного суспільства, важливою передумовою правової демократії та існування інших прав і свобод людини як особи. У Конституції України закріплена свобода віросповідання (свобода сповідувати будь-яку

релігію або не сповідувати ніякої) та свобода світогляду (стаття 35).

У статті свобода релігії визначається як свобода вибору релігії, як свобода віросповідання, відправлення релігійного культу, яка характеризує економічні, правові, суспільно-політичні можливості і гарантії щодо вільного релігійного самовизначення. Свобода совісті розкриває сутність поняття «свобода релігії», яке містить у собі два аспекти свободи совісті: самовизначення особистості у сфері релігійного світогляду, релігійних орієнтацій, а також її самореалізація у сфері релігійного вибору. Також зазначається, що сповідувати релігію засудженим спільно з іншими означає можливість для віруючої людини добровільно об'єднуватися зі своїми одновірцями в релігійні спільноти. Свобода віросповідання – це вияв індивідуальної свободи.

Досліджено, що важливу роль у реалізації права засудженого на віросповідання відіграє душпастирська опіка засуджених – діяльність в установах виконання покарань священнослужителів (капеланів), уповноважених релігійними організаціями, статuti (положення) яких зареєстровані у встановленому законом порядку, спрямована на задоволення релігійних потреб засуджених, їх духовне виховання.

Таким чином, свобода релігії засудженого визначається як свобода вибору релігії, як свобода віросповідання, відправлення релігійного культу. Вона характеризує економічні, правові, суспільно-політичні можливості і гарантії щодо вільного релігійного самовизначення. Потреба у залученні церкви постає на тлі неспроможності державних інституцій забезпечити в межах установ виконання покарань ресоціалізацію засуджених, яка би дозволяла їм у подальшому успішно реінтегруватися у суспільство.

Ключові слова: засуджений, віросповідання, свобода релігії, релігійні організації, душпастирство.

Summary

Gogol V. V., Hablei N. G. Freedom of religion of the convict as a manifestation of individual freedom of religion. – Article.

The article provides a comprehensive theoretical study of the convict's right to freedom of religion and religious influence on convicts of the UGCC, in particular: spiritual mentoring for convicts, dissemination of religious education among church, services by priests at facilities set up for it, sermons by the clergy, committing rites as well as reading religious texts.

Everyone has the right to freedom of thought, conscience and religion; this right includes freedom to change his religion or belief, and freedom, either alone or in community with others, to practice his religion or belief. Freedom of religion is the basis of a democratic society, an important prerequisite for legal democracy and the existence of other human rights and freedoms as individuals. The Constitution of Ukraine enshrines freedom of religion (freedom to profess any religion or not to profess any) and freedom of worldview (Article 35).

The article defines freedom of religion as freedom of choice of religion, as freedom of religion, worship, which characterizes the economic, legal, socio-political

opportunities and guarantees of free religious self-determination. Freedom of conscience reveals the essence of the concept of “freedom of religion”, which includes two aspects of freedom of conscience: self-determination of the individual in the field of religious worldview, religious orientations, and its self-realization in the field of religious choice. It is also stated that professing religion with convicts together with others means an opportunity for a believer to voluntarily associate with his fellow believers in a religious community. Freedom of religion is a manifestation of individual freedom.

It is investigated that an important role in the realization of the convict's right to religion is played by the pastoral care of convicts - activities in penitentiaries of

clergy (chaplains), authorized by religious organizations, whose statutes (provisions) are registered in the manner prescribed by law, is directed to meet the religious needs of convicts, their spiritual education.

Thus, the freedom of religion of the convict is defined as freedom of choice of religion, as freedom of religion, worship. It characterizes economic, legal, socio-political opportunities and guarantees of free religious self-determination. The need to involve the church arises against the background of the inability of state institutions to ensure the re-socialization of convicts within penitentiary institutions, which would allow them to reintegrate successfully into society in the future.

Key words: convict, religion, freedom of religion, religious organizations, pastoral care.

УДК 1.125

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i31.995>**П. Д. Гуйван**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3058-4767>кандидат юридичних наук, заслужений юрист України,
професор Полтавського інституту бізнесу**ОСОБИСТІСНИЙ ТА СОЦІАЛЬНИЙ ЧАС ЯК ЕЛЕМЕНТИ ФІЛОСОФСЬКОГО СПРИЙНЯТТЯ
ТЕМПОРАЛЬНОГО ВИМІРУ БУТТЯ**

Постановка проблеми. Здавна люди намагалися зрозуміти перебіг часу. Час, як і простір, є неодмінним атрибутом будь-яких виявів буття, адже кожне пізнання якогось процесу, матеріального об'єкта чи іншого явища пов'язане з визначенням його просторово-часових параметрів. Що ж таке час? Хто зміг би пояснити це просто і коротко? Хто зміг би осягнути подумки, щоб ясно про це розповісти? Як же ми говоримо, що воно є, якщо причина його виникнення в тому, що його не буде? Хіба ми помилимося, якщо скажемо, що час існує тільки тому, що він прагне зникнути [1, с. 167]? Надаючи часу тільки фізичного тлумачення як тривалості, терміну чи періоду, не можна охопити всі багатогранні його вияви. Велике значення мають дослідження в індивідуально-психологічному ракурсі розгляду часових явищ та взаємодій.

Через визначення сутності таких категорій, як простір і час, відбувається пізнання світу. Простір є формою, в межах якої відбувається взаємодія конкретних матеріальних явищ. Тоді як час – це зміст подібних взаємозв'язків указаних об'єктів. Як би об'єктивно не відбувався перебіг часу, його сприйняття, визначення впливу на стан матерії, дослідження темпоральних виявів можливе лише у разі відображення цього явища у свідомості людини. Попри те, що час як явище – найбільш поширений об'єкт оцінки з боку науковців, він є тим явищем, усвідомлення якого найбільш ускладнене, а результати досліджень максимально неоднозначні. Дійсно, маємо констатувати наявність серйозних труднощів у процесі пізнання часу. На перший погляд, час – це повсякденна, побутова категорія, яка є звичною та буденною у нашому житті. Однак більш прискіпливе його дослідження із виявленням характерних ознак і властивостей неодмінно нашоухе на очевидні труднощі: час не піддається детальному розгляду (подібно до інших властивостей предметів) [2, с. 10].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі дослідженням часового плину та його зв'язку з особистісним та соціальним усвідомленням суспільної організації шляхом упорядкування змін соціальної реальності і явищ матеріального світу, зокрема щодо темпо-

ральних вимірів розвитку значущих для суспільства процесів, присвятили увагу такі науковці, як Г.В. Гегель, І. Кант, П. Сорокін, А. Бергсон, Я.Ф. Аскін, С. Аскольдов, В.І. Вернадський та інші. Але часова сфера пізнання є якраз тією, повне охоплення та вивчення якої об'єктивно не є можливим. Специфіка часу як форми руху суспільної матерії полягає в тому, що на нього накладає відбиток наявний лише у суспільстві діалектичний зв'язок об'єктивного і суб'єктивного, необхідності і свободи. Суспільні зв'язки і відносини, становлячи зміст соціального часу, виникають на базі тієї діяльності, яка здійснюється людьми. Хоча просторово-часові форми, що їх опосередковують, виникають об'єктивно, проте усвідомлення останніх людьми в умовах суспільства стає одним із важливих чинників у науковому управлінні соціальними процесами. На думку дослідників питання, соціальний час – це суспільний інститут, спосіб виміру та організації реального буття, його розвитку, зміни. Як слушно зазначав П.О. Сорокін, соціальний час може (і повинен) визначатися у власній системі координат, як зміна чи рух соціальних феноменів крізь інші феномени, взяті за точку відліку [3, с. 58]. Так, дослідження часового впливу на характер соціальних відносин (і навпаки) наразі має спрямовуватися на виявлення взаємозв'язку емоційного сприйняття минулого, сьогодення і майбутнього з особистісними і суб'єктивними характеристиками як мотиваційними установками. Отож, **метою статті** є дослідження загальних закономірностей часового перебігу та спроба відтворення його впливу на конкретні матеріальні взаємодії у соціумі, що відбуваються в часі.

Виклад основного матеріалу. На сучасному етапі розвитку ринкової економіки відбувається прискорення соціально-економічних взаємодій, що безумовно, значно підвищує цінність часу в розвитку та оновленні суспільних процесів. Тому вивчення часових перспектив соціальних і індивідуальних систем, їх перетинань і зіткнень потребує ретельної уваги та має дослідницьку цінність. У наукових роботах останнього часу відзначається зростання уваги до феномену психологічного часу і часової перспективи як характеристики особистості [4, с. 54]. Загалом, поняття часової

перспективи є доволі визначальним під час формування сучасного філософського уявлення про темпоральні межі суцього. Основоположник цього визначення Курт Цадек Левін формулює часову перспективу як повну сукупність уявлень індивідуума про своє психологічне майбутнє і психологічне минуле, що існує зараз. Згідно з класичними постулатами суспільство (як організована форма існування окремих індивідуумів) можливе лише тому, що люди навчилися встановлювати спільність темпоральних перспектив. Інакше кажучи, конкретний суб'єкт розглядається не як певна усталена точка у просторі в теперішньому часі, а як епіцентр його поступального руху, що охоплюється залежно від цього руху подіями та відносинами з минулого і майбутнього. Особистість при цьому вивчається в екзистенційному плані, а нинішні, минулі та майбутні явища оцінюються з точки зору їх співвідношення, підпорядкованості та системної організації.

Гегель свого часу казав, що «...не можна казати, що все народжується і зникає в часі, час є дещо інше, ніж сама зміна, це постійне виникнення речей, їх походження та зникнення». При цьому важливо, що час не абсолютний, а відносний, часові характеристики не є зовнішніми для реальності, а висловлюють внутрішні зв'язки подій. Як указував відомий бельгійський фізико-хімік, лауреат Нобелівської премії Ілля Пригожин, у соціальних науках час, по суті, залишається величезною білою плямою. З антропології відомо, наскільки сильно відрізняються між собою уявлення про час різних культур. В одних культурах час циклічний, історія складається з нескінченних повторень одного і того ж ланцюга подій. В інших культурах, включаючи і нашу, час – дорога, уторована між минулим і майбутнім, якою йдуть народи та суспільства. Трапляються і такі культури, в яких людське життя вважається стаціонарним у часі: не ми наближаємося до майбутнього, а майбутнє наближається до нас [5, с. 19–20]. Поняття внутрішнього (особистісного) часу впливає з нестійкості руху динамічних систем взагалі і з нестійкості процесів, що відбуваються у живих системах. А зіткнення різних систем, що самоорганізуються, є зіткненням станів, тобто внутрішніх системних часів.

Упродовж багатьох тисячоліть людство намагалось досягнути часовий перебіг, створити цілісну систему знань про час, його властивості та структуру, створити теорії пізнання. Наукові вивчення часу та його властивостей можна пов'язати з Ньютоном. Ним було запроваджено поняття абсолютного часу – безперервно змінюваної в напрямі майбутнього величини, яка однорідною та однаковою в усіх точках простору. Це правило постульовано на аксіоматичному рівні, тобто запроваджено без доказів. Указаний час є умовним еталонним соці-

альним часом, спеціально створеним людством для раціональної організації суспільного життя. За ним перебіг відбувається рівномірно та послідовно, керувати ним неможливо.

У сучасних умовах значення соціального аспекту в часовому рухові надзвичайно зросло. Життя та соціальні реалії потребують того, щоб у центрі уваги сьогодні перебувала особистість як важливий соціальний суб'єкт. Її соціальні, побутові та інші потреби мусять реалізуватися через індивідуальні уявлення, які набувають визначеності шляхом здійснення конкретних вчинків. Такі вчинки відбуваються через темпоральне опосередкування відносин між суспільством та людиною. При цьому часове явище у кожному випадку пізнається та сприймається по-різному. Ця проблематика є важливою та актуальною для сучасного суспільства, адже неадекватне сприйняття часу, нераціональне його освоєння має негативні наслідки не лише для належної організації соціальних процесів, а й для реалізації життєвої стратегії особистості. Розробка нової суспільно та особистісно бажаної моделі соціального часу сприятиме формуванню нових темпоральних установок діяльності, спілкування та мислення особи на персональному рівні.

При цьому сприйняття часових модусів, надання їм певного значення у різних верств суспільства не є однаковим. Дається взнаки індивідуальна тенденція акцентувати ту чи іншу часову межу, виробляючи стійке темпоральне «упередження». Тобто окремі люди більш орієнтовані на нинішній час, живуть тільки в ньому і керуються лише його реаліями, інші ж орієнтовані на минулий чи майбутній час. Отже, саме за допомогою вивчення особистісних особливостей конкретної людини можна досягти визначеності у розумінні часових орієнтацій або перспектив у зв'язку з іншими вирішальними факторами. А це дозволить оцінити соціальну значущість та культуру особистості в її системному, цілісному вигляді, адже саме через усвідомлення часу, через його суб'єктивне сприйняття в найбільшій мірі виявляється сутність інтелекту кожної особи. Дійсно, розуміння епохи, своєї ролі у її творенні, ефективності прогнозування й усвідомлення суспільного значення часу найефективніше втілюється в концепції особистісного і соціального часу.

Точність сприйняття часу окремим суб'єктом залежить від значної кількості факторів. Так, наприклад, час, який заповнений цікавими та різнобарвними враженнями, видається нам таким, що протікає надто швидко. Коли особа ретроспективно пригадує ці події, вони здаються дуже тривалими. Однак буття, що не наповнене яскравими вчинками, уявляється як довготривалий процес, тоді як згадки про нього досить короткі [6, с. 214]. Також доведено, що

умови професійної та творчої діяльності людини впливають на її темпоральну перцепцію. Так, ускладнення характеру вчинків сприяє значній недооцінці часових інтервалів (і навпаки). Встановлена також залежність часової перцепції від емоційної сфери суб'єкта, що сприймає. Не однакоє сприйняття часу притаманне людям різного віку. Це виявляється, наприклад, у різному ставленні до таких темпоральних категорій, як минуле, майбутнє, вічність. Люди юного віку більше спрямовані в майбутнє, а особи похилого віку суттєво орієнтуються на минуле, у їхніх діях проглядається ретроспективна направленість.

Соціальний час як елемент суб'єктивного сприйняття загального темпорального руху характеризується такими якостями, як послідовність, незворотність, тривалість. Для використання часу з метою організації суспільно прийнятних та бажаних змін важливими є такі його властивості, як відносність, безперервність, наявність соціально спрямованих темпу і ритму відповідної реальності. У філософії існує наукова думка, що час – це не ящик, до якого все поміщено. Це також не потік, що втягує за собою в течію та поглинає все, що потрапляє до нього. Час є лише абстракцією поглинання, позаяк речі кінцеві, вони містяться в часі, але самі речі є явищем часовим, тобто процес самих дійсних речей становить час [7, с. 50].

Під час проведення сучасних вимірювань часу було встановлено відсутність у природі абсолютно стабільних процесів. Це твердження однаково правильно застосовне до сфери дослідження як макросистем, так і мікросистем. Таким чином, можемо зробити обґрунтований висновок про те, що простір і час не є рівномірними категоріями. Подібна нерівномірність часу в науці зветься темпоральною анізотропністю. За систематизацією, запропонованою В. Артемовим, виокремлюють три «форми» соціального часу: історичний (вісь часу, або *лінійний час*), структурний (у формі розподілу часу між видами діяльності та соціальними групами, або *площинний час*), системний (структурний час за основні періоди існування соціальної системи, або *об'ємний час*). Історичний час розглядається як вияв єдності минулого, нинішнього та майбутнього в реальності, свідомості та діяльності, як індивідуальний, так і суспільний, за очевидного пріоритету майбутнього. Структурний час відображає пріоритети в організації праці, інших галузей діяльності, виходячи із завдань соціальної системи та її очікуваного розвитку. Системний час показує динамічність та ефективність соціальної системи і ступінь задоволеності суб'єктів системи її розвитком та своїм становищем у ній [8, с. 15].

Соціальний час може (і повинен) бути визначений у власній системі координат як зміна або

рух соціальних феноменів через інші феномени, взяті за точку відліку [3, с. 58]. Отже, час та його сприйняття є також особистісним явищем. Особа може усвідомлювати час, відчувати ритм його перебігу та зміни. При цьому окремі часові модули щодо фізіологічних, психічних та інших процесів життєдіяльності не є підконтрольними фізичній особі. Учені вже давно встановили, що наш організм зовсім не однаково функціонує в різні періоди доби, року. У літературі прийнято вести мову про існування так званого біологічного годинника людини. На його діяльність, тобто відлік внутрішнього часу, впливають як зовнішні, як-от природні вияви, так і фізіологічні фактори, як-от циклічність серцевої діяльності та обмінних процесів. У науці висловлена думка, що суб'єктивна перцепція часу зумовлена тривалістю внутрішніх біологічних процесів, що становить чітко визначений для кожної особи індивідуальний «крок», який у середньому становить 0,87–0,89 сек. Про індивідуальність часового руху свідчить поняття гомеостазу організму. Людина сприймає реальний час через швидкість (біоритми) функціональних процесів, які відбуваються в неї в організмі, оскільки в природі є суб'єкти різних функціонально-симетричних груп, котрі реагують на зміни середовища по-різному. Специфіка біологічного часу і простору досліджувалася, зокрема, В.І. Вернадським [9, с. 536]. Ним встановлено, що часові характеристики самого життя людини тісно пов'язані зі швидкістю функціональних процесів у організмі. Якщо ці процеси пришвидшилися, то особа живе швидше (і навпаки). Таким чином, виходячи з указаних швидкісних параметрів, спостерігаємо різні темпи розвитку та старіння організмів.

Усе це доводить, що індивідуалізований час конкретної особи може значно відрізнятись від хронологічного. Залежно від суб'єктивних психофізичних та інших індивідуальних особливостей процесу пізнання час може усвідомлюватися як порожнє чи насичене існування, він може уявлятися як стрибкоподібне чи поступове спливання у вигляді стиснутого або розтягнутого перебігу. Отже, регулювання часу життя відзначається різними особистісними способами, які визначаються характером співвідношень персонального і соціального часу. Особистісно-часова проблематика має велике значення у науковій розробці механізмів суспільно базової темпоральної поведінки суб'єктів та виборі адекватного інструментарію її опосередкування. При цьому оцінюється поняття «особистого часу», яке розуміється як психотемпоральна організація дорослою особистістю своєї самосвідомості, поведінки і діяльності в процесі здійснення людиною її індивідуальної та групової життєдіяльності та спілкування, як складне цілісне утворення – спосіб життя [10, с. 5].

Так, можемо погодитися з тезою, що кожен момент у часі може бути визначений шляхом співвідношення його з матеріальним змістом, тобто з характеристикою того стану, в якому наразі перебувають фізичні, біологічні, соціальні та інші процеси і явища. Саме таким чином може бути здійснена індивідуалізація моментів часу [11, с. 129]. При цьому слід урахувати, що з позиції неупередженого прискіпливого наукового споглядання час завжди соціальний. Ураховуючи взаємний вплив темпоральних явищ та суспільно значущих процесів, час – це багаторівневий спосіб організації шляхом упорядкування змін соціальної реальності глобальних функцій. Час наділений усіма інституційними ознаками: високою формальною та неформальною нормативністю, стандартизованістю, наявністю соціокультурної символіки, матеріального втілення, механізмів напрацювання практик, установ, що здійснюють контроль над різними аспектами процесу темпоральної динаміки [12, с. 14].

Даються ознаки проблеми як об'єктивного, так і суб'єктивного ґатунку. До першої належить саме місце спостереження досліджуваного явища. Людина та будь-які її вчинки, включаючи закономірності побудови суспільних взаємин, різноманітні правові та звичаєві вчинки, не можуть залишатися поза межами часу. Вони не перебувають поза певними діями, що відбуваються у просторі, а разом із ними (незалежно від того, є конкретний суб'єкт їхнім учасником чи ні) мандрують у часовому вимірі. Із суб'єктивного боку кожна особа, перебуваючи протягом певних відрізків загального часового перебігу як спостерігач конкретних явищ, має своє неповторне темпоральне уявлення про тривалість окремих подій, їх пов'язаність з іншими явищами, послідовність та змінюваність. Особистісна часова проблематика має велике значення у науковій розробці механізмів суспільно базової темпоральної поведінки суб'єктів та виборі адекватного інструментарію її опосередкування. При цьому оцінюється поняття особистого часу, яке розуміється як психотемпоральна організація дорослою особистістю самосвідомості, своєї поведінки і діяльності в процесі здійснення людиною її індивідуальної та групової життєдіяльності та спілкування, як складне цілісне утворення – спосіб життя [10, с. 6–7].

Із проведеного дослідження можна зробити певні **висновки**. Сучасні наукові і філософські напрацювання доводять, що індивідуалізований час конкретної особи може значно відрізнятися від хронологічного. Залежно від суб'єктивних психофізичних та інших індивідуальних особливостей процесу пізнання час може усвідомлюватися як порожнє чи насичене існування, він може уявлятися як стрибкоподібне чи плавне у вигляді стиснутого або розтягнутого перебігу.

Отже, регулювання часу життя відзначається різними особистісними способами, які визначаються характером співвідношень персонального і соціального часу.

Література

1. Августин А. Исповедь. Абельяр П. История моих бедствий. Москва : Республика. 1992. 334 с.
2. Подольный Р.Г. Освоение времени. Киев : Наукова думка, 1984. 144 с.
3. Sorokin P., Merton R. Social time. A methodological and functional analysis. American Journal of Sociology. 1937. №5 (V.42). 649 p.
4. Мандрикова Е.Ю. Современные подходы к изучению временной перспективы личности. *Психологический журнал*. 2008. Т. 29. № 4. С. 54–65.
5. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой: Пер. с англ./ Общ. ред. В.И. Аршинова, Ю.Л. Климонтовича и Ю.В. Сачкова. Москва: Прогресс, 1986. 432 с.
6. Джеймс У. Психология. Москва: «Педагогика». 1991. 368 с.
7. Гегель Г.Ф.В. Философия природы. Соч., Т. 2. Москва-Ленинград : Соцэкгиз, 1934. 680 с.
8. Артемов В. Социальное время: предвидение, исследовательски-прикладная и планоуправленческая практика. *Телескоп: Журнал социологических и маркетинговых исследований*. 2008. № 5. С. 15–20.
9. Вернадский В.И. Проблема времени в современной науке. *Известия АН СССР*. 1932 г. №4. 7-я серия. ОМОН. С. 511–541.
10. Ковалев В.И. Личностное время как предмет психологического исследования. *Психология личности и время. Тезисы докладов и сообщений Всесоюзной научно-теоретической конференции*. Черновцы : 1991. Т. 1. С. 4–8.
11. Аскин Я.Ф. Проблема времени, ее философское истолкование. Москва : Мысль, 1966. 200 с.
12. Горбунов В.Е. Социологические аспекты социального времени в современном российском обществе : автореф. дисс. ... канд. социол. наук. Саратов, 2001. 18 с.

Анотація

Гуйван П. Д. Особистісний та соціальний час як елементи філософського сприйняття темпорального виміру буття. – Стаття.

Наукова стаття присвячена дослідженню питання особистісного та суспільного сприйняття руху соціальних явищ у просторі і часі. Приділена значна увага вивченню часу суспільного та індивідуального. Підкреслюється, що кожне пізнання якогось процесу, матеріального об'єкта чи іншого явища пов'язане з визначенням його просторово-часових параметрів. Хоча просторово-часові форми, що їх опосередковують, виникають об'єктивно, однак усвідомлення останніх людьми в умовах суспільства стає одним із важливих чинників у науковому управлінні соціальними процесами. У роботі проаналізовано наукову теорію про розвиток часових перспектив соціальних та індивідуальних систем, їх перетинання і зіткнення, позаяк подібне

вивчення дозволяє глибше вивчити феномен психологічного часу і часової перспективи як характеристик особистості.

Зроблено висновок, що у сучасних умовах значення соціального аспекту в часовому рухові надзвичайно зросло. При цьому наголошується, що часове явище у кожному випадку пізнається та сприймається по-різному. Наведені спеціальні наукові та філософські спостереження, які обґрунтовують тезу, за якою точність сприйняття часу окремим суб'єктом залежить від значної кількості факторів. Також встановлено, що умови професійної та творчої діяльності людини впливають на її темпоральну перцепцію. Доведено, що індивідуалізований час конкретної особи може значно відрізнятися від хронологічного. Отже, час та його сприйняття є особистісним явищем. Особа може усвідомлювати час, відчувати ритм його перебігу та зміни. Особистісна часова проблематика має велике значення у науковій розробці механізмів суспільно базової темпоральної поведінки суб'єктів та виборі адекватного інструментарію її опосередкування. При цьому окремі часові модули щодо фізіологічних, психічних та інших процесів життєдіяльності не підконтрольні фізичній особі. Регулювання часу життя відзначається різними особистісними способами, які визначаються характером співвідношень персонального і соціального часу.

Ключові слова: особистісний та соціальний час, темпоральні характеристики, часові модули.

Summary

Guyvan P. D. Personal and social time as elements of the philosophical perception of the temporal dimension of being. – Article.

This scientific article is devoted to the study of the question of personal and social perception of the movement of social phenomena in space and time. Much attention is paid to the study of social and individual

time. It is emphasized that every knowledge of a process, material object or other phenomenon is associated with the definition of its spatio-temporal parameters. And, although the space-time forms that mediate them arise objectively, the awareness of the last people in society becomes one of the important factors in the scientific management of social processes. The paper analyzes the scientific theory of the development of time perspectives of social and individual systems, their intersection and collision, as such a study allows a deeper study of the phenomenon of psychological time and time perspective as a characteristic of personality.

The paper concludes that in modern conditions the importance of the social aspect in the temporal movement has increased dramatically. At the same time, it is emphasized that time as a phenomenon in each case is known and perceived differently. Specially scientific and philosophical observations are substantiated, which substantiate the thesis that the accuracy of perception of time by an individual subject depends on a significant number of factors. It is also established that the conditions of professional and creative activity of a person affect his temporal perception. It is proved that the individualized time of a particular person can differ significantly from the chronological one. Therefore, time and its perception is a personal phenomenon. A person can be aware of time, feel the rhythm of its course and change. Personality-temporal issues are of great importance in the scientific development of mechanisms of socially basic temporal behavior of subjects and the choice of adequate tools for its mediation. At the same time, certain temporal modes of physiological, mental and other life processes are not under the control of an individual. The regulation of life time is marked by various personal ways, which are determined by the nature of the ratio of personal and social time.

Key words: personal and social time, temporal characteristics, time modes.

УДК 7.038.54:[504.61:621.39]:502.174](477-25)Чорнобиль
DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i31.996>

О. І. Ліщинська

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5659-0076>

кандидат філософських наук, доцент,

доцент кафедри теорії та історії культури

Львівського національного університету імені Івана Франка

ІДЕЯ РЕВІТАЛІЗАЦІЇ ЧОРНОБИЛЯ: ЕСТЕТИЧНИЙ ДОСВІД ПОДОЛАННЯ НАСЛІДКІВ ЕКОЛОГІЧНОЇ ТРАГЕДІЇ

Постановка проблеми. Чорнобильська катастрофа – тема національно значуща і досі болісна. Розгляд та осмислення різних аспектів аварії на ЧАЕС є злободенним і гостро актуальним. Цьогоріч відзначаємо 35-ті роковини трагедії, тому громадськість знову прикута увагою до цієї теми. Катастрофа вселенського масштабу не залишає байдужими і світову громадськість. Маємо багато прикладів висвітлення чорнобильської трагедії науковцями, митцями, громадськими активістами світу. Яскравим прикладом є мінісеріал «Чорнобиль» (2019 р.), який нещодавно викликав велике зацікавлення і поцінування не лише серед глядачів, а й серед експертів. Так, кінофільм отримав дев'ятнадцять номінацій престижної премії «Еммі» і був визнаний найкращим мінісеріалом року.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Цариною опрацювання теми Чорнобильської катастрофи стала література і такі відомі автори, як О. Гончар, І. Драч, Л. Костенко, Б. Олійник, Ю. Щербак, В. Яворівський, а також С. Алексієвич, А. Адамович, Р. Барадулін, І. Шамякін та ін. Науково-дослідницькі, філософські, етичні праці цій темі присвятили Т. Гундорова, Н. Барановська, Г. Бондаренко, О. Бондаренко, Т. Гардашук та ін. Мистецькі інтерпретації техногенної катастрофи здійснили О. Баршинова, Б. Ворон, В. Головка, Т. Гундорова, Т. Злобіна, О. Петрова, В. Підгора, В. Сидоренко, К. Скуридіна, М. Хрущак та ін. Злободенність проблеми подолання наслідків Чорнобильської аварії актуалізує подальший науковий пошук. Великий світоглядний, науково-теоретичний і практичний прикладний інтерес мають ідеї щодо відновлення, відродження зони відчуження, подолання духовної кризи, спричиненої техногенною екологічною катастрофою. Так, **мета статті** – висвітлити філософсько-естетичні та мистецькі варіанти ревіталізації Чорнобиля.

Виклад основного матеріалу. Аварія на Чорнобильській АЕС, зважаючи на об'єктивні і суб'єктивні причини, зумовлені, зокрема, відповідним історичним моментом, розпочинає якісно нову віху української історії і культури. Падіння Берлінської стіни започаткувало тектонічний зсув

геополітичних процесів у світовому масштабі. Зазнав краху СРСР, розпавшись на незалежні держави, Україна здобула суверенітет. В українській культурі окреслився перехід від радянського/пострадянського до постмодерністського періоду.

Роль Чорнобильської аварії для української культури, на думку багатьох науковців, філософів, митців, неабияка. Чи не найповніший аналіз окреслених питань зробила Т. Гундорова у праці «Післячорнобильська бібліотека: Український літературний постмодерн» [7]. Чорнобиль, на думку дослідниці, є символом в українській культурі кінця ХХ ст., це точка неповернення до радянського минулого, початок нової доби – постмодернізму. «Духовний Чорнобиль», за Т. Гундоровою, є символом вселенської катастрофи, охоплює українську соціокультурну реальність і всі її царини (мову, віру, екологію, культуру) і становить велетенську загрозу для національно-культурного буття [7; див. також 6].

Отже, «Чорнобиль» – це не просто історична подія, локалізована в просторі і часі, а метафора, означення трагедії, катастрофи, руйнації, болю, страждання. Це лихо, що стосується кожного, адже це втрата дому, відрив від материнської землі, понівечена природа, втрата спокою і миру.

Естетична царина відгукується на трагічну знакову подію всіма можливими виявами. Для окреслення феномену мистецтва, що виникає після трагедії і зумовлене нею, дослідники вживають поняття «постчорнобильський арт». Естетичне осмислення трагедії відбувається поліфонічно. тобто багатоголоссям мистецьких мов і стилів, видів і жанрів. Царину літератури, окрім вищезгаданих авторів, представляє Ф. Ландрі («Повернення до Прип'яті»), Ф. Пол, Дж. Роллінз, М.К. Сміт, Г. Тенев, Дж. Шепард; музики – М. Тарівердієв (симфонія для органа «Чорнобиль»); кіномистецтва – фільми «Розпад» М. Белікова (1990 р.), «Аврора» О. Байрак (2006 р.), «Голоси Чорнобиля» Пола Крухтена (2016 р.), знятий за твором С. Алексієвич «Чорнобильська молитва. Хроніка майбутнього». У сфері живопису твори чорнобильської тематики належать пензлю Р. Гуменюка, П. Ємця, Х. Катракіс, Ю. Нікітіна, Г. Сенченка та ін.

Можемо виокремити такі змістовно-тематичні вектори в естетиці постчорнобильського арту, як: меморіалізація події, творення віртуальної поста-варійної реальності, антиутопічні візії, мотив попередження техногенних катастроф, а також ревіталізація – відновлення понівеченої землі, відродження життя у зоні відчуження [9, с. 154].

Великий науково-теоретичний інтерес і, що особливо важливо, практичну значущість становить ідея ревіталізації чорнобильської зони відчуження [10, с. 187–188]. Етимологічно слово «ревіталізація» пов'язане з латинськими словами «re» і «vita» – «відновлення» і «життя». Отже, ревіталізація як відновлення життя чи не найбільше відповідає головному завданню, що постало одразу після катастрофи, – подолання спричинених вибухом руйнацій, як-от відбудова, повернення до життя, підйом, віднова і відродження.

Теорія і практика ревіталізації зони відчуження може бути втілена через такі ідеї, як: принцип неперервності життя, використання потенціалу мистецтва (арттерапія, артпроекти віталізації), життєтворчі міфи і міфологеми, формування нового екологічного світогляду, проекти відновлення й оживлення чорнобильських теренів.

Ревіталізація через неперервність життя в зоні відчуження. Варто наголосити, що наявність флори і фауни, життя та діяльність людей після катастрофи не припинялися. Звернемося до міркувань О. Бондаренка – ядерного фізика, доктора біологічних наук (за спеціальністю радіобіологія), свого часу директора науково-виробничого підприємства «Чорнобильський радіоекологічний центр». На його думку, неперервність життя підтверджує і діяльність ЧАЕС, робота довкола зведення Саркофага-2, підприємницька діяльність щодо вивезення деревини, металобрухту, ведення торгівлі; перебування самоселів, новоприбулих поселенців, гостей і туристів (останніх щороку налічують по кілька десятків тисяч) [3; 4].

Незважаючи на сплюндровану і понівечену радіаційним забрудненням землю, не всі мешканці чорнобильської зони покинули домівки. Життя в зоні тривало безперервно і продовжується нині. Деякі люди категорично відмовилися покинути домівки після аварії. Підтвердженнь цьому маємо чимало. Мистецьке осмислення різних аспектів життя самоселів розкриває фототрилогія А. Бородавки й О. Анісімова «Ляльки Чорнобиля», «Обличчя Чорнобиля» і «Дороги Чорнобиля». У трилогії чорно-білі світлини, пряма мова, документи правдиво показують життя людей у Чорнобилі. Документальним підтвердженням продовження життя в Чорнобилі є фільм американських режисерок Холлі Морріс і Енн Богарт «The Babushkas of Chernobyl» («Чорнобильські бабусі»), знятий у 2015 р. Відвідавши

у 2010 р. зону відчуження, авторки створили кіно-документ про сильних духом, незламних мешканок чорнобильської зони. Запорукою їх стійкості є велетенська любов до батьківського краю і вкорінене почуття гумору.

Ревіталізація через мистецьку практику. Потужним засобом відродження чорнобильської землі і постраждалих людей є художня практика. Артдіяльність слугує оживленню, оновленню, оздоровленню на індивідуальному (особистісному) і на суспільному (загальнолюдському) рівнях. На індивідуальному рівні художня практика набуває терапевтичної форми, є компенсацією індивідуальних втрат, травм, розчарувань. На суспільному (загальнокультурному) рівні мистецтво дає полегшення чи звільнення від вселенської катастрофи, відновлює віру в добро і світле майбуття, гоїть суспільні травми і рани.

Через терапевтичний ефект мистецтва знайшли зцілення багато людей, безпосередньо чи побічно причетних до аварії. Болісні переживання, втрата рідного дому, хвороби власні і близьких, спустошення і відчай вдалося подолати саме завдяки мистецтву. У цьому руслі показовою є життєдіяльність О. Векленка. У минулому ліквідатор аварії на Чорнобильській станції, нині художник, професор Харківського державного університету дизайну і мистецтва. Його творчість спрямована на осмислення Чорнобиля та екологічних загроз сьогодення. Насамперед це вилилося в організацію і керівництво роботою асоціації дизайнерів-графіків «4-й Блок». Об'єднання засноване в 1991 р. з нагоди п'ятиріччя аварії, його назва фіксує згадку про вибух енергоблоку ЧАЕС. Діяльність О. Векленка демонструє ревіталізаційний ефект не лише на особистісному рівні, а й на інституційному. Поява мистецької групи, її креативна місія і всі творчі проекти підпорядковані екологічній тематиці. Насамперед це проведення трієнале – щотрирічного міжнародного фестивалю графічного дизайну. Фестиваль збирає талановитих і екологічно свідомих графіків світу, які активно пропагують екологічне мислення і спосіб життя. На форумі 2018 р. під загальною темою «Жіночий погляд: заклик до дії» відбулася презентація книги О. Векленка «Чорнобиль: етюди з натури». Досвід проведення екотрієнале засвідчує, що лаконічна і виразна мова плаката, обговорення проблем довкілля у мистецьких та інтелектуальних наукових колах формують новий екологічний світогляд, а також сприяють ідеї відновлення і відродження сплюндрованої чорнобильської землі.

Ще одним прикладом є творчий шлях Христини Катракіс. Чорнобильська аварія спричинила особисту трагедію. Через згубний вплив радіації мисткиня втратила новонароджену дитину. Глибокі переживання підштовхнули її до

живописання і трансформувалися в серію картин під назвою «Зона».

Актуалізацію теми Чорнобиля послідовно проводить Ната Жижченко у проєкті ONUKA. Широко відомі її пісні екологічного спрямування. Свого часу вона захистила магістерську роботу про вплив аварії на ЧАЕС на культуру поліського регіону. Причина звернення до екологічної тематики зумовлена особистим досвідом, адже її батько був ліквідатором наслідків аварії 1986–1988 рр. Н. Жижченко зізналася: «Чорнобиль проростає з мене, як ті берізки на дев'ятому поверсі будинків в зоні відчуження... Чорнобиль так чіпляє, що потім ніколи не відпустить» [8].

Мистецтво пропонує різні шляхи оздоровлення, в чому також виявляється ідея мистецької ревіталізації зони відчуження. Креативні інтерпретації екологічної проблеми демонструє царина дизайну. Так, на 57 Венеційській бієнале 2017 р. Ізаґус Тауш представила оригінальний проєкт – сукню «Чорнобиль». Твір виник під впливом трагічної історії двох закоханих, розлучених у день весілля Чорнобильською катастрофою (за сюжетом українсько-французького фільму «Земля забуття»). Перформерка в образі нареченої виступала в сукні з протигазів, а її голову прикрашав вінок із кольоровими стрічками. Так, цей проєкт не лише розкривав трагічні моменти техногенної катастрофи, а й слугував провісником відродження і продовження життя [12].

Через творчість проступає прогностична оцінка майбутнього. Мистецтво набуває футурологічного сенсу, в креативний спосіб пропонує шляхи розгортання майбутнього. Так, О. Забужко в есеї «Планета Полин: Довженко – Тарковський – фон Трієр, або Дискурс нового жаху» пише про передбачення Чорнобиля у згаданих митців, а також про власні передчуття, що вилилися у вірші «чорнобильського циклу» [цит. за 11].

Аналогічним прикладом є феномен М. Приймаченко. Її рідне село Болотня на Київщині потрапило в радіаційно забруднену зону. Художниця створила цикл картин на чорнобильську тематику [5]. Так, картину «Галочка літає свого хазяїна шукає» («Пам'яті Валерія Ходімчука», 1986 р.) можна інтерпретувати як своєрідне втілення мрії про духовне відродження ліквідаторів. На картині «Кочубарки» (1987 р.) пташки райдужних кольорів із гостролезими колесами біля хвостів і на голівках вносять напруження і відчуття тривоги. На картині «Четвертий енергоблок» (1988 р.) мисткиня зобразила енергоблок увесь завітчаний, довкруг – птаство, хлопці і дівчата в національних строях. Красномовний підпис до картини: «Отаким снівським четвертий блок. По ньому будуть рости квіточки. А будуть нести діточки квіточки. Як пам'ятник буде навек. Коло нього будуть прилітати голубочки. Наші

герої спасли нас. Пішли від нас». Варто згадати також картину-посвяту президенту США «Господін Рейган, На цю картину подивися і удумайся, яка ця Атом важка і тяжола і нерозумна...» (1986 р.). На полотні змальовано фантастичного зловісного зубатого червоно-синього звіра «атома» з гострими шипами і з довжелезним язиком. До «чорнобильської» серії належить картина «Старий дід пас корову біля четвертого блоку» (1987 р.) з дуже красномовним підписом на звороті: «Старий дід пас корову біля четвертого блоку і надів на коровку капронові мішки щоб не захворіла. А вона травичку кушає і діда не слухає». І картини-провісники лиха, і постчорнобильські твори М. Приймаченко дають потужний заряд життєдайної енергії, вселяють віру у незнищенність українського народу і його землі. Світосприйняття художниці пройняте народною міфологією, вітальна колористичність і потужна енергетика творів народної майстрині мають невичерпний ревіталізаційний потенціал.

Ревіталізація через творення міфів і міфологізацію. У Чорнобилі нашаровуються буттєві і темпоральні пласти, реальність та ірреальність. А це дає підстави для міфотворчості. Музичною інтерпретацією співіснування минулого і сучасного, квітучого життя до аварії і страшної антиутопічної картини може слугувати композиція легендарних Pink Floyd під назвою «Marooned», записана у 2014 р. Калейдоскопічна зміна кадрів міста Прип'яті до і після аварії викликає відчуття нереальності, роздвоєності, віртуального нашарування щасливого доаварійного життя і нищення, руйнації, спустошення.

Міфи і міфологеми, породжені раптовістю ситуації до і після Чорнобиля, знаходять наукове опрацювання. Так, Г. Бондаренко вивчає чорнобильську міфотворчість і фольклоризацію [2, с. 125–126]. Етнографічний матеріал дає дослідниці підстави виокремити міфи про чудотворні ікони св. Миколи-Угодника з Чорнобильського Свято-Іллінського храму, св. Феодосія Чернігівського – заступника міста Чернігова. Один із міфів, передаваних місцевими мешканцями, пов'язує аварію на ЧАЕС із нищенням могил чорнобильських цадиків. Міфічне забарвлення мають також версії відсилення до передбачень катастрофи у Біблії і в Нострадамуса [11].

Ревіталізація як оживлення території. Вищезгаданий учений-радіобіолог, директор «Чорнобильського радіоекологічного центру» О. Бондаренко серед головних перешкод ревіталізації теренів називає відсутність позитивного мислення і потрактування себе «жертвами Чорнобиля» [3]. Учений пропонує різні варіанти освоєння занедбаних територій, указує на позитивний потенціал напрацювань японської компанії Zena System щодо системи збирання енергії вітру –

«Повітряної вежі», що поєднає електростанцію, об'єкти туризму, відповідні підприємства, як-от завод з опріснення води і т.ін. [3].

Серед проєктів ревіталізації чорнобильської зони – розробка об'єктів інфраструктури архітекторки А. Агеєвої [1]. Головне завдання, яке поставила авторка, – соціалізувати територію зони відчуження. Основним елементом планованої розробки є проєкт залізниці, піднятої над поверхнею землі на 4–6 м, з чотирма станціями, довкола якої і буде влаштовано інші об'єкти, як-от модульні житлові будинки на зразок бджолиних сот. Усі будівлі розміщено на незабруднених територіях. Проєктовані А. Агеєвою ревіталізаційні об'єкти мають сформувати контур для подальшого розвитку об'єктів у зоні відчуження, акцентувати на екологічності, економічній вигоді і самодостатності.

Мистецька ревіталізація зони відчуження відбувається і за допомогою стріт-арту та творення муралів у Чорнобилі і Прип'яті. До 30-ї річниці аварії португальський художник Антоніо Коррейя (Pantonio) розписав покинуту будівлю зображенням синьо-зелених кроликів як символічним втіленням відродження життя. Австралійський стріт-артист Гвідо ван Хелтен створив мурал із зображенням лікаря, який закриває руками обличчя. Цей твір на п'ятому реакторі ЧАЕС присвячений усім постраждалим у зоні лиха ліквідаторам. У 2019 р. на фасаді одної з будівель атомної станції В. Коршунов намалював коней Пржевальського, які були заселені в зону відчуження і добре прижилися, а також велетенську долоню, що управляє атомом і символізує науково-технічні відкриття задля відродження й оновлення постраждалої території. Восени 2019 р. в покинутій радіолокаційній станції «Дуга» влаштували проєкт під назвою «Артефакт», ця артефакція перетворилася на диджитал-скульптуру «Чорнобильське сяйво».

Ревіталізація через творення нового екологічного світогляду. Г. Бондаренко справедливо вважає, що Чорнобиль започаткував новий екологічний світогляд, світосприйняття і спосіб життя [2, с. 122]. Тут важливу роль відіграють різні аспекти духовності: морально-етичний, аксіологічний, естетичний. Тільки гармонійне поєднання різних царин соціокультурного буття забезпечить формування нової екологічної культури. Хорошим варіантом є різноманітні культурні події екологічного спрямування. Це і наукові форуми, і мистецькі акції, і громадські ініціативи. Уже двадцять п'ять років поспіль відбувається Всеукраїнський ленд-арт симпозиум «Простір покордоння» (за ініціативи Г. Гідори (с. Могриця Сумської області)). Це масштабний екологічний мистецький майданчик ленд-арту, що збирає багатьох зацікавлених і формує потуж-

ний екологічно-культурний пласт. Варто також згадати мистецькі екологічні фестивалі «ЕКО-няка», «ДЕКОрація» (Львів), «ЕкоЧашка» (Київ), «Карпатський протяг» (Івано-Франківськ), «ЛісРук» (Ірпінь), «Натура-фест», «Трипільське коло», «Всеукраїнська подія «Чистofest», Zero Waste Fest тощо.

Висновки. Варто зазначити, що Чорнобильська катастрофа значно вплинула на нашу історію і позначилася на всіх сферах культури. Естетична царина відгукується на цю подію поліфонією мистецьких видів, жанрів, стилів. Серед змістовно-тематичних векторів вагомим із науково-теоретичної і практично точки зору є ідея ревіталізації (відродження). Ця ідея втілюється через принцип неперервності життя в зоні відчуження, артпроєкти віталізації, арттерапію, життєтворчі міфи, а також формування нового екологічного світогляду.

Література

1. Агеєва А. Ревіталізація чорнобильської зони. Розробка об'єктів туристичної інфраструктури. URL: <http://zaarchitects.com/ru/projects/1/78-chernobyl>
2. Бондаренко Г. Чорнобиль: у вимірі постгуманізму. *Народна творчість та етнографія*. 2007. № 2. С. 121–126. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/43213/22-Bondarenko.pdf?sequence=1>
3. Бондаренко О. Освоєння земель Чорнобильської зони відчуження – проєктуюмо майбутнє разом. URL: <http://urps-notices.blogspot.com/2011/02/blog-post.html>
4. Бондаренко О. Чи придатне місто Чорнобиль для проживання людей з огляду на радіологічний фактор? URL: http://urps-notices.blogspot.com/2012/08/blog-post_23.html
5. Ворон Б. Чорнобильський бестіарій Марії Приймаченко. *Мистецький альманах Артес*. URL: <https://artes-almanac.com/maria-prymachenko/>
6. Гундорова Т. ПостЧорнобиль: катастрофізм як нова національна ідея. URL: <http://life.pravda.com.ua/columns/2012/04/26/101231/>
7. Гундорова Т. Чорнобиль і віртуальність. *Післячорнобильська бібліотека: Український літературний постмодерн*. URL: <https://krytyka.com/ua/articles/chornobyl-virtualnist-i-kryza-movy>
8. «Трагедія наша, а катастрофа вселенська»: ONUKA про свій Чорнобиль. URL: <https://platfor.ma/topics/people/tragediya-nasha-katastrofa-vselenska-onuka-pro-svij-chornobyl/>
9. Ліщинська О. Екологічна трагедія Чорнобиля у візуальному мистецтві: філософсько-естетичне осмислення та інтерпретації. *Culturologica Slovaca / Internetov asopis*. Katedra kulturologie filozofickej fakulty Univerzity Konstantina Filozofa v Nitre. Hlavní redaktor: Miroslav Ballay. 2018. № 3. С. 152–159.
10. Ліщинська О. Ідея ревіталізації Чорнобиля у візуальній культурі. *Тези звітної наукової конференції філософського факультету*. Відп. за випуск Л. Рижак, Н. Жигайло. Львів, 2020. С. 187–189.

11. Сіробаб Н. Зоря полин: пророцтва щодо Чорнобильської катастрофи в кіно та літературі. URL: <http://kolo.news/category/suspilstvo/3378>

12. Сухомлинова І. Апокаліпсис та відродження у вбраннях-протестах Ізаґус Тауш. URL: <https://artukraine.com.ua/a/apokalipsis-ta-vidrozdzhennya-u-vbrannyakh-protestakh-izagus-taush/#.yrvzl4gzy2w>

Анотація

Ліщинська О. І. Ідея ревіталізації Чорнобиля: естетичний досвід подолання наслідків екологічної трагедії. – Стаття.

У статті актуалізовано проблему наслідків Чорнобильської катастрофи, 35-річчя якої громадськість відзначає у 2021 р. Указано, що аварія на ЧАЕС відкриває новий постмодерністський період української культури і набуває метафоричного сенсу – вселенської трагедії. Проаналізовано, як естетична царина відгукується на цю подію у феномені постчорнобильського мистецтва. Перелічено духовні сфери осмислення Чорнобиля, як-от література, музика, кіно, образотворче мистецтво, дизайн.

Виокремлено низку змістовно-тематичних векторів постчорнобильського мистецтва, як-от меморіалізація, антиутопічні картини, ідея попередження техногенних катастроф, ревіталізація. Закцентовано на ідеї ревіталізації – відновленні і відродженні життя у зоні відчуження. Естетичні та мистецькі вияви ревіталізації представлено через такі ідеї, як принципи неперервності життя, арттерапія, артпроекти віталізації, життєтворчі міфи, формування нового екологічного світогляду. Неперервність життя в Чорнобилі підтверджено за допомогою мистецьких творів: фотопроєкту А. Бородавкі та О. Анісімова, фільму Х. Морріс і Е. Богарт «Чорнобильські бабусі». Показано, що мистецтво має терапевтичну дію й оздоровлює митців, причетних до аварії (як-от О. Векленко, Х. Катракіс, Н. Жижченко). Обґрунтовано, що мистецька ревіталізація відбувається за допомогою проєктів, як-от дизайнерська робота І. Тауш для 57 Венеційської бієнале, стріт-арт твори А. Коррейя, Г. Ван Хелтена. Розглянуто перспективні задуми ревіталізації занедбаних територій: архітектурну розробку японської компанії Zena System, проєкт розбудови інфраструктури Чорнобиля архітекторки А. Агеєвої та ін. Пропоновані до розгляду ревіталізаційні проєкти мають сприяти подальшому розвитку об'єктів у зоні відчуження, акцентувати на екологічності, соціальній та економічній вигоді, візуальній виразності. Показано, як мистецькі екологічні ініціативи (ленд-арт симпозіум «Простір покордоння»,

екологічні фестивалі тощо) формують новий екологічний світогляд, що стане запорукою оновлення і відродження чорнобильської зони відчуження.

Ключові слова: Чорнобиль, мистецтво, ревіталізація, арттерапія, екологічний світогляд.

Summary

Lishchynska O. I. The idea of Chornobyl revitalization: an aesthetic experience of overcoming the environmental disaster consequences. – Article.

The article actualizes the problem of the Chornobyl disaster consequences, the 35th anniversary of which the public commemorates in 2021. The paper indicates that the Chornobyl accident has opened a new postmodern period of Ukrainian culture and became a metaphor for the universal disaster. The emergence of post-Chornobyl art as a reaction of the aesthetic field to this event is analyzed. Areas of tragedy interpretation are listed: literature, music, cinema, fine arts, design. The thematic vectors of post-Chornobyl art are highlighted: memorialization, dystopian paintings, the idea of prevention of man-caused catastrophes, revitalization. The paper focuses on the idea of revitalization – the restoration and revival of life in the exclusion zone. Aesthetic and artistic manifestations of revitalization are presented through the following ideas: the principle of continuity of life, art therapy, vitalization art projects, life-creating myths, the formation of a new ecological mindset. The continuity of life in Chornobyl is confirmed by the following works of art: photo project by A. Borodavka and O. Anisimov, “The Babushkas of Chernobyl” a film directed by Holly Morris and Anne Bogart. It is indicated that art has a therapeutic effect and heals artists involved in the accident (for example, O. Veklenko, H. Katrakis, N. Zhyzhchenko). It is substantiated that artistic revitalization happens with the help of art projects: design work by I. Taush for the 57th Venice Biennale, street artworks by A. Correia, G. Van Helten. The article considers promising plans for the revitalization of abandoned areas: the architectural development of the Japanese company Zena System, the Chornobyl infrastructure development project by architects A. Ageeva and others. The revitalization projects proposed for revision contribute to the further development of objects in the area of sensation, focus on environmental, social, and economic benefits, visual expressiveness. The paper indicates how artistic ecological initiatives (land-art symposium “Space of Borderland”, ecological festivals, etc.) shape the new ecological mindset which will become a base of the renewal and revival of the Chornobyl Exclusion Zone.

Key words: Chornobyl, art, revitalization, art therapy, ecological worldview.

УДК 32:1

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i31.997>**В. В. Прокопець**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2198-6003>

магістр філософських наук,

аспірант кафедри філософії

Національного університету «Одеська юридична академія»

СПОСОБИ СТВОРЕННЯ СВІТІВ ГУДМЕНА ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ КОМБІНАТОРНОЇ ОПТИКИ

Постановка проблеми. Незважаючи на те, що Н. Гудмену вдалося показати потенціал комбінаторики і задіяти її у своїх філософських роботах, сучасна академічна філософія не завжди приділяє належну увагу комбінаторному методу, чого не можна сказати про представників формальних наук. Комбінаторика стала важливим розділом у математиці, а також комбінаторний метод був активно задіяний у лінгвістиці. Філософська комбінаторика має право на більш детальний розгляд у межах філософського дискурсу.

Аналіз досліджень. Основна методологія і семантична основа комбінаторики формувалися в структурах філософських систем Демокрита, Аристотеля, Раймунда Луллія, але найвищого розвитку філософська комбінаторика досягла в працях Лейбніца (творець комбінаторики як науки), Нельсона Гудмена й Артура Онкена Лавджоя. Не слід забувати, що філософська комбінаторика цілком може перегукуватися з математичною і лінгвістичною, бо має схожу інтенцію. Як було зазначено самим Нельсоном Гудменом, способи створення можливих світів пророблялися Кассієром: «Незліченні світи, створені з нічого за допомогою символів – так міг би сатирик узагальнити деякі найважливіші теми робіт Ернста Кассієра» [1, с. 118], але ми сконцентруємо свою увагу в цьому аспекті суто на висновках Н. Гудмена. Також не можна не вказати на статтю О. Єременка «Правила гри в бісер», яка є важливою для розуміння використання комбінаторного методу в «класифікації світоглядів» і багато в чому доповнює трактат Гудмена, елімінуючи його недоліки, оскільки сам Гудмен лише висловив аргумент на користь класифікації.

Метою статті є опис можливостей комбінаторики в способах створення світів і класифікацій світоглядів, аналізування та синтезування «елементів» світу за допомогою логіко-математичного інструментарію, а також аналіз необхідності і доцільності утворення можливих світів, показ корисності взаємодії конструкцій різних систем.

Виклад основного матеріалу. Дотримуючись законів логіки і правил наукового і філософського дослідження, перед безпосереднім викладом основного матеріалу необхідно дати визначення найважливішим поняттям статті, бо вони мають

аксіоматичну природу і є відправним пунктом будь-якого дослідження.

Комбінаторний метод – це метод знаходження правильних комбінацій елементів. Слід урахувати, що слово «елемент» має в цьому контексті максимально широке значення, тобто під «елементом» можна розуміти різні смислові конструкції, символи, категорії, філософські та наукові поняття, сама система також може бути елементом. За допомогою комбінаторного методу можна створювати різноманітні за своєю структурою світи і проводити аналіз цих світів і їх внутрішньої структури. Таким чином, комбінаторний метод є багатофункціональним інструментом, за допомогою якого можна не тільки досліджувати «елементи» світу і сам світ загалом, а і створювати нові світи з однорідних і різнорідних елементів, бо для побудови «правильних» комбінацій архітектору необхідно пізнати матеріал, із якого буде сконструйована будова.

Ще більш продуктивним комбінаторний метод є в спробі класифікації світоглядів, оскільки сама філософія подібна до павутини, а філософи – це павуки, які снують нитки цієї павутини, зв'язуючи все воедино. Це чудово продемонстрував Артур Лавджой у своїй праці «Великий ланцюг буття»: «У філософії Заходу існують дві дуже впливових концепції, як-от висхідне до Платона і Аристотеля уявлення про самодостатність і Августинівське уявлення про примат волі Бога, які можуть бути витлумачені як чинники того, що абсолютне буття, породивши всі інші рівні буття, зробило це актом своєї волі, тобто без жодних на те причин і підстав, випадково. Цю теорему постійно витлумачували на всі лади філософи і богослови сімнадцятого і вісімнадцятого століть» [4, с. 163]. Але це лише мала частина загальної панорами, адже філософська комбінаторика повинна зайнятися не тільки нитками павутини, а й самою павутиною як цілісною структурою, яка формує картину світу. Класифікація світоглядів дозволить упорядкувати мислення, відкрити нові грані «можливого» і пізнати *διακοσμος* (світобудування) у всій його повноті. Із преамбулою на цьому завершено, тому можна перейти до найважливішої частини.

Філософська праця Нельсона Гудмена стала справжнім відкриттям. «Способи створення

світів» — це глибока експлікація можливостей комбінаторного методу. Гудмен указав на необхідність як поділу (аналізу), так і складання (синтезу) в способах створення світів. «Значною мірою (але в жодному разі не повністю) створення світів складається з поділу і складання, які часто йдуть поруч: з одного боку, з розподілу цілого на частини і родів на види, з аналізу складу комплексних величин, із проведення відмінностей; з іншого — зі складання цілих і родів із частин, членів і підкласів, з об'єднання одиниць у комплекси і створення зв'язків. Ці композиції і декомпозиції виробляються, супроводжуються або підтримуються застосуванням ярликів, як-от імена, предикати, жести, картини тощо. Таким чином, розрізняються в часовому відношенні події, які можуть бути об'єднані під власним ім'ям або ідентифіковані як складники предмета або людини» [1, с. 124]. Одним із головних елементів світу в Н. Гудмена є символ, який трактується ним максимально широко. Не можна оминати і той факт, що він указує на множинність можливих світів: «Незліченні світи, створені з нічого за допомогою символів — так міг би сатирик узагальнити деякі найважливіші теми робіт Ернста Касієра. Ці теми — множинність світів, недійсність «даного», творча сила розуміння, різноманітність і формотворча функція символів також є невід'ємними рисами і мого мислення» [1, с. 118].

Символ має колосальне значення й широку інтерпретацію. Ми не будемо заглядати в нетрі «естетики» й історії мистецтва, як це зробив сам Гудмен, досліджуючи світи мистецтва і їх утворення, а лише зазначимо важливість «символів» мови, але це не буде суто семіотичним висновком. Під символами можна розуміти літери, мовні одиниці, за допомогою яких утворюються комбінації. У цьому аргументі, де буде задіяний комбінаторний метод, можна використовувати математичний термін «множина», який використовував сам Нельсон Гудмен. Множина — це математичний об'єкт, який сам є набором, сукупністю будь-яких об'єктів, які називаються елементами цієї множини і мають загальну характеристичну властивість. Мову можна розуміти як множину, а її букви, мовні одиниці — це підмножини, елементи множини, які вступають у різні комбінаторні й синтагматичні відношення. Світ мови багато в чому поглинає й одночасно створює інші світи за допомогою комбінацій символів — букв, бо структура мови визначає структуру світу, який ми описуємо, утворюючи «композиції» світу. Тому Н. Гудмен надає дуже вагомого значення способам опису і висловлює ідею про світ як якусь описову системи, як-от світ фізики описує природні явища мовою математики: «Щоб ми не описували, ми завжди пов'язані способами опису. Наш всесвіт, якщо можна так висло-

витися, полягає з цих способів опису, а не зі світу або світів» [1, с. 120].

Математичний термін «множина» тут виступає як ілюстрація функціонування світів і їх утворення, що помічає сам Гудмен: «Термін «множина» у звичайному слововживанні, можливо, ще більш обмежений, ніж термін «клас». Однак у логічному сенсі будь-які речі утворюють клас або множину. Переконавшись того, що справжнє ціле або індивід не може складатися з розкиданих і несхожих частин, так само вводить в оману, як і переконання, що справжній клас не може складатися з розкиданих і несхожих елементів. У разі «індивідів», як і в разі «класу», технічне використання терміна уточнюється за допомогою обчислень і вказується в явній формі (на відміну від звичайного використання). Клас для Буля не вимагає соціальної згуртованості, а для мене індивід не потребує особистої цілісності» [1, с. 318–319]. Ще один важливий момент: правильні «утворення» в мові можливі лише завдяки синтаксичним правилам. Таким чином, «правильні» і «корисні» світи повинні мати правила і закони утворення, адже тільки так можливе створення цілісних і гармонійних структур.

І тут же ми спостерігаємо посилення на користь класифікації, яка, на жаль, не була реалізована Н. Гудменом. Класифікація та систематизація світоглядів може допомогти в розумінні організації світів: «Аргумент, висловлений на користь класифікації, схеми, не міг би бути аргументом на користь її істини, оскільки вона не має істинного значення, але є аргументом на користь її ефективності у створенні і розумінні світів. Аргумент полягав би в залученні уваги до важливих паралелей між зображенням і вербальним позначенням, з указівкою на неясності і плутанину, які роз'яснюються цією асоціацією, з показом того, як ця організація працює з іншими аспектами теорії символів» [1, с. 245].

Спроби класифікації й обчислень світоглядів були зроблені О. Єременком у статті «Правила гри в бісер». О. Єременко, активно використовуючи комбінаторний метод, класифікує світогляди й акцентує увагу на базових поняттях, виводячи деяке кількісне значення: «Якщо перемножити всі варіанти точок зору щодо Бога, Світу і Людини (бо цілісний світогляд передбачає ставлення до Бога, Світу та Людини), то отримаємо число $2,39 \cdot 10^{13}$, тобто майже двадцять чотири трильйони світоглядів. Ми хочемо, щоб читачі усвідомили цю масштабність. Це комбінаторно можливі світогляди, але логічна несумісність деяких позицій зменшує кількість варіантів. Так, наприклад, якщо Бога немає, то неможливі варіанти створення Світу і Людини Богом. Якщо Бог всемогутній і благодійний, то Світ не може бути поганим і безглуздим тощо» [3, с. 91].

Аргументом на користь комбінування світів і елементів різних світів, можуть бути взаємини між формальними системами і їх абстрактними об'єктами (елементами), як-от числа, пропозиційні букви тощо. Світ логіки має тісний зв'язок зі світом математики, дві системи вступають у корисні взаємини, породжуючи «нові» світи. Прикладом такого утворення може слугувати математична логіка, на основі якої багато в чому виникла теоретична інформатика. Таким чином, використання комбінаторного методу може мати практичне застосування. Відмова від абстрактних об'єктів може залишити нас зі світом, утвореним із фізичних об'єктів або подій, з одиниць чуттєвого досвіду, такий світ буде мізерним, хоча емпіріокритицисти не погодилися б із цим твердженням, тому що досвід – відправний пункт їхніх міркувань, але ми маємо намір стверджувати наявність не тільки мікрокосму, а і макрокосму в усьому його розмаїтті.

Не слід забувати і про внесок натурфілософів. Аналітичний філософ приділив їм особливу увагу в роздумах про «старі світи»: «Я завжди вважав, що досократики домоглися майже всіх важливих досягнень і зробили майже всі важливі помилки в історії філософії» [1, с. 212]. Щодо цього особливих успіхів домоглася Мілетська й Атомістична школи. Бертран Рассел зауважив: «За Анаксіандром, існує вічний рух; у процесі цього руху відбулося утворення світів. Світи виникли не в результаті творіння, як це вважається в іудейській або християнській теології, а в результаті розвитку. І у тваринному світі мала місце еволюція. Живі істоти виникли з вологого елемента, коли він піддався випарюванню сонцем. Як і всі інші тварини, людина походить від риб. Людина повинна була відбутися від істот іншого роду, тому що завдяки характерному для неї тепер довгого періоду дитинства під час виникнення вона ніяк не змогла би вижити» [5, с. 61]. Як бачимо з цього прикладу, погляди на способи творення («виникнення») цього світу і світів носять характер плюральності. І це стосується не тільки ἀρχή (першопочатків), а і концепту «апейрон».

Величезний внесок у розвиток комбінаторного методу і способів створення світів зробили «античні атомісти». У Діогена Лаєрського ми знаходимо дуже цікаве зауваження з листа Епікура: «Далі світи незліченні, деякі схожі з нашим, а деякі – не зовсім. Справді, оскільки атоми незліченні (як щойно показано), то вони розносяться дуже і дуже далеко, бо такі атоми, з яких світ виникає або від яких твориться, не витрачаються повністю ні на один світ, ні на обмежену кількість, схожу на нашу або несхожу. Тобто ніщо не перешкоджає незліченності світів» [2, с. 381]. Як бачимо, сама ідея незліченності світів сходиться до античності. Геніальний постулат про виникнення

світів із неподільних частинок (атомів) став важливим поштовхом до розуміння й опису структур можливих і дійсних світів. Ще один важливий момент – етимологічне значення грецького слова «διασμος». Тут вагоме значення має префікс «δια», адже він позначає якесь розставляння за порядком. Тобто διασμος – облаштування, світобудування, упорядження, розстановка всього в певній послідовності. Світ – це порядок, а більш пізнє слово «космос», на жаль, не зберегло префікс «δια», але зберегло той же сенс, що важливо. Розуміння світу як якогось порядку має дуже вагоме значення, адже за допомогою комбінаторного методу можна вибудовувати гармонійні структури, в яких буде панувати порядок, а не хаотичне нагромадження елементів.

Традиційні філософи-онтологи міркували про об'єктивний світ, що складається з каменів, дерев, тварин тощо, з атомів і порожнечі як фізичних об'єктів. Але десь починаючи з Канта, сформувалася потужна традиція (хоча її елементи виникли ще за часів Високої схоластики) міркувати швидше про способи пізнання, опису, тлумачення світу. І в цій традиції світ складається із символів, висловлювань, думок, концептуальних схем, образів тощо. На сцену виходить метафізичний конструктивізм, антиреалізм, мова передусе реальності, без мови, без концептуальних схем немає реальності. «Критика чистого розуму» – це трансцендентальна філософія, трансцендентальна постановка питання; це питання про ставлення апріорних понять до різноманіття досвіду, те, які категорії належать до різноманіття досвіду або питання про умови можливості досвіду, є одним із головних фразеологізмів трансцендентальної філософії. Завдання «Критики чистого розуму» – відповісти на питання про те, як ми пізнаємо, а не що ми пізнаємо (Яким чином світ стає пізнаваним? Яким чином виникає знання, сенс? Як можливий досвід?). І. Кант вибудовує свою систему категорій розуму: крім емпіричних понять, є найголовніші поняття, які він називає чистими апріорними поняттями розуму; це фундаментальна грамати́ка нашого розуму, їх 12. Чисті апріорні, тому що вони не походять із досвіду, є максимально універсальними правилами мислення. Кант їх розбиває на чотири рубрики: 1) кількість (єдність, множина, всецілість); 2) якість (реальність, заперечення, обмеження); 3) ставлення (субстанція, акциденція, причина, наслідок, спілкування); 4) модальності (можливість, неможливість, існування, неіснування, необхідність, випадковість). Реальність пізнати не можна, у нас не є можливою теорія реальності, замість теорії реальності приходить «теорія досвіду» як відповідь на питання про те, як можливий досвід і відповідь залежить від аналітики правил базових категорій, простору-часу й аналізу ідей розуму.

Ми сенс привносимо, сенс створюємо завдяки переведенню зовнішньої інформації. І Нельсон Гудмен є видатним представником цієї другої традиції, особливо це яскраво помітно в його роздумах про «чисте в мистецтві» й аналізі символів.

Висновки. Отже, можна дійти таких висновків. Комбінаторний метод відіграє виняткову роль в утворенні світів. Нельсон Гудмен розкрив усю важливість властивості такого утворення через комбінування символів. Аналіз і синтез є складовою частиною філософської комбінаторики, допомагаючи «архітекторам» можливих світів у дослідженні внутрішніх структур світів і сполучень елементів. Математичний і логічний інструментарій може бути активно задіяний для аналізу в ілюстрацій функціонування можливих і дійсних світів.

Формальні системи можуть вступати у взаємодію, їх поєднання утворюють нові світи, які можуть бути корисними теоретичними й описовими системами. Яскравим прикладом такого поєднання є математика і логіка, здатні до комбінаторного співвідношення. Математична логіка зробила значний внесок у розвиток теоретичної інформатики. Не слід забувати і про світ фізики, який використовує математичну мову як опис фізичних феноменів. Усі ці аргументи вказують на необхідність поєднання різних світів і їх структур.

Також комбінаторний метод активно використовується для класифікації світоглядів. На особливу увагу в цьому плані заслуговує стаття О. Єременка, в якій за допомогою комбінаторики виводиться деяке кількісне значення і створюється схематична конструкція, де висвітлюються всі можливі точки зору.

Нельсон Гудмен указав на витонченість у конструкціях «старих світів» натурфілософів. Особливої уваги удостоїлися Мілетська й Атомістична школи. Було зазначено, що традиційні філософи-онтологи міркували про об'єктивний світ, що складається з різних елементів, тоді як Іммануїл Кант проводить революцію, в якій формується потужна традиція міркувати про способи пізнання, опису, тлумачення світу. І в цій традиції світ складається із символів, висловлювань, думок, концептуальних схем, образів. Нельсон Гудмен є видатним представником цієї традиції.

Література

1. Гудмен Н. Способы создания миров. Москва : Идея-Пресс; Логос; Праксис, 2001. С. 116–253.
2. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов / Ред. тома и авт. вступ. ст. А. Ф. Лосев; Перевод М. Л. Гаспарова, 2-е изд. Москва : Мысль, 1986. 571 с., 1 л. карт. (Филос. наследие). Книга X. С. 369–411.
3. Ерёменко А.М. Правила игры в бисер. Человек, 2010. № 1. Москва. С. 79–92.

4. Лавджой А. Великая цепь бытия: История идеи / пер. с англ. В. Софронова-Антони. Москва : Дом интеллектуальной книги, 2001. С. 376.

5. Рассел Б. История западной философии: В 3 кн. Новосибирск : Сиб. ун-в. изд-во; Изд-во Новосибир. ун-та, 2001. С. 992.

Анотація

Прокопєць В. В. Способи створення світів Гудмена через призму комбінаторної оптики. – Стаття.

Стаття присвячена аналізу комбінаторного методу і його потенціалу в способах створення світів Нельсона Гудмена. Також важливим компонентом статті є екстраполяція спроби класифікацій світоглядів на основі комбінування значущих понять (елементів). Метою статті є опис можливостей комбінаторики в способах створення світів і класифікацій світоглядів, аналізування та синтезування «елементів» світу за допомогою логіко-математичного інструментарію; аналіз необхідності і доцільності утворення можливих світів; показ корисності взаємодії конструкцій різних систем. Так, автором висловлюється думка про те, що за допомогою комбінування вже створених світів і їх елементів можна утворювати більш досконалі конструкції, тому пізнання комбінаторного методу є фундаментом для розвитку наукової і філософської думки. Автор розглядає аргументи Нельсона Гудмена і намагається обґрунтувати їх істинність у призмі комбінаторної оптики, окрема увага приділяється поняттям «символ» та «множина» у філософських побудовах аналітичного філософа. Аргументом на користь комбінування світів і елементів різних світів можуть виступати взаємини між формальними системами і їх абстрактними об'єктами (елементами), як-от числа, пропозиційні букви тощо. Світ логіки має тісний зв'язок зі світом математики, дві системи вступають у корисні взаємини, породжуючи «нові» світи. Прикладом такого утворення може слугувати математична логіка, на основі якої багато в чому виникла теоретична інформатика. Формальні системи можуть вступати у взаємодію, їх поєднання утворюють нові світи, які можуть бути корисними теоретичними й описовими системами. Яскравим прикладом такого поєднання є математика і логіка, які здатні до комбінаторного співвідношення. Математична логіка зробила значний внесок у розвиток теоретичної інформатики. Не слід забувати і про світ фізики, який використовує математичну мову як опис фізичних феноменів. Ці аргументи вказують на необхідність поєднання різних світів і їх структур. Автор доходить висновку, що філософська праця Гудмена «Способи створення світів» продемонструвала різні функції комбінаторного методу і чудово розкрила потенціал комбінаторного мистецтва.

Ключові слова: комбінаторика, комбінаторний метод, символ, комбінування, способи створення світів, класифікація світоглядів, множина.

Summary

Prokopets V.V. Goodman's ways of worldmaking in the light of combinatory optics. – Article.

The article is devoted to the analysis of the combinatorial method and its potential in the ways of

creating worlds by Nelson Goodman. Also an important component of this article will be the extrapolation of an attempt to classify worldviews based on a combination of significant concepts. The purpose of the article is to describe the possibilities of combinatorics in the ways of worldmaking and classifications of worldviews, analyzing and synthesizing the “elements” of the world with the help of logical-mathematical tools. Analyze the necessity and expediency of the formation of possible worlds and to show the various system’s structures interaction usefulness. In particular, the author expresses the idea that by combining already created worlds and their elements, it is possible to form more perfect constructions, thus the knowledge of the combinatorial method is the foundation for the development of scientific and philosophical thought. The author examines the arguments of Nelson Goodman and tries to substantiate their verity in the light of combinatorial optics, special attention is paid to the concept of “symbol” and the term “set” in the constructions of an analytical philosopher. The author comes to the conclusion that Goodman’s philosophical

work “Ways of Worldmaking” demonstrated the various functions of the combinatorial method and capially revealed the potential of combinatorial art. The world of logic is in close contact with the world of mathematics, the two systems engage in useful collaboration, giving rise to “new” worlds, an example of such an formation is mathematical logic, on the basis of which theoretical informatics arose in many respects. Thus, the use of the combinatorial method can have practical applications. The rejection of abstract objects can leave us with a world formed from physical objects or events, or from units of sensory experience, such a world will be incredibly scarce. Formal systems can interact, their combinations form new worlds, which in their own way can be useful theoretical and descriptive systems. A vivid example of this combination is mathematics and logic, which are capable of combinatorial relations. Mathematical logic has made a significant contribution to the development of theoretical computer science.

Key words: combinatorics, combinatorial method, symbol, combination, ways of creating worlds, classification of worldviews, set.

УДК 111

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i31.998>

І. Д. Спаський

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0480-9264>

аспірант кафедри філософії

Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

ФІЛОСОФСЬКА ІДЕЯ ВСЕЄДНОСТІ У ПРАКТИКАХ ОНТОЛОГІЗАЦІЇ ГОСПОДАРСТВА

Софійний світ-господарство є різноманітним і наповненим життєвою силою. У роботі господарство розглядається як місце мобільності, як потік і повсякденні практики, розрізняючи конкретні організаційні форми господарства за їх повторюваними феноменологічними зразками. Пропонується погляд на господарство з точки зору оптикону (зверху, знизу і між його поверхнями). Такий підхід дозволяє звужити дослідницьку «оптику» і зосередитися на роботах, у яких господарство, з одного боку, розуміється як різноманітність форм і практик найбільш різноманітних рівнів і масштабів, з іншого – як цілісний живий організм, функціонально інтегрований у свій самотутності.

Мислителі-теоретики господарства С.М. Булгаков (на початку XX століття) і Ю.М. Осипов (наприкінці XX століття) намагалися синтезувати знання про господарство в різні історичні епохи як про цілісну систему або живий організм. Демонструючи те, що за плутаниною, шумом, метушнею і безладом господарського життя вгадувалася певна органічна цілісність, господарство уявлялося просторовим зв'язковим утворенням, що втілювало особливий спосіб життя. Автори прагнули теоретизувати господарство як соціопросторову систему з власною внутрішньою динамікою.

Великий дослідницький інтерес становить філософська ідея господарства, що охоплює світ від життя окремої людини до буття Універсуму. Смісловий вимір господарства концептуалізується в традиції філософії господарства, заснованій С.М. Булгаковим, яка розвивається й дотепер. Філософія господарства, безперечно, потребує переосмислення основ, розкриваючись по-особливому в сучасних культурних контекстах. У процесі виникнення і розвитку філософії господарства створювалися і видозмінювалися різні види онтологій. Господарські онтології в певному сенсі конкурують із традиційною економічною теорією.

Рефлексія «онтологізації господарства» як процесу конструювання господарських онтологій може бути здійснена в таких аспектах.

По-перше, це філософсько-методологічний аналіз створення господарської онтології на початку XX століття С.М. Булгаковим, а також її реактуалізації наприкінці XX століття Ю.М. Осиповим. Напрямок Ю.М. Осипова розвивається і дотепер у країнах СНД, а також деяких країнах близького і далекого зарубіжжя.

Крім того, «онтологізація господарства» може бути розкрита з позиції ревізії як наявних у традиційній економічній науці онтологій, так і відсутніх. А також може бути здійснений аналіз на предмет наявності онтологічних лакун у межах економічних методологій.

Онтологізацію можна розуміти як процес продукування онтологічних схем у філософському або науковому пізнанні і як подальше включення їх у системи уявлень реальності. Також онтологізацію можна розуміти як певну методологію мисленнєво-організаційної діяльності. Ще в межах онтологізації можна розглядати побудову локальних онтологій окремих предметних сфер або конкретних феноменів.

Онтологізацію господарства можна розглядати і як методологічну процедуру, і як практику формування первинних уявлень про реальність. Таким чином, онтологізація є інструментом теоретичного дослідження в економічних і філософсько-господарських текстах, з одного боку, конвенційності, що властива тому чи іншому напряму, з іншого – процедури конструювання онтологій. Отже, можна визначити онтологізацію господарства як процес динамічного руху філософської думки, що вибудовує онтологічну теорію й онтологічні моделі світу-господарства. Онтологізація господарства – це динамічний процес побудови регіональних онтологій, а саме онтологій господарства.

Філософською основою конструкту онтологізації господарства є філософія господарства. Розробка філософії господарства в XX ст. пов'язана з іменами С.М. Булгакова та Ю.М. Осипова. Витоки мислення і рефлексій філософії господарства корінням сягають античних способів онтологізації. При цьому безсумнівно є вплив середньовіччя і класичної філософії. У межах уявлень про пізнання й освоєння світу людиною, сформованих у класичній філософії, онтологізація як окремий процес не виокремлювалась. Початок філософського осмислення господарства пов'язують з іменами Платона та Аристотеля. Часто згадується Ксенофонт як автор трактату «Домострой», господарської мудрості або навичок управління світом речей [1]. Ідея Парме-

ніда, що полягає в необхідності пошуку правильного шляху пізнання [2], сформувала напрям із вивчення способів конструювання уявлень про буттєвість, які дають можливість створювати раціональну картину світу. Звідси виникло уявлення античної філософії про орієнтацію на досягнення істини про буття за допомогою мислення. Платон розширив метод раціонального мислення в досягненні істини містико-інтуїтивним способом пізнання «буття» [3], яке могло бути здійснене у відриві від сприйняття. Доктринальне уявлення про буття характерне для Аристотеля [4]. Сприйняття для нього є першим і найнижчим ступенем пізнання дійсності [4]. Тим самим була визначена роль сприйняття як «поштовху» до досягнення буттєвості і буття. Для Аристотеля також характерний поділ господарства на ойкономіку і хрематистику, що суттєво вплинуло на дослідницьку думку в цьому напрямі.

Для Середньовіччя характерне поєднання раціональних та ірраціональних способів онтологізації. Це було висловлено в господарській думці, а також вплинуло на процеси онтологізації господарства XX століття. Осмислення буття Бога і містичні інтуїції доповнювалися раціональними схемами. Для цього періоду характерне конструювання уявлень про буття, що спирається на догмати. При цьому Фома Аквінський стояв на позиціях незвідності буття речі до її інтелігібельної конструкції [5]. Затвердження такого уявлення можна вважати важливим кроком на шляху осмислення онтологізації як самостійного процесу.

Для Нового часу характерне вкорінене уявлення про те, що шлях пізнання йде єдино правильною дорогою – дорогою, затвердженою розумом [6]. Тут можна побачити коріння особливостей створення та розвитку як класичної політекономії, так і низки напрямів сучасної економічної думки.

Наступним найважливішим етапом у розкритті концепту онтологізації стала німецька класична філософія. Дуже важливим тут є розуміння І. Канта, який осмислює ідеї та образи як конструкти [7].

Щодо власне онтологізації господарства, то її виникнення і розвиток безпосередньо пов'язані з виникненням і розширенням простору посткласичної філософської рефлексії.

Можна виокремити такі групи робіт. По-перше, це твори, присвячені виникненню і розвитку філософії господарства початку XX ст. Термін «філософія господарства» було актуалізовано в 1912 році в однойменній роботі С.М. Булгакова, хоча ідеї онтологізації господарства були представлені ще в другій половині XIX століття, коли В.С. Соловйов і М.Ф. Федоров поставили проблему господарства в перспективі філософії всеєдності і космізму.

С.М. Булгаков перевернув уявлення сучасників про філософію господарства, надавши їй статус філософсько-методологічного знання і довівши правомірність ідеї, що розглядає світ як господарство. Філософія господарства, розроблена С.М. Булгаковим, мала глибокий методологічний сенс, оскільки в ній подано аналіз основних ліній, що намічаються точками перетину філософських і економічних інтересів у сфері теорії господарства, в якій філософія господарства претендує на роль методології. До того ж філософія господарства, спрямована на подолання сформованої замкнутості суспільних дисциплін, передбачає цілісне знання. Крім того, слід особливо відзначити властивий філософії господарства С.М. Булгакова есхатологізм, що є результатом глибокого розуміння суперечливих основ господарського буття.

Альтернативне осмислення господарства демонструють Г. Зіммель, М. Вебер, В. Зомбарт та ін., показуючи взаємозв'язок економічних процесів і форм духовного життя. Крім того, вони розглядали господарство як багатофакторне утворення, де поряд з економічним складником діють психологічні, соціальні, ціннісні, інституціональні фактори. Особливе місце відводилося аналізу так званого «духу господарства» (капіталізму), під яким розумілася сукупність душевних якостей і функцій, що супроводжують господарювання. Розроблені цими авторами теорії становили міждисциплінарні утворення, що в певному сенсі створили теоретичні основи онтологізації господарства. Також можна вказати на роботи М.О. Бердяєва, П.М. Савицького, П.Б. Струве, М.І. Туган-Барановського та ін. Особливий внесок у сучасну онтологізацію господарства зробили Ю.М. Осипов і його ідейні соратники (М.Б. Шулевський та інші), а також українські дослідники В.В. Ільїн, І.К. Бистряков, С.В. Синяков.

Економіка розглядається Ю.М. Осиповим як окрема ознака господарства, а вартість отожднюється з економікою, оскільки вартість є найзначнішою в економіці. Ю.М. Осипов уводить у свою конструкцію поняття деміурга, роль якого виконує людина, що йде шляхом пересотворення світу відповідно до своїх уявлень. Філософія господарства Ю.М. Осипова розкриває моральний і діяльний початки, відкритість і евристичність, раціональність та ірраціональність, трансцендентне та іманентне у філософії господарства. Також у мисленнєвій традиції Ю.М. Осипова здійснюється виявлення метасмислів життя і господарства; визначення того, що є людина, чому, навіщо і куди вона спрямована як людина, що господарює; які цілі і наслідки має людське господарство; до якого загального результату це може привести. Очевидно, що йдеться саме про філософський погляд на світ.

Таємниця повинна залишатися прихованою [8]. Таємниця – це те, що недоступно пізнанню, те, що ховається від інших; «у найширшому її тлумаченні таємниця – це сфера об'єктивної реальності, прихована від нашого сприйняття або розуміння» [9]. Це щось не пізнане, не відкрите, не зовсім усвідомлене. На одному рівні з цим словом ми вживаємо слова-синоніми: «секрет», «таїнство», «містерія», «загадка», «таємниця». Але таємницю вирізняє саме семантика, пов'язана з непроникністю, недоступністю для усвідомлення.

Причому спостерігається подвійне ставлення до таємниці: з одного боку, бажання її відкрити, осягнути, з іншого – неприпустимість або небезпека її розкриття. Якщо розглядати поняття таємниці в аспекті релігійного світогляду, то воно корелює з такими поняттями, як «незбагненне», «сакральне». Російський філософ С.Л. Франк у своїй роботі «Незбагненне. Онтологічне введення у філософію релігії» ставить незбагненне в протилежність простому і необхідному, а також своєму антоніму – збагненному. «І як би міцно ми не вросли в лад нашого звичайного життя, якими б розумними, відповідальними людьми ми не вважали себе, як би ми не зрослися з нашим соціальним становищем, із «роллю», яку ми «граємо» в соціальному середовищі для інших людей, як би ми не звикли дивитися на себе ззовні, з боку і бачити в собі лише те, чим ми «об'єктивно» є іншим людям, однак часом (хоча б зрідка) у нас ворухнеться і щось зовсім інше, що є чимось незбагненим і таємничим» [10].

Таємниче і незбагненне полягає в тому, що ми не можемо сприймати себе «ззовні», а суб'єктивна оцінка себе самого не може ототожнюватися з об'єктивною оцінкою інших людей, які нас оточують. І в нас самих виявляється щось таємне і загадкове. «Позаду всього предметного світу – того, що наша твереза свідомість називає дійсністю, – але і в самих його невідомих глибинах ми чуємо незбагненне як певну реальність, яка, мабуть, лежить у якомусь зовсім іншому вимірі буття, ніж предметний, логічно збагненну, подібну до нашого звичайного світу» [10].

Франк розрізняє «незбагненне» як «незбагненне для нас» і «саме по собі незбагненне», коли ми не можемо пояснити його і віддати логічний звіт у його змісті. У першому випадку недоступність, яка осягає пізнання, визначалася б фактичною слабкістю або обмеженістю нашої пізнавальної здатності, у другому – істотою самої пізнаваної реальності. Франк каже, що не виключено, що обидва випадки могли б реально збігатися, тому ми могли б сказати, що незбагненне для нас є і «саме по собі незбагненне» [10]. У Франка поняття «незбагненне», «таємниче» і «священне» стоять в одному ряду.

У філософському контексті таємниця також розуміється як щось недоступне людському

розуму, що належить до сфери трансцендентного. «Таємниця не тотожна повному мороку, вона внутрішньо безмежна (на відміну від проблем як обмежених завдань для розуму), вона постійно присутня в реальності, перебуває в осередді буття, і дух людини, якщо він відкритий до реальності, відкритий до таємничого. Таємниця може частково відкриватися, залишаючись перекриванням, може закликати увійти в себе, залишаючись у суті своїй незбагненою. Будучи надрозумною, вона відкривається серцю й орієнтує пізнання, вона пропонує людській думці і свободі досягти більшої духовної глибини» [11].

«Мабуть, правильним є уявлення, що це щось середнє між розумінням і невіглаством» [3, с. 111]. Тут Платон указує на існування іншого знання – знання нез'ясовного, надраціонального. Воно, за словами Платона, відповідає «тому, що є насправді» [3, с. 113], тобто істині. У Г. Марселя цей феномен отримує дуже цікаве пояснення з гносеологічної точки зору. У роботі «Метафізичний щоденник» поняттю протиставляється таємнича експресія буття, онтологічна таємниця і проблема буття, онтологічна проблема [12].

Тонкий дотик «відкровіння» сенсів або спосіб думання у «Священнобезмолвii» розкривається у таких словах: «Священнобезмолвие» абсолютно виводить розум за межі потьмареного циклу», помисли-думки «переробляють» помисли-думки». Розум, нагодований «священнобезмолвием», припиняє «свистопляску» думок-помислів і входить в інший режим існування, позамишлений, думаючи миттєвими осяяннями-інсайтами, абсолютно поза (до)словесним мисленням. Думки ж посідають своє скромне місце, коли (і якщо) ці інсайти потрібно транслювати в словесну форму (для комунікації). Тоді використовується старий спосіб мислення – «думання думками». Мені подобається уподібнення розуму морю-океану. Можна уявити так. У його просторі ходять всякі риби і гади – думки, вистрибують із глибини на поверхню, пустуючи, і пірнають назад у глибину. На його поверхні ходять брижі або високі хвилі з баранчиками, з піною і соромом-пристрастю. А глибина незворушна, нерухома, прихована в темряві. Звідти, з глибини, піднімаються і грають промені, сходяться у джерело...» (за матеріалами <http://www.hesychasm.ru/forum/index.php?topic=4121.60>).

Поза концептуалізаціями перебувають і побудови світогляду за В.В. Бібіхіним. Стати обличчям до незбагненого в господарстві. Знайти себе, своє місце, будинок.

Постати перед Таємницею Господарства, тим самим доторкнутися до його софійності і висловити це, здійснивши рефлексію.

Ісус сказав: «Нехай той, хто шукає, не переставє шукати доти, поки не знайде. Коли він знайде, він

буде вражений. Якщо він вражений, то він буде здивований, він буде царювати над усім» [13].

Література

1. Ксенофонт. Домострой. Воспоминания о Сократе. Москва, 1993, С. 225–227.
2. Парменид. О природе // Фрагменты ранних греческих философов. Часть 1. Москва, 1989. С. 286–298.
3. Платон. Сочинения в 3-х томах. Т. 2. Москва, 1970. 612 с.
4. Аристотель. Метафизика. Москва, 2006. 232 с.
5. Аквинский Фома о сущем и сущности. URL: <http://lib.ru/HRISTIAN/AKWINSKIJ/ens.txt>
6. Бэкон Ф. Новый Органон. URL: <http://lib.ru/FILOSOOF/BEKON/nauka2.txt>
7. Кант И. Критика чистого разума. Москва, 2007. 736 с.
8. Кубединова Л.Ш. Фразеологическая микросистема «раскрытие тайны» в крымскотатарском, английском и русском языках. *Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации»*. 2009. Т. 22(61). № 3. С. 62–66
9. Фатянова А.А. Тайна как социальное и правовое явление. Ее виды. *Государство и право*. 1998. № 6. С. 5–7.
10. Франк С.Л. Непостижимое. Онтологическое введение в философию религии. Москва : Правда, 1990.
11. Василенко Л. Краткий философско-религиозный словарь. Москва : Истина и жизнь, 1996.
12. Марсель Г. Быть и иметь. Новочеркасск : Сагуна, 1994. 160 с.
13. Євангеліє від Томи.

Анотація

Спаський І. Д. Філософська ідея всеєдності у практиках онтологізації господарства. – Стаття.

У сучасному світі відбуваються глобальні зміни. Про це говорять фахівці з різних галузей знань. Засоби масової інформації постійно транслюють безліч процесів, що відбуваються і які осмислюються в широкому діапазоні концептуалізацій (від тектонічних глибинних зрушень до катастрофічних, апокаліптичних станів). Отож, соціальні науки потребують методологічної рефлексії і теоретичної ревізії своїх досягнень. Особливо дослідження онтологічних основ тих чи інших науково-теоретичних побудов може сприяти збільшенню знань різної предметної спрямованості. Господарство – організм, що поєднує в собі процеси як порядку, так і хаосу. Господарство є комплексним культурним утворенням, при цьому не лише ним, а й сукупністю ресурсів, які не використовуються, до того ж як речових, так і нематеріальних. Господарство можна розглядати як у космічному і планетарному масштабі, як і господарство міста, сім'ї, окремої людини. Господарство – це особливий простір, у якому не лише розгортається різноманітна людська діяльність, а й існує господарство природи або окремих природних утворень.

Розкриття значень різних форм господарського буття пропонується на підставі використання софійної

онтології та методології. Ця робота присвячена філософсько-методологічному дослідженню місця софійної онтологізації в теорії господарства. Наростаюча трансформація картин світу супроводжується переосмисленням філософських підстав пізнання. Погляд на існування буття як єдиного і незмінного змінюється з виникненням множинних онтологій (онтологічний плюралізм). При цьому не лише стверджується так звана поліфундаментальна реальність, а й ставиться під сумнів існування самої реальності. Давнє питання про принципову можливість пізнання фундаментальних основ світобудови знову стає в «повний зріст». Погляди на співвідношення буття і пізнання зміщуються від вираження в пізнанні властивостей реальності до конструктивістських підходів, що визначають реальність як систему уявлень і не більше. Таким чином, конструктивізм проблематизує процеси формування онтологій, стверджуючи множинність моделей різних онтологій, а також постулюючи їх мінливість. Поняття «онтологізація» в конструктивістському підході проблематизує та узагальнює процеси формування різних варіантів онтологій. Онтологізація господарства може бути визначена як сукупність способів, методів і результатів конструювання фундаментальних картин світу в тому чи іншому напрямі думки, які можуть належати до знання про господарство. Софійна онтологізація господарства розуміється як мисленнєвий напрям, що окреслює господарство як результат синергійної взаємодії небесного і земного начал, що розкриває всеєдність цілісності Бога, світу і людини.

Ключові слова: ідея всеєдності, онтологізація господарства, практика філософської рефлексії.

Summary

Spassky I. D. Sofia ontological secret of the economy in the practices of philosophical reflection. – Article.

The modern world is in global and large-scale change. This is said by experts in various fields of knowledge. The media constantly broadcast many of the processes taking place. These processes are understood in a wide range of conceptualizations: from tectonic deep shifts to catastrophic, up to apocalyptic, states. Therefore, the social sciences now more than ever need methodological reflection and theoretical revision of their achievements. Especially the study of the ontological foundations of certain scientific and theoretical constructions can contribute to significant progress in increasing knowledge of various subject areas. Economy – an organism that combines both processes of order and chaos. The economy, to some extent, is a complex cultural entity. In this case, not only a cultural entity, but also a set of resources that are not used, and unknown both tangible and intangible resources. The economy can be considered on a cosmic and planetary scale, as well as the economy of the city, family, individual. The economy is a special space in which not only various human activities unfold, but also there is an economy of nature or separate natural formations. The disclosure of the meanings of various forms of economic life is proposed on the basis of the use of the Sofia ontology and methodology. More specifically, this work is devoted to the philosophical and methodological study of the place of the Sofia ontologization in the theory

of economy. The growing transformation of worldviews is accompanied by a rethinking of the philosophical foundations of cognition. The view of the existence of being as one and unchanging is replaced by the emergence of multiple ontologies or ontological pluralism. At the same time, not only the so-called polyfundamental reality is asserted, but also the existence of reality itself is questioned. The old question of the fundamental possibility of knowing the fundamental foundations of the universe is once again in full swing. Views on the relationship between being and cognition are shifting from the expression in cognition of the properties of reality to constructivist approaches that define reality as a system of ideas and nothing more. Thus, constructivism problematizes the processes of ontology formation, asserting the multiplicity of models of different

ontologies, as well as postulating their variability. The concept of “ontologization” in the constructivist approach problematizes and generalizes the processes of formation of different variants of ontologies. The ontologization of the economy can be defined as a set of ways, methods and results of constructing fundamental pictures of the world in a particular direction of thought, which can be attributed to knowledge about the economy. Sophia’s ontologization of the economy is understood as a direction of thought that opens the economy as a result of the synergistic interaction of heavenly and earthly principles, which reveals the omnipresence of the integrity of God, the world and man.

Key words: Sofia secret of economy, ontologization of economy, practices of philosophical reflection.

УДК 1.316.6

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i31.999>**В. А. Шеховцова-Бурянова**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4227-2253>*аспірантка кафедри філософії та міжнародної комунікації
Національного університету біоресурсів і природокористування України*

ОСОБЛИВОСТІ МІСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ЯК ВИД ЛОКАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Постановка проблеми. Поняття ідентичності не може бути обмежене лише одним визначенням. Одна з основних проблем у визначенні ідентичності полягає в її різних рівнях, які є невід'ємними компонентами національної ідентичності. Терміни «національна ідентичність», «територіальна ідентичність», «локальна ідентичність» та «міська ідентичність» були визначені на основі фізичних масштабів, культурних відмінностей і соціально-економічного контексту.

М. Кастельс визначає ідентичність як «джерело змісту та досвіду людей», тоді як Е. Еріксон вважав, що на формування ідентичності впливає соціальна взаємодія і територіальні особливості. Територіальна ідентичність передбачає взаємодію з людьми та предметами місцевості. Локальна ідентичність є одним із видів територіальної ідентичності й ідентифікує людину з місцевим співтовариством, надає почуття причетності до подій, що відбуваються на території безпосереднього проживання. Локальна ідентичність посідає особливе місце в системі ідентифікаційних практик людини.

Міська ідентичність формується впродовж тривалого часу, відповідно до потреб населення, що збільшується. Зростання населення та міст, а також прийняття механізмів урбанізації можуть призвести до того, що місто втратить власну ідентичність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика міської ідентичності розглядається у працях таких науковців, як: Я. Котенко, Г. Коржов, Р. Євстіфеев, А. Ткачук, Е. Морозова, Т. Панченко, О. Хорошилов.

Мета статті – дослідити особливості міської ідентичності.

Виклад основного матеріалу. Територіальній ідентичності приділяється значна увага в контексті побудови та реалізації стратегій місцевого розвитку. Виступаючи невід'ємною частиною соціокультурного простору, міська ідентичність може бути як стимулювальним, так і стримувальним фактором економічного та соціального розвитку. Так, проблема територіальної ідентичності стає частиною більш широкого аналітичного контексту, пов'язаного з виявленням взаємозв'язків між культурою та економікою. Системоутворювальною функцією територіальної ідентичності

є функція соціальної інтеграції – об'єднання людей на основі самосвідомості [1].

На думку Г. Коржова, термін «територіальна ідентичність» – це узагальнювальне поняття з найширшим і найменш визначеним об'єктом співвіднесення. Територіальна ідентичність може стосуватися об'єктів різного масштабу та змісту, таких як: місце проживання, мікрорайон, район, локальна община, територіальна громада, селище, місто, регіон, країна, субконтинент або континент загалом і навіть земна куля. Невипадково у закордонній літературі використовують різноманітні визначення, близькі або тотожні за сенсом терміну територіальної ідентичності: ідентичність із місцем (place-identity), локальна ідентичність (local identity), регіональна ідентичність (regional identity), ідентичність із середовищем (environmental identity), міська ідентичність (city identity, urban-related identity, social urban identity), ідентичність із місцем проживання (settlement identity). Використання терміна «територіальна ідентичність» дає змогу охопити широке коло концептуальних поглядів на проблему ототожнення людьми себе з різноманітними територіально визначеними спільнотами [2, с. 109].

Згідно з Б. Андерсоном територіальна ідентичність – це сприйняття індивідом себе як представника певної «уявленої спільноти», що ґрунтується на єдності території проживання, історії та традицій, соціокультурного досвіду, ціннісних орієнтацій і способу життя. Важливим є питання масштабу або кордонів тієї території, з якою індивід себе ототожнює.

Територіально-просторова ідентичність, як правило, представлена такими рівнями, як:

- локальний (місцевий);
- регіональний;
- державний/національний;
- глобальний.

Локальна ідентичність – це ідентичність з конкретним містом, селом, місцевістю, а регіональна ідентичність є ідентичністю з певною регіональною спільнотою.

В умовах нестабільності суспільства локальна ідентичність, як і національна, може бути суттєвою опорою для людини щодо визначення її становища в системі соціального простору, підставою

для перетворювальної активності і може частково компенсувати втрату досить важливих соціальних проблем та інструментів забезпечення розвитку і співробітництва ідентичностей. За звичайних умов вона проявляється у формуванні певної системи цінностей і норм поведінки жителів території.

Локальна ідентичність індивіда говорить про його зв'язки з певним місцем проживання. В цьому контексті територія виступає основним градієнтом і чинником соціалізації індивіда та його політичної мобілізації. Локальна ідентичність є одним із видів територіальної ідентичності й ідентифікує людину з місцевим співтовариством, надає почуття причетності до подій, що відбуваються на території безпосереднього проживання (у місті, районі, селищі, мікрорайоні).

Локальна ідентичність уособлює первинний (базовий, основний) рівень територіально-просторової ідентичності. Термін «локальний» походить від латинського «localis», що означає «конкретне місце» або «розташування у просторі» [3, с. 19].

Важливими чинниками формування локальної ідентичності є:

- місце як специфічний простір значущих смислів, цінностей і норм;
- первинна соціалізація, агентом якої виступає близьке локальне оточення;
- взаємодія в межах локальної спільноти;
- колективна пам'ять спільноти про значущі події та персоналії в історичному розвитку місця [3, с. 20].

Соціологи виявили закономірність: що більше проявляється локальна ідентифікація індивідів, то вираженішою є їхня громадянська ідентичність. Це дає підстави розглядати локальну ідентичність як чинник консолідації українського суспільства. В умовах суспільної нестабільності локальна ідентичність, як і національна, може бути опорою людині щодо визначення її становища в системі суперечливого соціального простору, підставою для діяльної активності та може частково компенсувати втрату інших важливих соціальних ідентичностей. З іншого боку, роль та значення феномена локальної ідентичності в процесах державотворення, зокрема в їхній спроможності конкурувати з іншими видами ідентичностей, насамперед збалансовувати регіональну, що є підставою сепаратизму та створює загрозу територіальній цілісності держави, зумовлюють увагу до пошуку інструментів конструювання та підтримки локальної ідентичності [3, с. 29].

Е. Морозова виділяє п'ять типів локальної ідентичності на підставі співвіднесення таких параметрів, як ступінь вираженості ідентичності та її загального емоційного забарвлення (позитивне – негативне), готовність до соціально-перетворювальної активності в інтересах жителів територіальної громади.

Перший тип – низька локальна ідентичність, нейтральне або негативне ставлення і низька суб'єктність; характеризується відсутністю в людини інтересу до проблем жителів території, концентрацією на справах сім'ї.

Другий тип – слабо виражена локальна ідентичність, нейтральне ставлення і висока суб'єктність; характерна позиція соціальної активності, незалежно від місця проживання. Часто відзначається явна перевага національної ідентичності над локальною.

Третій тип – позитивно забарвлена виражена локальна ідентичність в поєднанні з низькою суб'єктністю. Нерідко в цій локальній ідентичності переважає ідентифікація з природою, ландшафтом, позитивна оцінка прояву суб'єктності іншими людьми, але власна соціальна активність в межах територіальної громади не висока.

Четвертий тип – позитивно забарвлена виражена локальна ідентичність в поєднанні з готовністю до соціально-перетворювальної активності. Суб'єктність проявляється як у власних діях (не смітити на вулицях, виходити на суботники, берегти зелені насадження), так і через формальні та неформальні інститути представництва інтересів. Ця група неоднорідна: в ній виражена як загальна готовність до дій, так і, власне, практична діяльність.

П'ятий тип – негативно забарвлена виражена локальна ідентичність в поєднанні з низькою суб'єктністю; висловлювання характеризуються численними негативними протиставленнями з іншими соціальними групами [5].

Локальна ідентичність поділяється на:

- міську ідентичність;
- сільську ідентичність.

Міська ідентичність фокусується на більш фундаментальних питаннях, таких як: фізична взаємодія, соціальний досвід, почуття задоволеності жителів та історична спадщина. Поєднання цих аспектів впливає на особисту ідентичність, котра також стосується взаємодії людей і навколишнього середовища, але, що важливіше, підкреслює, як люди ставляться до місцевої території й як на них можуть впливати сенсорні аспекти та аспекти пам'яті досвіду місцевого рівня.

Оскільки культурна ідентичність фокусується на ефекті історичної спадщини місцевості у пам'яті людей, вона взаємодіє з аспектом пам'яті особистої ідентичності. Разом із особистою ідентичністю вони допомогли б сформувати спільноту та ідентичність спільноти. Крім того, особиста й культурна ідентичність не лише формуватимуть ідентичність громади, а й сприятимуть формуванню ідентичності громади.

Виокремлюють чотири основні аспекти, що відповідають за формування міської ідентичності:

соціальний, сенсорний, фізичний та аспект пам'яті. Фізичний аспект відіграє ключову роль у формуванні міської ідентичності [1].

Соціальна активність посідає чільне місце у розвитку міської ідентичності. Це допомагає налагодити зв'язок між мешканцями і районом, дає змогу місцевому населенню інтегруватися для кращого задоволення своїх функціональних потреб.

Сенсорний аспект відображає, як люди фізично ставляться до місця, в якому живуть, що виявляється в їхніх почуттях до кольору, звуку, запаху та текстури навколишнього середовища, а не до фізичної унікальності місця проживання. З огляду на розвиток ідентичності сильний сенсорний аспект допомагає мешканцям інтегрувати навколишнє середовище, залучати нових людей і змушує їх пишатися тим, що вони живуть у цьому місці, таким чином, посилюючи зв'язок між жителями та їхньою місцевою територією [1].

Також важливою частиною території є її пам'ять, спадщина від минулого. Зазвичай це виражається через фізичну та духовну спадщину, історичні місця й пам'ятники. Старовинні споруди дозволяють нам читати історію, розуміти її та запозичувати її досвід у планах розвитку.

Взаємозв'язок між фізичним, соціальним, сенсорним і пам'ятним аспектами міської ідентичності – це взаємодія між людиною та фізичним середовищем як з погляду фізичних спостережень, так і з погляду духовного почуття. Поняття «фізичне середовище», що перекладається як фізичний аспект міської ідентичності, має великий вплив на почуття місцевих людей, на те, як вони бачать свою ідентичність у цьому місці. Тому надзвичайно важливо розглядати фізичне середовище як справді важливий аспект міської ідентичності.

Основними елементами фізичних аспектів є архітектурне та ландшафтне середовища. Архітектурні елементи відіграли ключову роль у формуванні ідентичності місця, наприклад, типів житла, структур поселень, кольору, матеріалу та конструкцій тощо. Елементи ландшафту, такі як топографія, зелена інфраструктура, визначні пам'ятки і водний пейзаж, також важливі для формування міської ідентичності.

Громада розглядається як значення, що відображає вірування в соціальних групах, вона визначає внесок в міську ідентичність, а також підкреслює, що завдяки активності людей у місцевості починає формуватись унікальна спільнота, де мешканці поділяють представницькі елементи, інтереси та переконання. Соціальна активність – це відображення того, як люди ставляться до своєї громади, способу взаємодії мешканців із спільнотою [3].

Соціальна діяльність відчутно впливає на прив'язаність людей до власної землі, що сприяє розвитку місцевої ідентичності. Оскільки меш-

канці часто виконують спільну діяльність на місцевому сайті, вони таким чином підкріплюють свої почуття. Соціальна діяльність впливає на місцеву ідентичність з групового рівня, особиста ідентичність концентрується на аспекті з індивідуальної точки зору.

Висновки. Локальна ідентичність є одним із видів територіальної ідентичності й ідентифікує людину з місцевим співтовариством, надає почуття причетності до подій, що відбуваються на території безпосереднього проживання (у місті, районі, селищі, мікрорайоні).

Локальна ідентичність поділяється на міську та сільську ідентичність. Міська ідентичність представляє ідентифікацію людей, які формують міську громаду. Це складний і багатореферентний контекст, який забезпечує зв'язок між фізичним та духовним аспектами міста. Міська ідентичність розвивається у часі, на її зміни впливає чимало факторів. Фізичний контекст має неабиякий вплив на вигляд міста у свідомості людей, на стиль, пропорції будівель, колір та матеріали, привабливість, горизонт – все це важливо для формування образу, допомагає мешканцям зрозуміти місто. Однак оскільки ідентичність міста набагато складніша, ніж його зовнішній вигляд та історичний зміст, слід враховувати і соціальну активність та естетичний характер, що сприяють переважно духовному виміру міської ідентичності.

Подібно до національної та регіональної ідентичності, міська ідентичність також розглядається як розвиток місцевих характеристик через історію нації, але з набагато меншим масштабом, що передбачає більше взаємодії між міським середовищем і його мешканцями. З точки зору міського середовища, це слід розглядати в історичному аспекті, оскільки міста ніколи не перестають змінюватися, що впливає на культурну асоціацію міського середовища впродовж усього часу. Це взаємний ефект, оскільки культура також допомагає місцевому оточенню отримати стабільну систему місць, що забезпечують емоційну прив'язаність та свою ідентичність. Окрім історії та культури, міста можна ідентифікувати за їхніми географічними параметрами з фундаментального рівня, але побудовані елементи можуть вплинути на ідентичність впродовж короткого періоду. До того ж, існують відмінності у переживаннях людей через навколишнє середовище, що впливатиме на їхні почуття до місця проживання.

Міська ідентичність – це ідентичність, яка фокусується на більш фундаментальних питаннях, таких як: фізична взаємодія, соціальний досвід, почуття задоволеності жителів та історична спадщина. Поєднання цих аспектів впливає на особисту ідентичність, яка стосується взаємодії

людей і навколишнього середовища і, що важливіше, підкреслює, як люди ставляться до місцевої території. Оскільки культурна ідентичність фокусується на ефекті історичної спадщини місцевості у пам'яті людей, вона взаємодіє з аспектом пам'яті особистої ідентичності. Особиста та культурна ідентичності не лише формують ідентичність громади, а й сприяють формуванню національної ідентичності.

Література

1. Евстифеев Р. Исследования локальных идентичностей: теоретические подходы и перспективные направления. Научный результат. *Социология и управление*. 2017. № 2. С. 2–17.
2. Коржов Г. Територіальні ідентичності: концептуальні інтерпретації в сучасній зарубіжній соціологічній думці. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2010. № 1. С. 107–124.
3. Котенко Я. Локальна ідентичність як умова розвитку об'єднаних територіальних громад: навчальний модуль. Київ: ІКЦ «Легальний статус», 2016. 48 с.
4. Котенко Я., Ткачук А. Локальна ідентичність й об'єднані територіальні громади. 2 вид., випр. та допов. Київ: ТОВ «Видавництво «ЮСТОН», 2018. 56 с.
5. Морозова Е. Локальная идентичность: формы актуализации и типы. *Политэкс*. 2008. № 4. С. 139–151.
6. Панченко Т. Регіональна і локальна ідентичності як складники культури субсидіарної демократії. *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія «Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін»*. 2010. Вип. 4. С. 72–77.
7. Соціокультурні ідентичності та практики. Київ: Інститут соціології НАН України, 2002. 315 с.
8. Хорошилов О. Регіональні спільноти як суб'єкти інтеграційних процесів. *Вісник Одеського національного університету. Соціологія і політичні науки*. 2009. С. 459–466.

Анотація

Шеховцова-Бурянова В. А. Міська ідентичність як різновид локальної ідентичності. – Стаття.

У статті розглядається міська ідентичність з фізичних, історичних та соціальних аспектів. Міська ідентичність є одним із видів локальної ідентичності, що формує національну ідентичність. Локальна ідентичність – це ідентичність з конкретним містом, селом, певною місцевістю, а регіональна ідентичність є ідентичністю з певною регіональною спільнотою. В умовах нестабільності суспільства локальна ідентичність, як і національна, може бути суттєвою опорою для людини щодо визначення її становища в системі соціального простору, підставою для перетворювальної активності і може частково компенсувати втрату досить важливих соціальних проблем та інструментів забезпечення розвитку і співробітництва ідентичностей. За звичайних умов вона проявляється у формуванні певної системи цінностей і норм поведінки жителів території.

Локальна ідентичність індивіда говорить про його зв'язки з певним місцем проживання. У цьому

контексті територія виступає основним градієнтом і чинником соціалізації індивіда та його політичної мобілізації. Локальна ідентичність є одним із видів територіальної ідентичності, а міська ідентичність формує національну ідентичність. Дослідження міської ідентичності має велике значення, оскільки це пряме вираження громади, яка проживає в міській місцевості, а також приналежності громади, в якій формуються особливі фізичні та психологічні потреби. Міську громаду можна ідентифікувати через її ідентичність та особливі аспекти життя, а також через те, як це бачать щодня люди, котрі її формують. Національна культура розвивається за постійної взаємодії між місцевістю та мешканцями. Міська ідентичність – це складний і багатореферентний контекст, який забезпечує зв'язок між фізичним і духовним аспектами міста. Вона розвивається в часі, на її зміни впливає чимало факторів. Міська ідентичність фокусується на фундаментальних питаннях, таких як: фізична взаємодія, соціальний досвід, почуття задоволеності жителів та історична спадщина. Поєднання цих аспектів впливає на особисту ідентичність, яка також стосується взаємодії людей і навколишнього середовища. Виокремлюють чотири основні аспекти, що відповідають за формування міської ідентичності: соціальний, сенсорний, фізичний та аспект пам'яті.

Ключові слова: національна ідентичність, територіальна ідентичність, локальна ідентичність, міська ідентичність, громада, нація, місцевість.

Summary

Shekhovtsova-Burianova V. A. Urban identity as a kind of local identity. – Article.

The article examines local identity from physical, historical and social aspects. Local identity is one of the types of local identity, which in turn forms a national identity. Local identity is divided into urban and rural identity. Local identity forms national identity. The study of urban identity is of great importance because it is a direct expression of the community living in an urban area, as well as the affiliation of the community in which special differences from rural identity are formed, namely physical and psychological needs. An urban community can be identified through its identity and special aspects of community life, as well as how people who form a community see it on a daily basis. National culture develops during the constant interaction between the area and the inhabitants. Urban identity is an identity that focuses on more fundamental issues, such as physical interaction, social experience, satisfaction with residents, and historical heritage. Combining these aspects, they affect personal identity, which also relates to the interaction of people and the environment, but, more importantly, emphasizes how people “relate” to the local area. Because cultural identity focuses on the effect of the historical heritage of a locality in people's memory, it interacts with the aspect of personal identity memory. Personal and cultural identity will not only shape the identity of the community, but also contribute to the formation of national identity. Urban identity is a complex and multi-referential context that provides a link between

the physical and spiritual aspects of the city. It develops over time and is affected by change due to many factors. Urban identity focuses on more fundamental issues, such as physical interaction, social experience, satisfaction with residents, and historical heritage. Four main aspects responsible for the formation of urban identity: social, sensory, physical, and memory. Urban identity

is formed over a long period of time and is formed in accordance with the needs of a growing population over the years. Population and urban growth, as well as the adoption of urbanization mechanisms, may cause the city to lose its identity.

Key words: national identity, territorial identity, local identity, urban identity, community, nation, locality.

УДК 1(316)

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i31.1000>

Р. П. Шмат

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6200-817X>

адвокат

АСПЕКТИ РОЗУМІННЯ ПРОБЛЕМИ СПРАВЕДЛИВОСТІ ПЛАТОНОМ, АРІСТОТЕЛЕМ, ДЖОНОМ РОЛЗОМ

Одним із найбільш проблемних і емоційно напружених понять етики і буденної свідомості є поняття справедливості і пов'язане з ним поняття соціальної справедливості. Людині легше перенести несвободу і нерівність, ніж несправедливість. Справедливість разом із добром – найбільш давні суспільні ідеали. У висловленнях люди постійно спиралися на уявлення про добро і зло, справедливість і несправедливість. Варто наголосити, що явище справедливості виникає лише в рамках будь-якої спільноти людей. Однак те, що виражається філософською категорією справедливості, перебуває не у світлому і раціональному просторі нашої свідомості, а скоріше за все вкорінене в темні глибини психіки і проявляється в певних переживаннях, як правило, негативних пристрастях. А тому намагання філософів опанувати зміст цього поняття в якихось раціональних формулах, схемах, визначеннях є не зовсім вдалим. Можливо, антропологічно, а можливо, навіть більш глибоко, тобто біологічно, справедливість пов'язана та вкорінена в категорію або в почуття заздрості. Іншими словами, заздрість – матір справедливості. Людина відчуває заздрість, або, на думку німецького філософа Іманнуїла Канта, темну пристрасть, коли порівнює своє становище зі своїми можливостями і з можливостями та статусом іншої людини, і в разі невдоволення собою виникає почуття заздрості [1, с. 107].

Заздрість, за словами Артура Шопенгауера, є «протилежністю співчуття». Тобто заздрість завжди проявляється по відношенню до людей, яких ми не любимо. Заздрість відображає відсутність прихильності і нездатність любити. Іманнуїл Кант вважав заздрість одним із негативів, що проявляється в ненависті до людства [1, с. 211]. За Фрейдом, заздрість часто маскується обуренням. Тобто людина начебто обурена несправедливістю. Насправді ж вона просто намагається приховати свої справжні ниці почуття.

Заздрість нерідко дитя бездіяльності. Вона охоплює людину, яка замість того, щоб намагатися задовольняти свої справжні потреби, фокусується на «смакуванні несправедливості» і образом на інших людей, на життя, долю тощо, жертвою яких вона стала. І всю активність, всі сили свої вона буде пускати на злість або ненависть.

У зв'язку з тим, що заздрість у суспільстві має негативне забарвлення, оскільки це не етично, не пристойно, людина й намагається виправдати це почуття, посилаючись на несправедливість. Завжди ж можна сказати, що це не заздрість, а обурення несправедливістю, і це обурення, гнів є виправданим і позитивним. Дати раціональне роз'яснення категорії справедливості навряд чи вдасться автору, але можна покликатися на деяких філософів, які найбільше приділили уваги категорії справедливості. До них належать Платон, Арістотель і класик філософії 20 століття американець Джон Ролз.

Платон у своєму творі «Держава» міркує про сенс справедливості, але починається розмова зі спроби визначити, що таке справедлива людина. Тривають дискусії в компанії із 5-ти допитливих греків у будинку поета Кефала в місті Пірей [2, с. 8]. У процесі дискусії Сократ переконується в важкості визначення, що таке справедлива людина. І тоді він пропонує розглянути, що таке справедливість у державах, оскільки справедливість буває властива як окремій людині, так і цілій державі: «... дослідження, за яке ми взялися, – справа надзвичайно важлива, вона, як мені здається, вимагає людей із гострим зором. Ми ж, очевидно, не надто вправні, – додав я, – щоб зробити такий розгляд, це ніби змушувати людину з не дуже добрим зором прочитати здалеку дрібно написані літери, а потім раптово когось осяйне, що ті самі літери в інших місцях бувають більші, у більших написах. Я гадаю, що це була просто знахідка, спочатку прочитати більші, а потім так само дослідити літери менші, якщо це одне й те ж» [2, с. 53]. На думку Сократа, як головного героя діалогів Платона, держава в порівнянні з людиною більша від однієї людини, а тому і справедливість, можливо, більша в більшому, і її легше там вивчати [2, с. 53].

У результаті тривалих дискусій з'ясовано, що справедлива держава – це та держава, в якій кожен займає своє місце і робить те, що він найкраще може робити за своєю природою. Структура Платонові держави складається із трьох станів (трьох груп, трьох соціальних верств): філософи, воїни, діловий люд, або люди справи (промисловці). Таким чином, суспільний стан людини повинен визначатися за її природною

силою. Так, люди з чуттєвими потребами признаються самою природою у клас промисловців, люди з мужністю в серці покликані до військової справи, до захисту рідної країни; люди зі знанням добра покликані до звання правителів.

Отже, трьом групам (трьом соціальним станам) відповідають три чесноти: філософам – мудрість, воїнам – мужність, а звичайному люду відповідає стриманість, або поміркованість. Якщо досягається баланс між групами, то держава процвітає, а люди живуть достойним життям.

І відповідно, ці чесноти притаманні людині. Якщо мудрість, мужність, врівноваженість і стриманість гармонійно присутні в людській душі, то ця людина справедлива. Тому в Платонівій державі жодна особиста індивідуальна сила не повинна загубитися, і для цього кожна особа повинна перебувати на тому місці, з якого їй зручніше діяти.

Таким чином, Платон вибудував структуру ідеальної держави, де три стани виконують різні функції: філософи стоять на найвищому щаблі, керуючи суспільством, воїни і селяни (торговці, ремісники) потребують управління з боку мудреців. Гармонійне суспільство є результатом усвідомлення і виконання кожним із громадян свого природного і законодавчого призначення. Тобто соціальна справедливість у суспільстві існує тільки тоді, коли вона є всередині кожної людської душі, вважав Платон. Формою ідеальної держави, на його думку, може бути як монархія, так і аристократія, і демократія, хоча перевагу він віддавав монархії.

Філософія Платона і особливо його уявлення про державу, мораль, право мали величезний вплив розвиток не тільки античної, але і всієї світової культури. Численні учні, серед яких, безсумнівно, виділяється Арістотель, розвинули ідеї Платона і породили нові напрямки у філософії. Винятковість місця Платона в історії філософії визначається тим, що він – вже професійний філософ, але все ще і мудрець, не пов'язаний обмеженнями, що накладаються на фахівця, технікою окремої дисципліни, схильний розглядати навіть абстрактні умоглядні проблеми з точки зору їх безпосередньої життєвої значущості.

На відміну від Платона, Арістотель виділяє декілька видів справедливості. Він розрізняє справедливість одвічну, незмінну й тимчасову, змінну, узаконену [3, с. 193]. Перша як постійно однакова не має різновидів; а останній різновид справедливості як змінний Арістотель ділить ще на три різновиди:

- 1) справедливість розподільчу;
- 2) справедливість зрівнювальну;
- 3) справедливість поблажливу.

Логічна основа для такого поділу справедливості, згідно із вченням Арістотеля, полягає в тому,

що кожен у суспільстві повинен отримувати певну міру добробуту, а обсягом прав на більшу чи меншу його кількість Арістотель вважає або доброчесність особи, або масу переваг, які має особа, або те й друге разом.

Перший вид справедливості за узаконенням складає справедливість розподільчу. У державі кожен громадянин отримує певні блага, які його цікавлять, але отримує їх стільки, скільки дадуть інші згідно з його доброчесністю [3, с. 199]. Іншими словами, гідність людини повинна стосуватися наділеного добробуту, як гідність другої особи стосується частки її добробуту. Силою цієї справедливості кожен отримує належне: кращий настільки повинен одержати більше за гіршого, наскільки останній гірший за першого. Так, удвічі кращий повинен і одержати удвічі більше поваги і майна за гіршого. Отже, справедливість розподільча – зрівняння двох осіб і двох добробутів. Вона визначається в геометричній пропорції: наскільки більша гідність, настільки більший і добробут; і наскільки менша гідність, настільки ж менший і добробут [4, с. 225].

Другий вид справедливості – справедливість зрівнювальна. Як справедливість розподільча має місце тільки в державі під час розподілу осіб за верствами, так справедливість зрівнювальна має місце тільки у приватних справах, наприклад, у договорах, у майнових правопорушеннях. Цей вид справедливості стосується тільки вартості достатку, яким володіє особа, ніскільки не стосуючись самої гідності осіб. Наприклад, це має місце в майнових провинах, які тягнуть за собою збитки в майні. Тому сутність справедливості зрівнювальної висловлюємо так: «Ніхто не повинен довільно втручатися в майнову царину іншого й завдавати його майну шкоди й збитки». А якщо він це зробив, то зобов'язаний зі свого майна відшкодувати їх. Якщо, наприклад, майно одного зросло на певну суму внаслідок викрадення з іншого майна, а розкрадене майно зменшилося на цю ж цифру, то справедливість зрівнювальна вимагає, щоб із майна викрадача було взято стільки, скільки він викрав, і було додано до розкраденого майна [4, с. 391].

Третій вид справедливості – справедливість поблажлива. Арістотель дуже влучно охарактеризував цей вид справедливості, назвавши його «поправкою закону». Варто зазначити, що закон є загальна формула, під яку потрібно підводити окремі дії. А закон у цьому вигляді не може охопити всіх окремих випадків життя; для деяких із них ні в якому найповнішому законодавстві не можна відшукати відповідних узаконень. Що ж робити в таких випадках? «Залишається дотриматися закону так, як його дотримався б сам законодавець, маючи на увазі саме цей факт». Ця справедливість досягає того, що закон перестає бути формальним.

Підсумовуючи наведене вище щодо різних видів справедливості, ми отримуємо такі положення: 1) ніхто не повинен діяти за індивідуальними спонуканнями, а відповідно до об'єктивної норми, що є в законі як писаному, так і в неписаному; 2) у державі ніхто не повинен присвоювати собі почесті за індивідуальним правом, бо джерело гідності лежить у заслугі загалом; 3) на соціальному ґрунті ніхто не повинен проникати у сферу іншого, бо кожен мусить мати своє; 4) держава стосовно індивіда мусить діяти не за самим загальним правом, а й за індивідуальним правом громадянина [4, с. 392].

І на завершення звернемося до сучасності Дж. Ролза. Американський філософ Джон Ролз прийшов у філософію з математичної статистики. Робота «Теорія справедливості» прославила його. Погляди Дж. Ролза на ідею справедливості та побудову ідеальної держави поверхово нагадують модель держави Платона. Дж. Ролз пропонує читачеві уявити собі групу людей, зібраних у певному приміщенні, за умови, що ці люди абсолютно не знають про свій соціальний статус у реальному житті. Тобто вони не знають свого походження, положення, не знають, чи заможні вони, чи вони бідні тощо. Головне їхнє завдання – це запропонувати принципи справедливості. Таким чином, завдання яке ставить Джон. Ролз перед своєю групою, – це побудувати, як він пише, добре організоване суспільство [5, с. 37].

Джон Ролз зазначає, що справедливість не допускає й думки про те, що несвобода одних людей може бути виправданням найбільшого розкошування інших навіть за умови, що останні становлять більшість. Справедливість не сумісна з принесенням у жертву інтересів одних людей інтересам інших. У справедливому суспільстві рівна свобода громадян розцінюється як щось завчасно встановлене. Щоправда, гарантовані справедливістю права не можуть бути предметом політичних спекуляцій або чисто кількісного підрахунку суспільних інтересів. Єдине, що виправдовує застосування хибної теорії, – відсутність кращої. Точно так і несправедливість стає терпимою лише тоді, коли вона є умовою уникнення ще більшої несправедливості [6, с. 60].

Обґрунтовуючи своє розуміння принципів справедливості, Джон Ролз зазначає, що суспільство є самодостатньою спілкою індивідів, які у своїх стосунках визнають певні правила поведінки обов'язковими. І не тільки визнають, а й діють переважно у відповідності з ними. Ці правила визначають систему взаємодії, розраховану на досягнення благ усіма тими, хто бере в ній участь, проте для суспільства рівною мірою типовість і тотожність інтересів існує до того часу, поки соціальна взаємодія дає можливість для кращого життя в порівнянні з тим, як би вони жили

лише за рахунок власних індивідуальних зусиль. Конфлікт інтересів відбувається тоді, коли індивіди стають небайдужими до більших благ, створених і розподілених їхньою спілкою, оскільки кожний із них віддає перевагу більшим благам. Вибір із числа різних суспільних устроїв передбачає такий набір принципів, який визначив би основи розподілу, що ґрунтувався б на належних розподільчих відносинах для створення вихідної згоди. Ці принципи є принципами соціальної справедливості, оскільки саме вони забезпечують спосіб визначення прав і обов'язків найважливіших суспільних інститутів. Вони також встановлюють порядок розподілу вигод і тягот суспільної співпраці.

Суспільство, на думку Джона Ролза, тоді добре організоване, коли воно не тільки створене для надання благ людям, але й коли воно ефективно само розвивається завдяки концепції справедливості. У такому суспільстві кожний громадянин знає (і визнає за належне), що всі інші члени суспільства визнають і приймають одні й ті ж принципи справедливості. Зважаючи на недоліки принципу рівних можливостей і враховуючи позитивний аспект принципу рівних результатів, Джон Ролз узяв за основу концепції соціальної справедливості два різних принципи. 1. «Кожна особа повинна мати рівне право на щонайширший план рівних основних свобод, і цей план має бути сумісним із подібною схемою свобод для інших» [6, с. 60]. Цей принцип передбачає рівність у володінні всіма базовими правами. 2. «Соціальні й економічні нерівності слід залягоджувати таким чином, щоб а) можна було розсудково сподіватися на їхню корисність для кожного й б) вони пов'язувалися з відкритими для всіх посадами й постами» [6, с. 60]. За цим принципом допускається соціальна й економічна нерівність, наприклад, у достатку та владі.

Дати належну оцінку концепціям справедливості Платона, Арістотеля, Джона Ролза чи спростувати їх є непросто. Незаперечним є те, що проблема справедливості ще не розв'язана навіть у найдемократичніших сучасних державах. Адже справедливість скрізь одна за своєю природою як для українця, так і для німця, і для афганця, й інших, так само, як і вогонь за своєю природою однаково пече як в Україні, так і в Німеччині, Афганістані тощо. Той, хто відкидає безумовну справедливість, змішує природу (суть) справедливості, яка скрізь дає відчуття себе однаково, з мінливими думками людей стосовно неї.

Література

1. Хайек Ф.А. Міраж соціальної справедливості: Благодійний Фонд: 1999. 200 с.
2. Платон. Держава / переклад із давньогрецької Д. Коваль. Київ: Основи, 2000. 355 с.

3. Арістотель. Нікомахова етика. Київ : Аквілон-Плюс, 2000. 479 с.
4. Памфіл Юркевич. Історія філософії права; Філософія права; Філософський щоденник. Київ : Український Світ, 1999. 756 с.
5. John Rawls. A Theory of Justice. – The Belknap Press of Harvard University Press Cambridge, Massachusetts London, England, 2005. 607 p.
6. Джон Ролз. Теорія справедливості. Київ : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. 822 с.
7. Діоген Лаєртський. Про життя, вчення та висловлювання славетних філософів. Москва : Думка, 1979. 620 с.

Анотація

Шмат Р. П. Аспекти розуміння проблеми справедливості Платоном, Арістотелем, Джоном Ролзом. – Стаття.

У статті розглядаються різні погляди та підходи до проблеми справедливості у працях Платона, Арістотеля, Джона Ролза крізь призму справедливої людини та справедливої держави. Дано визначення, що, на думку Платона, справедлива держава – це та держава, в якій кожен займає своє місце і робить те, що він найкраще може робити за своєю природою. Держава Платона складається із трьох станів: філософів, воїнів, ділового люду, або люду справи (промисловців). Отже, суспільний стан людини повинен визначатися за її природною силою. Так, люди з чуттєвими потребами призначаються самою природою у клас промисловців, люди з мужністю в серці покликані до військової справи, до захисту рідної країни; люди зі знанням добра покликані до звання правителів. Платон вибудував структуру ідеальної держави, де три стани виконують різні функції: філософи стоять на найвищому щаблі, керуючи суспільством, воїни і селяни (торговці, ремісники) потребують управління з боку мудреців. Гармонійне суспільство – результат усвідомлення і виконання кожним із громадян свого природного і законодавчого призначення. Тобто соціальна справедливість в суспільстві існує тільки тоді, коли вона є всередині кожної людської душі, вважав Платон. На відміну від Платона, Арістотель виділяє декілька видів справедливості. Він розрізняє справедливість одвічну, незмінну й тимчасову, змінну, узаконену. Перша як постійно однакова не має різновидів; а останній різновид справедливості як змінний Арістотель ділить ще на три різновиди: справедливість розподільчу; справедливість зрівнювальну; справедливість поблагливу. Також у статті проаналізовано концепції соціальної справедливості Джона Ролза, який взяв за основу два різних принципи: 1. «Кожна особа повинна мати рівне право на щонайширший план рівних основних свобод, і цей план має бути сумісним із подібною схемою свобод для інших». Цей принцип передбачає рівність у володінні всіма базовими правами. 2. «Соціальні й еко-

номічні нерівності слід залагоджувати таким чином, щоб а) можна було розсудково сподіватися на їхню корисність для кожного й б) вони пов'язувалися з відкритими для всіх посадами й постами. За цим принципом допускається соціальна й економічна нерівність, наприклад, у достатку та владі.

Ключові слова: справедливість, несправедливість, уряд, користь, достаток, заздрість, держава, політика, соціальний стан, добробут, принцип, соціальний статус, концепція, теорія.

Summary

Shmat R. P. Aspects of understanding the problem of justice by Plato, Aristotle, John Rawls. – Article.

The article examines various views and approaches to the problem of justice, in particular in the works of Plato, Aristotle, John Rawls through the prism of a just person and a just state. The definition is given that, according to Plato, a just state is a state in which everyone takes his place and does what he can do better by nature. Plato's state consists of three states: philosophers, warriors, people of action. So, the social state of a person should be determined by his natural strength. So, people with sensual needs are determined by nature itself into the class of entrepreneurs, people with courage in their hearts are called to military affairs, to defend their native country; people with the knowledge of good are called to the rank of ruler. Plato builds an ideal state, where three states perform different functions: philosophers occupy the highest level, governing society, warriors and peasants (merchants, artisans) through life without a spiritual nature need to be governed by sages. A harmonious society is the result of awareness and fulfillment by each citizen of his purpose. That is, social justice in society is only when it is inside every person, says Plato. Unlike Plato, Aristotle defines several types of justice. He distinguishes between eternal justice, immutable and temporary, variable, legalized. The first, as always, is equally devoid of varieties; and the last kind of justice as a variable Aristotle divides into three more kinds: distributive justice; equalizing justice; justice is condescending. The article also analyzes the Concept of Social Justice by John Rawls, who took as a basis two different principles: 1. "Everyone should have an equal right to a wider plan of equal fundamental freedoms, and this plan should be compatible with a similar scheme of freedoms for others". This principle presupposes equality in the possession of all basic rights. 2. "Social and economic inequalities should be resolved in such a way that a) one can reasonably hope that they will be useful to everyone and b) they are associated with positions and positions open to all". According to this principle, social and economic inequality is allowed, for example, in wealth and power.

Key words: justice, injustice, government, benefit, prosperity, envy, state, politics, social status, welfare, principle, social status, concept, theory.

СОЦІОЛОГІЯ

УДК 316.648

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i31.1001>

С. В. Горський

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4187-1596>

кандидат соціологічних наук, доцент,

доцент кафедри іноземних мов та соціально-гуманітарних дисциплін

Київського інституту інтелектуальної власності та права

Національного університету «Одеська юридична академія»

ЗМІНА СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ

Постановка проблеми. Глобалізація вносить суттєві зміни у відносини особистостей. Змінюється розуміння і сприйняття простору, що вимагає переосмислення самоідентифікації. Глобалізація формує новий механізм суспільних зв'язків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній світовій науковій літературі питанню глобалізації присвячена велика кількість публікацій, включаючи роботи таких авторів, як Френсіс Фукуяма, Пітер Ворслі, Поль Рікер, Томас Фрідман, Юваль Ной Харари, Самір Амін та інші.

Мета статті полягає в аналізі змін, які відбуваються під впливом глобалізації в системі стратифікації та ідентифікації особистості, дослідженні утворення нового рівня соціокультурних взаємодій, який не залежить від локальних культурних, нормативних та інших умов.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Попри значну кількість наукових публікацій із питань глобалізації, низка теоретико-методологічних та науково-практичних проблем впливу процесу глобалізації на соціальну сферу залишається малодослідженою. Так, не з'ясовано вплив глобалізації на процес формування соціальних зв'язків.

Виклад основного матеріалу. Соціальний простір змінюється під впливом глобалізаційних процесів і опиняється в центрі уваги соціологів. Суттєвих змін зазнає механізм ідентифікації особистості. Як зазначає Е. Гідденс, «помилково вважати, що глобалізація стосується лише великих систем на кшталт світового фінансового порядку. <...> Вона також стосується феномену «ось тут», що впливає на інтимні і персональні сторони нашого життя» [1, с. 14].

Друга половина XX століття і початок XXI століття характеризуються масштабністю суспільних перетворень, пов'язаних із тотальною інформатизацією. У формуванні постіндустріального суспільства ключова роль належить інноваційним технологіям та інформації. Виникло поняття

інформаційного суспільства як нової історичної фази розвитку цивілізації, в якій головними продуктами виробництва є інформація та знання.

Інформаційне суспільство (як форма постіндустріального суспільства) стає реальністю в Україні. Воно має історичні, науково-технічні та соціальні передумови. Сьогодні можемо назвати поширення Інтернету та мобільного зв'язку як найочевидніші (хоч не єдині) ознаки такої реальності. Поширюються електронні засоби комунікації та глобальні мережі.

Ми можемо помітити зміни впливу географічного положення на розміщення суспільних явищ. Знижується роль природно-ресурсного чинника. Трансформується роль транспортного чинника. Зростає роль інформаційно-ресурсного, інтелектуально-ресурсного та інноваційно-ресурсного чинників. Через розвиток засобів комунікації змінюється метрика і топологія суспільства. Трансформується поняття державного кордону, особливо в інформаційній сфері. Головний акцент переноситься з розміщення виробничої сфери на розміщення сфери послуг, особливо інформаційної та інноваційної сфери.

У часи індустріального суспільства існував чіткий поділ поселень на міста і села. Відповідно, все населення поділялося на міське та сільське. В інформаційному постіндустріальному суспільстві різко зменшується кількість осіб, зайнятих у сільському господарстві, зростає кількість осіб, зайнятих у сфері послуг, зокрема інформаційних. Більшість сільських поселень втрачають формальні ознаки села. Виникає проблема нової класифікації поселень загалом.

Місто своєю розбудовою відтворювало структуру суспільства (владний квартал, торговельний район, робітниче передмістя). Будь-яке переміщення за межі проживання не схвалювалося або й присікалося, адже розглядалося як зазіхання на суспільно визначений механізм стратифікації. Навіть знайий філософ-гуманіст Томас Мор

у своїй відомій праці «Утопія» закликав усіх, хто спробує без життєвої потреби та дозволу залишати своє місто, оголошувати злочинцем. «Але якщо хтось самовільно, без дозволу правителя, виїхав за межі своєї області, то пійманого чекає ганебна кара» [2, с. 67].

Від місця народження людина отримувала не тільки громадянство, а часто й професію. Передання професійного досвіду формувало професійні династії. Людина навіть не здобувала професію, а народжувалася в професії, яку отримувала у спадок. Передання професійного досвіду було тривалим процесом, тому часто відбувалось у межах сім'ї. Процес глобалізації торкнувся сфери професійної освіти. Знання перетворились у самостійний товар, а товари не мають кордонів. Ми обираємо професію так, як будь-який товар. Формується ринок професійних знань, що стимулює збільшення кількості інформації, яку намагаються перетворити в товар, який починає жити власним життям. Це стимулює появу нових професій і швидке їх заміщення. Тривале навчання стає ризикованою справою. Суспільство не дає гарантій, що професія, якою ти тривалий час оволодівав, завтра не зникне. Автоматизація виробництва створює умови прискореного навчання і професійної мобільності. Принцип «все життя – навчання» змінює свій зміст. Якщо раніше це означало постійне вдосконалення професійних навичок своєї професії, то тепер це означає готовність до змін.

Усе це призводить до руйнації вертикальних зв'язків соціокультурного простору.

Класик німецької соціології Фердинанд Тьонніс стверджував, що люди в місті об'єднуються на підставі суспільного (*gesellschaftliche*) зв'язку, який базується на раціональному обміні. Зв'язок має речову природу і характеризується протилежно спрямованими зусиллями співучасників. Такий зв'язок може виникати між не знайомими між собою людьми завдяки свідомому рішення сторін. Суб'єктами можуть бути як індивіди, так і групи, колективи. Головний сенс цього зв'язку полягає в усвідомленні користі одного для іншого. «Суть цих відношень і зв'язків виявляється в усвідомленні користі та цінності, яка притаманна, може або буде надана однією людиною іншій і яку цей інший знаходить та усвідомлює. – писав Ф. Тьонніс. – Відношення цього типу мають, відповідно, раціональну структуру» [3, с. 464]. Крім цього, він також виокремлював зв'язок першого типу – общинний (*gemeinschaftliche*), який є основою формування села. В основі цього зв'язку лежать емоції та почуття духовної близькості. Сюди Ф. Тьонніс включав такі типи відносин: «1. Родові (кровні) відносини. 2. Відносини «сусідство», які характеризуються спільним помешканням, притаманні шлюбному та сімейному життю,

хоча і мають більш широкий зміст. 3. Відносини «дружба», базуються на усвідомленні духовної близькості та спорідненості, унаслідок якого воно стає постулатом або основою будь-якого виду спільного життя; вони отримують виняткове соціальне значення, коли усвідомлюються як спільна релігійна належність, як община» [3, с. 464].

Ці два типи зв'язків – суспільний та общинний – покликані пояснювати не тільки відносини людей одне до одного, а й ставлення людини до суспільства. В общині соціальне ціле є первинне часткам, частки органічно підбираються для доповнення цілого. У суспільстві, на думку Ф. Тьонніса, соціальне ціле є наслідком механічного поєднання частин.

Розвиток домінування раціональності, на думку Ф. Тьонніса, визначає суспільний розвиток від общини до суспільства. «Становлення раціональності є становленням суспільства, яке розвивається частково в згоді з общиною як початковою або більш старою формою проживання, частково в суттєвій суперечності з нею, – стверджує Ф. Тьонніс, – застосовуючи покладений в основу цього підходу спосіб міркування до аналізу будь-якого історичного стану, а також до розвитку соціального життя загалом, оскільки цей розвиток іде від общини до суспільних форм і змістів» [4, с. 465].

У традиційних спільнотах, які аналізував Ф. Тьонніс, соціальна близькість і стратифікація були пов'язані з близькістю просторовою, в безпечних і комфортних межах якої формувалися звичні норми поведінки, рольові правила, системи цінностей, що забезпечують комфортне і безпечне існування, єдність. В архаїчних і традиційних суспільствах соціальна близькість була пов'язана з близькістю просторовою, в безпечних і комфортних межах якої склалися звичні норми поведінки, рольові набори, системи цінностей, що забезпечують комфортне і безпечне проживання, єдність «притулку» і «крові» співтовариства-гемайншафт (*Gemeinschaft*) (Ф. Тьонніс). Відстані, на подолання яких потрібно багато часу, зумовлювали принципові зміни базових основ соціального буття, тому те, що розташовувалося «далеко», було пов'язане з небезпеками, скасуванням звичних норм життя, «там», в інших умовах, жили «інші» люди і були потрібні інші способи адаптації до них. Комунікація з представниками далеких країн, по суті, була комунікацією з представниками інших світів, вимагала принципових змін звичних форм соціальних взаємодій. Відстань у тих умовах виступала і як охорона норм, і як основа стратифікації.

Поява технічних можливостей швидкого подолання географічного простору і передання інформації в режимі реального часу в кінці ХХ ст. зумовили формування нової соціальної системи стратифікації. Найважливішим соціальним

наслідком глобальної просторової рухливості є утворення такого рівня соціокультурних взаємодій, який не залежить від простору, точніше від локальних культурних, нормативних та інших умов.

Глобалізація руйнує кордони не тільки між країнами. Свого часу Френсіс Фукуяма писав: «Світ інтегрується завдяки розвитку технології, торгівлі й інвестиціям, завдяки обміну думками, який стимулює економічне зростання і створює підвалини для поширення демократії» [5, с. 36]. Мобільність просторова і соціальна стає головною ознакою сучасного світу. Руйнуються класичні системи стратифікації суспільства. Формуються механізми, які дозволяють самостійно обирати життєві орієнтири в різних контекстах, які також є не попередньо заданим, а вільно обраним рішенням. Ідентичність особистості перестає бути чимось визначеним і затвердженим через систему стабільних соціальних ролей та статусів. Ідентичність стає продуктом власного вибору і власного міфотворення особистості, самостійного і вільного вибору. Людина сама визначає, ким вона хоче бути.

Ідентичність особистості вже не так міцно прив'язана до характеру праці, освіти чи місця проживання. Навіть гендерна і вікова стратифікація перестають суттєво впливати на формування особистості.

Відбувається «звільнення» не тільки від простору і пов'язаних із ним обмежень, а і від суспільно прийнятих механізмів стратифікації.

Але таке звільнення в сучасному глобальному світі має зворотний бік, яким є посилення невизначеності, ризиків, відповідальності за власні дії. Будь-яка свобода – це відповідальність за прийняте рішення, тривога від очікуванні результату, який залежить від обраного ним же способу життя та ідентичності. Людина знову стає зовсім незахищеною, як зазначає З. Бауман: «різке зниження, якщо не повна втрата контролю індивідів над процесами та подіями, що впливають на їхню долю. Події у світі носять квазістихійний, непередбачений, спонтанний та випадковий характер» [6, с. 152].

Колись людина була незахищена від природних стихій, тепер це наслідок асиметрії колективної й особистої відповідальності. У сучасному суспільстві колективна відповідальність скорочується, як шагренева шкіра, а от особиста зростає. Пандемія, спричинена поширенням Covid-19, яскраво продемонструвала цей феномен, указуючи на необхідність особистої відповідальності.

Як протидія цьому в суспільстві починають відроджуватися на новому рівні общинні зв'язки. Глобалізація, як зазначає Е. Гіденс, є причиною відродження локальних культурних ідентичностей у різних частинах світу [1, с. 15].

Значну роль у цьому відіграє інтернет, за допомогою якого розширюються комунікативні канали. За даними креативного агентства «We Are Social» та платформи «Hootsuite», на початку 2020 року «близько 5,2 мільярда людей у світі мають мобільні телефони, понад 4,66 мільярда користуються інтернетом, а більше ніж 4 мільярди активно використовують соціальні мережі.

Якщо ж перевести дані у відсотки, то близько 67% населення є власниками телефонів, 60% мають онлайн-доступ, а 53% користуються соціальними мережами.

Якщо ж порівнювати із жовтнем 2019 року, то за рік кількість користувачів соцмереж зросла на 450 млн, тобто на 12%.

Однією з найважливіших причин такого зростання називають карантинні обмеження, спричинені пандемією COVID-19» [7].

Спостерігається горизонтальна самоорганізація соціокультурного простору. Сучасні комунікації, особливо мережевого типу (на основі інтернету), ведуть до формування мережевого суспільства, яке базується на горизонтальних соціальних зв'язках і головну роль у якому відіграють не вертикальні моделі, а соціальні горизонтальні мережі, які утворюють соціокультурну ризому.

Це поняття введене Жилем Дельозом і П'єр-Феліксом Гваттарі в однойменній книзі і покликане слугувати підставою і формою реалізації «номадологічного проєкту» цих авторів [8]. Ризома має протистояти незмінним лінійним структурам (як буття, так і мислення), які, на їхню думку, є типовими для класичної європейської культури. У ризомі заперечення властивості дерева «єдність» виявляється у відсутності головного стебла або головного кореня, його відсутність виявляється на всіх рівнях, на яких ця властивість виявляється у дерева.

Сучасна соціокультурна структура утворена індивідами або організаціями з домінантою горизонтальних зв'язків, що нагадує за своєю будовою ризому. Соціокультурна ризома відображає різноманітні зв'язки між ними через різні соціальні взаємовідносини, починаючи з випадкових знайомств і завершуючи тісними родинними узами.

Мережеві спільноти інтенсивно розростаються у сфері людської й інституціональної взаємодії. Соціальні мережі з їх саморегулюванням і відсутністю ієрархічної підпорядкованості створили ризому суспільного життя. Партнерство, взаємодопомога, участь, на яких будуються мережеві суспільні відносини, створюють особливі умови і форми обміну знаннями та іншими ресурсами, необхідними для вирішення найрізноманітніших проблем. Нерідко саме в процесі мережевої взаємодії містяться рішення, що не є можливими в межах

реального, а не віртуального життя. Можливість поєднання методів стратегічного управління з технологіями децентралізованої взаємодії безлічі партнерів стає вирішальним для досягнення мережею сформульованих цілей і поставлених завдань. Учасники мережевих спільнот, об'єднані загальним світоглядом, зберігають можливість переслідувати власні цілі і при цьому використовувати підтримку, знання, допомогу та інші переваги широкого кола партнерів, одночасно перебуваючи на великій відстані одне від одного. Таким чином, мережеве соціальне середовище, а також мережева економіка підтримують і зміцнюють одне одного, створюючи широку основу для розвитку горизонтальних зв'язків, порушуючи державні кордони. Мережі індивідуумів і організацій пов'язані спільними інтересами, а координація їх дій, контакти за погодженням і реалізації цих інтересів здійснюються не на основі ієрархічних команд, а безпосередньо в онлайн-режимі партнерських взаємодій.

Відбувається кореляція у відносинах «сусідство», де раніше значну роль відігравала просторова відстань. Тепер просторова відстань не зникає, а перетворюється у віртуальну величину. Ми самі суб'єктивно визначаємо поняття «тут» і «там», «далеко» і «близько». Відстань перестає бути фізичною, а стає соціальною. Це призводить до утворення нової общини, нового віртуального соціокультурного простору, який об'єднує людей, котрі можуть бути територіально розпорощеними, але соціально єдиними.

З'являються нові соціальні групи без обов'язкової територіальної прив'язки. І якщо Ф. Тьонніс уважав, що відносини між людьми будуть розвиватися на підставі поступового переходу від общинних відносин до суспільних, які поступово будуть домінувати, то тепер відбувається зворотний процес, тобто спіральний (від суспільних відносин до нових общинних). Світ перетворюється на сукупність віртуальних спільнот, які формуються на нових общинних зв'язках, де відсутній або дуже слабко відображений зв'язок із центром, як у ризомі. Кожна людина може розглядати себе як центр спільноти, здатний стимулювати велику рухливість соціальних спільнот.

Розвиток сучасних телекомунікаційних технологій і віртуальних фінансів створює передумови, які відіграють ключову роль у звільненні центрів прийняття рішень (а також тих розрахунків, на основі яких ці центри приймають свої рішення) від територіальних обмежень, пов'язаних із прив'язкою до певної місцевості.

Висновуючи, зазначимо, що для кожного члена суспільства особливо важливою є групова ідентичність як представника певної віртуальної спільноти, а не належність до певного політичного класу чи професійної групи. Саме зараз під

впливом глобалізаційних процесів руйнуються старі механізми ідентичності особистості, а покоління виявляються розірваними новими відносинами. Відбувається черговий перехід до нового принципу суспільства, де особа отримує спрощені механізми ототожнення себе з певною статусною групою. Глобалізація в сучасних умовах постає не тільки як розвиток єдиної загальнолюдської культури, а і як новий поділ суспільства і культури за якісно новими підставами. І не важливо, чи є територіальна близькість між членами цих груп, головним є відчуття спорідненості, що становить передумову «віртуальності» цих груп.

Література

1. Гіденс Е. Нестримний світ: як глобалізація перетворює наше життя. Київ: Альтерпрес, 2004. 100 с.
2. Мор Т. Утопія; перекл. з лат. Йосипа Кобова // Мор Т., Кампанелла Т. Утопія. Місто Сонця / перекл. з лат.; вступ. слово Йосипа Кобова та Юрія Цимбалюка; передм. Йосипа Кобова. Київ: Дніпро, 1988. С. 16–114. Серія: Вершини світового письменства, том 63.
3. Tonnies F. Die Entstehung meiner Begriffe Gemeinschaft und Gesellschaft. – Koln. Z. Soziologie, 1955. Jg. 7, № 3.
4. Tonnies F. Sziologische Studien und Kritiken, Jena, 1923, Bd 1.
5. Фукуяма Фр. Глобалізація безконечна – ж. «І» – Львів, № 19, 2000 р. 36–42с.
6. Бауман З. Индивидуализированное общество / Пер. с англ.; под ред. В.Л. Иноземцева. Москва: Логос, 2005. 390 с.
7. <https://www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKEwjf6vPw4oDyAhVppIsKHbtECzkQFjAAegQIBxAD&url=https%3A%2F%2Fsuspilne.media%2F74631-onlajn-2020-ak-pandemia-vplinula-na-onlajn-koristuvanna%2F&usg=AOvVaw2zZMdp0Gg4nVI0ENPY9npCu>
8. Delenze G., Guanttari F. Rhizome: introduction. Paris: Editions de Minuit, 1979.

Анотація

Горський С. В. Зміна соціокультурного простору. – Стаття.

У статті здійснена спроба теоретичного аналізу впливу глобалізаційних процесів на сучасне суспільство. Місто традиційно розбудовувалося з дотриманням професійної і політичної стратифікації, тому місце проживання часто було визначальним у професійній стратифікації особистості. Система професійної освіти також дотримувалася цього принципу. Процес глобалізації порушив сталу систему стратифікації, сформувавши умови для мобільних змін.

Суспільство втрачає можливість надання гарантій того, що професія, якою людина оволодіває тривалий час, у найближчому майбутньому не зникне. Автоматизація виробництва створює передумови прискореного навчання і професійної мобільності. Поява технічних можливостей швидкого подолання географічного простору і передання інформації в режимі реального часу

в кінці XX ст. сприяють формуванню нової соціальної системи стратифікації. Найважливішим соціальним наслідком глобальної просторової рухливості є також утворення такого рівня соціокультурних взаємодій, який не залежить від простору, точніше від локальних культурних, нормативних та інших умов.

Ідентичність особистості вже не так міцно прив'язана до характеру праці, освіти чи місця проживання. Навіть гендерна і вікова стратифікація втрачають суттєвий вплив на формування особистості. Людина отримує можливість самостійно визначати, ким вона хоче бути.

Але таке звільнення в сучасному глобальному світі має зворотний бік, яким є посилення невизначеності, ризиків, відповідальності за власні дії. Будь-яка свобода – це відповідальність за прийняте рішення, тривога від очікування результату, який залежить від обраного самою людиною способу життя та ідентичності. Як наслідок, колективна відповідальність у суспільстві скорочується, однак особиста зростає. Це штовхає людину до об'єднання на основі общинного зв'язку в модернізованому вигляді, де просторова відстань не зникає, а перетворюється у віртуальну.

Сучасна соціокультурна структура, утворена індивідами або організаціями з домінантою горизонтальних зв'язків, нагадує за своєю будовою ризому.

Ключові слова: глобалізація, стратифікація, соціокультурний простір, ризом.

Summary

Horskyi S. V. Changing the socio-cultural space. – Article.

The article is an attempt to make the theoretical analysis of the impact of the processes of globalization on the concept of a modern society. Traditionally the development of the city presupposed the observance of the principle of professional and political stratification. That is why the place of residence was often considered as the dominant feature of the professional stratification of the individual. The same principle formed the basis

of the system of professional education. The process of globalization has broken the sustainable system of stratification by creating conditions for mobile changes.

The society can no longer provide full guarantees that the profession, the individual has been acquiring for a long time, will not disappear in the near future. The automation of production creates preconditions for accelerated training and professional mobility. The appearance of new technologies in the end of the 20th century, which enabled the processes of quick covering of the geographical distances and transfer of information in the real-time mode, contribute to the formation of a new social system of stratification. Besides, The most important social consequence of global spatial mobility is the formation of such a level of socio-cultural interactions that does not depend on space, to be more precise, on local cultural, normative and other conditions.

The identity of a personality no longer has that strong association with the nature of work, or type of education, or place of residence. Even gender and age stratification start losing their essential impact on the formation of a personality. The latter acquires the opportunity to independently determine who he or she wants to be.

But such a release has a reverse impact in the modern global world. It may give rise to uncertainty, risks and responsibility for the activities performed by the personality. Any freedom means that the personality takes responsibility for the decisions taken, worries about the results achieved that depend on the lifestyle and identity that have been chosen. As consequence, the collective responsibility in the society shrinks, while the individual one increases. This fact pushes the personality to unite with others on the ground of the modern community-based ties, where the spatial distance, while not disappearing, gives space to its virtual equivalent.

The modern socio-cultural structure, formed by individuals or organizations with a predominance of horizontal connections, resembles a rhizome in its structure.

Key words: globalization, stratification, socio-cultural space, rhizome.

УДК 316.09

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i31.1002>**Т. В. Кушерець**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5010-5482>

кандидат філософських наук,

доцент кафедри політології, права та філософії

Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

ПЛЮРАЛІЗМ УЯВЛЕНЬ ПРО СОЦІАЛЬНУ РЕАЛЬНІСТЬ ЯК ПЕРЕДУМОВА РОЗВИТКУ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ТЕОРІЇ

Постановка проблеми. Із системним аналізом критеріїв, норм і стандартів наукового знання про людину та її соціальний світ пов'язані надії на розв'язання низки важливих проблем. Це стосується питань специфіки і статусу соціально-гуманітарного знання та його методології, їх значення у процесах перебудови самосвідомості сучасної науки, формування постнекласичної раціональності та картини світу. Окрім цього, не викликає жодних сумнівів необхідність залучення фахівців із гуманітарних наук до сценаріїв можливого розвитку майбутнього техногенної цивілізації, здійснення соціальних експертиз важливих проєктів і програм, поглиблення діалогу культур, обґрунтування нових ціннісних орієнтацій тощо. Готовність гуманітаріїв та суспільствознавців дати гідну відповідь на ці виклики і сподівання пов'язана з їх здатністю правильно визначити специфіку сучасного суспільства, своєчасно змінити і вдосконалити методологію його дослідження. Велика відповідальність при цьому покладається на соціологів, бо саме в межах цієї науки сформувалися різні практики системного аналізу суспільного життя та вивчення механізмів соціальних змін.

Аналіз останніх досліджень і публікацій із теми. Зростання інтересу до створення нового образу соціальної реальності зумовлене швидкими темпами соціально-культурних трансформацій у всіх сферах життя суспільства. Філософи і науковці все частіше вдаються до заміщення терміна «суспільство» терміном «соціальна реальність», намагаючись на категоріальному рівні відмежуватися від застарілих підходів до аналізу радикальних соціальних змін та процесів, що їх зумовлюють. Як зазначає З. Комарова, завдяки поняттю «соціальна реальність» робиться акцент на переході від розгляду суспільного цілого як сукупності різних сфер життєдіяльності до представлення його у вигляді системи зв'язків і взаємодій індивідів у соціумі. Тим самим підкреслюється та обставина, що окрема особистість стає більш значущою в соціальному житті. Зміни у відносинах «індивід – суспільство» особливо чітко виявляються під час застосування синергетичного підходу, що має місце в наукових роботах таких

авторів, як Л. Бевзенко, А. Халасис, М. Цибра та ін. Намагаючись окреслити контури радикальних змін в організації суспільного життя, вітчизняні дослідники, як-от Є. Уханов, В. Щербина, активно використовують уведені західними соціальними теоретиками поняття мережевого суспільства та мережових спільнот, що сприяє усвідомленню множинності уявлень про соціальну реальність як таку. Формування останніх здійснюється нині на основі різних теоретико-методологічних підходів, що відкриває нову дослідницьку перспективу розгляду специфіки кожної побудованої на їх основі картини соціального життя, врахування переваг та недоліків кожної з них. Так, В. Окоркова здійснила ґрунтовне дослідження можливості створення нового образу соціальної реальності в межах постмодерністської парадигми, виявивши феномен домінування віртуального моделювання в процесі його конструювання. На наш погляд, евристичний потенціал інших теоретико-методологічних підходів у цьому плані досліджено не в повній мірі. Це стосується неомарксизму з його прагненням до створення багаторівневої соціальної теорії, в якій однаково представлені як реальність суспільного життя, так і механізми суспільних трансформацій, що неодмінно передбачає визначення активного суб'єкта соціальних змін. **Метою** статті є окреслення основних теоретико-методологічних напрямів, на підставі яких здійснюється інтерпретація особливостей природи соціальної реальності в кінці ХХ – на поч. ХХІ ст., аналіз можливості синтезу плідних надбань кожного з них із метою забезпечення поступу соціального пізнання.

Виклад основного матеріалу. Соціальне пізнання перебуває на межі методологічної революції, кардинального перегляду наявного категоріального апарату та арсеналу наукових методів. Стало очевидним, що останні все більше є непридатними для вивчення нових явищ у суспільстві та в окремих його сферах. Однак пошук нового методичного оснащення повинен здійснюватися на основі вагомих методологічних здобутків, напрацьованих не одним поколінням соціальних теоретиків. Так, слід урахувати важливу, на наш погляд, настанову Т. Адорно про адекватність

наукових методів об'єкта, що забезпечує їх продуктивність. Німецький філософ критикував прихильників «примата-методу, а не предмета», бо вони прагнуть розвивати методи із самих себе та відбирають предмети для дослідження так, щоб вони відповідали вже наявним у розпорядженні методам [1, с. 76]. Те ж стосується й усталеного категоріального апарату, який був напрацьований у попередніх соціальних ситуаціях, став невід'ємною частиною їх визначень, але нині потребує оновлення. Адорно наголошував на специфіці суспільства як об'єкта дослідження, яке «не одностає, не просте, а також не нейтральне до будь-яких накладених на нього категоріальних форм». Окрім цього, аналізуючи суспільні явища та процеси, слід мати на увазі, що саме суспільство слід розглядати і як об'єкт, і як суб'єкт пізнання з реальною суперечністю між ними. Ця суперечність «має місце в самому предметі, тому його не усунути з реального світу примноженням пізнанням або більш чіткими формулюваннями» [1, с. 78–79].

Лише на ранніх етапах розвитку соціального пізнання спостерігалася його орієнтація на критерії науковості природознавства з його вимогами до елімінації суб'єкта. Однак це погано узгоджувалося із самим його уявленням у суспільстві як важливим складником об'єкта пізнання. Посилення інтересу до соціогуманітарних наук пов'язується з посиленням уваги до постнекласичної науки, парадигмальні риси якої найбільше відповідають особливостям соціально-гуманітарного пізнання. Нагадаємо, що суттєвою ознакою постнекласичної науки (друга половина XX – початок XXI ст.) є постійна включеність суб'єктивної діяльності в «тіло знання». Вона враховує співвіднесення характеру отриманих знань про об'єкт не тільки з особливостями засобів і операцій діяльності суб'єкта, а й із її ціннісно-мотиваційними структурами. Сьогодні перед усіма науковцями «стоїть проблема комплексної реальності, що виявляється у множині форм, невизначеності, що перебуває в процесі становлення» [8, с. 91]. Суспільне життя розглядається як надскладна відкрита саморегульована система, а предметом соціального пізнання є процеси її розвитку, процеси, що відбуваються в результаті тісного зближення пізнаваного й ускладненого суб'єкта пізнання. Розуміння останнього пов'язане з відмовою від традиційного метафізичного уявлення про людину, що має стабільний внутрішній стрижень, визначений як її незмінна сутність. У сучасній філософській антропології людина все більше уявляється залежною від свого соціокультурного середовища, а у глибині власної розумової активності вона все більше виявляє довільну спонтанність, стихійність, невмотивований вибір, мінливість.

Досить переконливо охарактеризував стан сучасного суспільствознавства американський соціолог І. Валерстайн у роботі «Кінець знайомого світу: соціологія XXI століття». Основна ідея цього твору полягає в тому, що розрізнення таких двох об'єктів, як світ, у якому ми живемо («світ капіталізму»), і «світ знань» є «повністю штучними і, що ще гірше, дуже шкідливими». Насправді ці два світи становлять нерозривну цілісність, а ми маємо справу з «постійною взаємною каузальністю» [4, с. 7–8]. Усвідомлюючи всю відповідальність дослідника під час конструювання моделі соціуму першої половини XXI століття, вчений формулює три основні методологічні постулати: 1) соціально-історичні системи, як і будь-які інші, мають обмежений термін дії; 2) у точках біфуркації (розгалуження) соціальних систем незначні впливи призводять до масштабних змін, а наслідки самих біфуркацій за своєю природою є непередбачуваними; 3) сучасна макросистема (як історична система) вступила у стадію завершення кризи. Однак ми не знаємо, чи буде нова система (чи системи) краща за стару, але знаємо, що перехідний період буде часом серйозних потрясінь» [4, с. 5].

Валерстайн не лякає невизначеність майбутнього, бо з нею пов'язана як моральна відповідальність людей, так і можливість соціально-політичної творчості, уяви, пошуку. Адекватну відповідь на виклики XXI століття має дати як суспільствознавство загалом, так і соціологія зокрема, спираючись на висновки, зроблені на основі аналізу реальної ситуації в соціально-гуманітарних науках і тих труднощів, із якими вони зіштовхнулися сьогодні. До цих висновків американський соціолог зараховує такі:

1. Потрібно продовжувати боротьбу з «ультраспеціалізацією», знайти розумний баланс між глибиною і широтою охоплення знань, між фрагментарним (аналітичним) і цілісним (синтетичним) знанням світу.

2. Необхідна така конструкція соціальної реальності, яка колективно створюється в результаті сумісної діяльності людей.

3. Під час створення цієї конструкції потрібно мати на увазі те, що «самі часи множинні», хоча «стріла часу не відворотна».

4. Хоча «реальний світ», безсумнівно, існує, але «також справедливо, що ми можемо пізнати світ лише через наше (соціальне, людське) його бачення. Це твердження однаково стосується як фізичного, так і соціального світу. Усе залежить «від вибору окулярів», тобто від системи концептуально-методологічних положень, не впадаючи ні в «ідеографічну, ні в номотетичну звабу» (і та, й інша є дуже небезпечними та безперспективними) [4, с. 330].

Про існування кількох типів соціології вперше голосно заявив видатний логік і філософ сучас-

ності Г.Х. фон Врігт. На його думку, в цій науці не існує загальноприйнятої парадигми, що відрізняє її від природознавства. «Паралельні» соціології відрізняються не стільки тим, що дотримуються суперечливого одне щодо одного розуміння фактів, скільки тими парадигмами, в межах яких дається опис та пояснення фактів [5, с. 238–239]. Відсутність загальновизнаних парадигм означає невідворотність «теоретичного анархізму» в гуманітарних науках, бо тут відсутня «єдина правильна теорія». Г.Х. фон Врігт вважає, що множинність концептуально-теоретичних схем соціальної реальності, що конкурують між собою, і можливість вільного вибору будь-якої з них – це норма, а не аномалія. Схожу думку висловив й І. Валерстайн, коли заявив, що результатом уяви, творчості і пошуку буде не єдина парадигма (і тим більше загальновизнана або найзручніша), а їх множинність. І ця множинність стане «не поблажкою для слабкого або недолугого, а джерелом можливостей зробити світ кращим» [4, с. 326]. Це і є та ситуація, яку називають «концептуально-методологічним анархізмом і яка породжує доволі природне запитання про можливість досягнення об'єктивної істини за цих умов. Відповідь на це запитання американський учений радить шукати в історії різних форм пізнання, де у різні часи і різноманітними пізнавальними засобами було досягнуто немало істин, з очевидністю і ясністю підтверджених у реальному світі. Кожна з них могла бути провідною в тому чи іншому місці в певний проміжок часу, але жодна – повсюди і завжди. Це не означає, що потрібно взагалі відмовитися від пошуку істини, а лише підтверджує те, що в тому «стані невизначеності», в якому перебуває сьогодні соціальне пізнання, цей пошук значно ускладнюється.

На початку ХХІ ст. перегляд основних соціологічних понять здійснюється через діалог із попередніми соціологічними теоріями і через підключення основних теоретичних надбань дискурсів «культури ендизму» (тобто тих, що використовували метафори «кінця», «зникнення», «смерті» тощо), постіндустріального/інформаційного суспільства і теорії постмодернізму. Соціальні теоретики лівого спрямування наполегливо переконують, що теорії постіндустріального суспільства підтримували неолібералізм, який прагнув розширити свою соціальну базу, використовуючи риторику забезпечення інтересів середнього класу. Ідеалізовані очікування від вільної творчої самореалізації потерпіли крах під час реального зіткнення з інтересами олігополій. Подальше структурування економіки інформаційного суспільства показало, що ця «економіка знань» підпорядковується тим самим закономірностям, що і традиційна індустріальна економіка. Діапазон реальної свободи і можливостей біль-

шості представників середнього класу виявився залежним і, відповідно, лояльним до того національного політичного порядку, всередині якого він перебуває.

М. Кастельс, зокрема, наголошує на тому, що саме поняття інформаційного суспільства слід відкинути, бо воно призводить до плутанини у визначенні специфіки сучасного суспільства. Наукові знання та інформація стали провідними чинниками соціальних змін із часів формування техногенної цивілізації. Що дійсно стало новим, то це виникнення в останні два десятиліття ХХ ст. мереж інформаційних технологій. Із поширенням Інтернету відбувся перехід від комп'ютерно орієнтованої технології до дифузних мережових технологій. Ще більшої уваги заслуговує такий факт: «даючи волю біологічній революції, створюється можливість маніпулювання живими організмами і навіть їх відтворення» [9, р. 10]. У соціальних змін у межах мережевого суспільства є небагато шансів. Соціальні трансформації можуть бути реалізовані лише через два механізми, які є однаково зовнішніми стосовно домінантних мереж. Перший пов'язаний із запереченням мережевої логіки через утвердження цінностей, які не можуть бути адаптованими до жодної з мереж, як-от релігійні, національні, територіальні та етнічні співтовариства. Другий – це альтернативні мережі, вибудовані навколо альтернативних проєктів, як-от екологізм, фемінізм, рух за права людини тощо. Соціальна зміна, що створюється тим чи іншим шляхом, дає можливість вибору між фрагментизованим комуналізмом та створенням «нової історії».

Ця «нова історія», на думку Е. Гіденса, має зовсім інше обличчя порівняно із суспільством класичного модерну. «Творення історії» стає сумнівною справою в епоху глобалізації, бо світ перестав бути керованим, він «вислизає з рук». У всіх сферах життя виникають фактори ризику: зникає сім'я з її фундаментальною основою – відносинами емоційної близькості, зникає і вмирає традиція, корупція і ЗМІ руйнують демократію як основу сучасного громадянського суспільства. Від більшості соціальних інститутів залишилася тільки вивіска, вони стали фіктивними, бо не виконують покладених на них функцій. Створюється щось безпрецедентне – глобальне космополітичне суспільство, становлення якого носить непередбачуваний характер, на нього впливає множина різноманітних неузгоджених між собою чинників. З огляду на це, все гучніше лунають заклики створити принципово нову соціологію та радикально оновити її категоріальний апарат. Так, Дж. Уррі пропонує утвердити категорію «мобільність» як центральну в соціологічному пізнанні. На основі цього він прагне проголосити «новий маніфест соціології, яка вивчає різно-типів мобільності (народів, предметів, образів,

інформації та відходів), а також вивчає складні взаємодії між цими мобільностями та їх соціальні наслідки» [11, р. 1]. Серед інших понять учений називає «мережу», «потік», «подорож» та пропонує ставитися до них радше як до метафор, ніж до наукових категорій у класичному розумінні. На його думку, соціологічне мислення має бути спрямоване на пошук продуктивних метафор «глобалізації» та «глобального», оскільки наразі сучасні західні суспільства здійснюють перехід від соціальних відносин, що базуються на території та державі, до відносин, що базуються на інформаційних даних і на детериторизації. Соціальною базою створення «соціології мобільності» може стати зростання кількості транснаціональних громадських асоціацій, повсюдне прагнення до демократизації і боротьба з насиллям, значні зусилля, які відчувають на собі національні держави щодо збереження своєї легітимності.

Автори теорій глобалізації все більше схиляються до думки про те, що соціологічна думка, як і будь-яка інша форма мислення, має реалізовуватися метафорично. Досить влучну метафору «контейнера» ввів У. Бек із метою демонстрації зміни уявлень про суспільство як центральну категорію соціології, що стала відображенням буття «держави-нації». Класична соціологія виходила з припущення, що держава формує національне суспільство шляхом установаження й охорони державних кордонів. «Ця «модель контейнера», яка передбачає національні суспільства, що обмежують одне одного, підкріплювалося принципом взаємної детермінації держави і суспільства» [3, с. 39]. Як наслідок, у класичній соціології утвердився принцип «методологічного націоналізму», який втрачає свою актуальність у часи, коли «нація полишає свій контейнер», а розповсюдження космополітизму означає різке посилення відкритості суспільства перед зовнішнім світом.

Глобалізація стає центральним поняттям у площині розгляду соціальних змін, які спостерігаються як в економічній, так і в політичній системі, а також у культурі. Саме вона стимулює та формує соціальну і культурну рефлексію, відроджуючи й оновлюючи ідею єдності та взаємозалежності людства. Думка про активізацію соціальних змін унаслідок глобалізації й спонукає до пошуку певних засад цього процесу, до подолання як «методологічного націоналізму», так і властивого західній соціології прагнення до гомогенізації. Викликом для сучасної соціології М. Фезерстоун вважає те, що «ми виходимо за межі логіки процесу раціоналізації, спостерігаємо «виснаження» західного модерну в глобальному масштабі, коли стає неможливим ігнорування інших культурних і цивілізаційних традицій. Соціологія повинна припинити обертатися навколо локальних спільнот і має

звертатися до інтернаціоналізації та глобальних питань» [10, р. 4].

Настанови до вивчення культурного виміру процесів глобалізації спричинили виникнення нового і досить оригінального напрямку соціологічних досліджень – культурсоціології. Основним її завданням, на думку Дж. Александера, є рефлексія безсвідомих культурних структур, як-от риторика і наративи. Природа останніх, на відміну від примусової сили соціальних структур стосовно індивідів, носить добровільний характер, залишаючись колективною за своєю суттю. Люди з власної волі поступаються цим надіндивідуальним силам, зважаючи на властивий їм зміст. Ці безсвідомі культурні структури є «внутрішньою стороною» тих самих соціальних структур, без яких суспільство взагалі не може існувати. Роль цих колективних почуттів та ідей важко переоцінити, оскільки саме ці глибоко приховані соціальні почуття є, на думку автора культурсоціології, дійсними представниками світу. «Соціально сконструйована суб'єктивність формує волю колективів, створює правила в організаціях, визначає етичну сутність закону і забезпечує смисл і мотивацію для технологій, економік і воєнних машин» [2, с. 47].

Інтерес до вивчення культурних аспектів глобалізованих суспільств виявляють соціальні теоретики, що перебувають на різних методологічних позиціях. Ф. Джеймисон, який запропонував неомарксистську концепцію постмодерністської культури, розширив аналітичну спроможність як марксизму, так і постмодернізму та показав релевантність їх застосування в сучасних умовах. Новаторство Джеймисона полягало в утвердженні необхідності врахування історичної перспективи для адекватного розуміння творів мистецтва і текстів. Історична перспектива, в якій Джеймисон розміщує інтерпретовані ним тексти, є перспективою розвитку капіталістичного суспільства, що проходить у своєму розвитку три основні етапи: національний (XVII – середина XIX ст.), монополістичний (середина XIX ст. – 1960-ті р.) та мультінаціональний (з 1960 р.) капіталізм. Відповідно до цих етапів у естетичному аспекті виокремлюють такі три великі стилі, як реалізм, модернізм та постмодернізм. Реалізм – це час цілісної єдиної можливої картини світу. Загальним принципом модернізму стала вимога «виразності», вираження в мистецтві авторського бачення світу. Постмодернізм характеризується неможливістю представити картину світу як таку, неможливістю цілісного бачення світу й авторського стилю. Якщо на першій (класичній) стадії капіталізму, як і в докапіталістичних формаціях, «безпосередній і обмежений досвід індивідів усе ще міг накладатися з тією реальною економічною та соціальною формою, яка цей досвід визначала», то капіталізм у своїй пізній стадії все частіше

позбавляє індивідуальний досвід суб'єкта точок дотику із соціальною реальністю [6, с. 349].

Постмодерністський гіперпростір є останньою трансформацією простору, внаслідок якої індивідуальне людське тіло втрачає здатність локалізувати себе, перцептивно організувати своє навколишнє оточення і дати раціональне пояснення щодо свого становища в навколишньому світі. Індивідуальні суб'єкти відчувають себе пійманими в тенета величезної багатонаціональної децентрованої мережі, скласти карту якої їхня свідомість є нездатною. Колосальне переростання соціальних кодів у професійні та дисциплінарні жаргони (але також у вигляді символів, що засвідчують етичну, статеву, расову, релігійну та класову належність) є також політичним феноменом, який демонструє проблеми мікрополітики. Знеособлені правителі продовжують модифікувати економічні стратегії, які приписують межі нашому існуванню, але вони більше не потребують того, щоб нав'язувати свою мову (або віднині не зовсім здатні робити це). «Постграмотність» світу пізнього капіталізму відображає не тільки відсутність якого-небудь колективного проєкту, а й непридатність попередньої національної мови.

Бачення сучасної культури в концепції Джеймсона не є суто песимістичним. Здобуття «органічних форм комунальності» як нових форм групової єдності, попри всі форми відчуження і витіснення, залишаються горизонтом історії, її нереалізованим смыслом. Постмодернізм, здійснюючи децентрацію класичного буржуазного суб'єкта, звільняє шлях для «нової логіки колективності», нової або неоархаїчної суб'єктності. Типологічна схема Джеймсона здобуває завершеність через включення в неї «четвертої можливості» (поряд із трьома згаданими історичними етапами). Це можливість постпостмодернізму, де соціальне ціле буде переживатися індивідом не в опосередкованій естетичній формі, а безпосередньо, бо культурною домінантою стане «комунальна асоціація». Для того, щоб «четверта можливість» стала дійсною, щоб повернути соціальним відносинам їх комунальну нереіфіковану природу, соціальний філософ спочатку закликає до соціальної дії з метою зміни ситуації, а потім висуває менш практичну ідею культурного «картографування» світу пізнього капіталізму. Джеймсон зазначає, що «когнітивна картографія» має на меті чітко вираження структури уявленого у нашому ставленні до соціальних структур, які ми можемо досягнути тільки за допомогою уявленого у фантазії або в наративі» [7, с. 16]. Кожен інтелектуал має усвідомлювати свою історичну позицію та бути критичним під час визначення історичного виміру тексту.

Висновки. Аналіз основних напрямів розвитку соціологічного пізнання останніх трьох

десятиліть засвідчує той факт, що вони сформувалися на основі фундаментальної критики класичної соціологічної теорії, зокрема її базових уявлень про природу соціальної реальності. Ревізія класичної соціології, що розпочалася в останні десятиліття XX століття в межах дискурсу про єдність соціологічного знання і методології побудови соціологічних теорій, мала своїм наслідком створення низки фундаментальних теоретико-методологічних утворень сучасної соціології. Останні характеризуються своїм комплексним підходом до інтерпретації природи соціального та плідними ідеями стосовно нових уявлень про соціологію як науку, систему її основних категорій та методів. Головною проблемою в побудові соціологічної теорії стала проблема співвідношення агентності і структури, теорії соціальної дії і функціонального аналізу, до вирішення якої соціальні теоретики залучали поєднання різноманітних методологічних підходів, що забезпечило появу оригінальних авторських концепцій природи сучасних глобалізованих суспільств. Свою життєздатність як основи для соціального теоретизування підтвердили як конструктивізм із культуралізмом, так і неомарксизм із постмодернізмом. Не зберіг своїх позицій лише есенціалізм із його представленням соціальної реальності як вияву незмінної людської природи, смислу історії або базової діалектичної суперечності.

Попри все розмаїття методологічних підходів до аналізу сучасних суспільств у соціологічних теоріях кінця XX – початку XXI ст., спостерігається спільне прагнення авторів представити ці суспільства як результат власної активності та пов'язаної з нею відповідальності за наявність комплексу проблем і перспективи подальшого розвитку. Загалом, соціологічна наука демонструє свої постійні зусилля відповідати реальним соціально-історичним змінам на основі ревізії і коригування теорії, розробки нової системи понять і нового бачення свого дослідницького поля, орієнтуючись на вивчення процесів глобалізації та її соціальних наслідків. Плюралізм уявлень про соціальну реальність є запорукою її успіхів на цьому шляху. По той бік конкуренції та обмежень спеціалізації відбувається приріст поліпарадигмального у своїй основі соціологічного знання, що виникає на основі розмаїття соціального досвіду людських співтовариств.

Література

1. Адорно Т.В. К логике социальных наук. *Вопросы философии*. 1992. №10. С. 76–86.
2. Александер Дж. Смыслы социальной жизни: культуросоциология. Москва, 2013.
3. Бек У. Космополитическое мировоззрение. Москва, 2008.

4. Валлерстайн И. Конец знакомого мира: Социология XX века / И. Валлерстайн; [пер. с англ. под. ред. В.И. Иноземцева]. Москва : Логос, 2004. 368 с.

5. Фригт Г.Х. фон. Логико-философские исследования. Избр. труды / Г.Х. фон Фригт; [пер. с англ. Общ. ред. Г.И. Рузавина и В.А. Смирнова]. Москва : Изд-во «Прогресс», 1986. 600 с.

4. Джеймисон Ф. Марксизм и интерпретация культуры / Пер. с англ. Москва, Екатеринбург : Кабинетный ученый, 2014. 414 с.

5. Джеймисон Ф. Репрезентация глобализации / пер. с англ. А.А. Парамонова. *Синий диван*. 2010. № 14. С. 15–27.

8. Морен Э. К пропасти? / [пер. с фр. Г. Наумовой]. Санкт-Петербург : Алетей, 2011. 136 с.

9. Castells M. Materials for an Exploratory Theory of Network Society // *Brit. Journal of Sociology*. 2000, № 51. P. 3–35.

10. Featherstone M. Global culture: An introduction. *Theore, Culture & Society*, 1990. Vol. 7, issue 2/3. P. 3.

11. Urry J. *Sociology Beyond Societies. Mobilities for the Twenty-First Century*. L.; NU. 2000.

Анотація

Кушерець Т. В. Плюралізм уявлень про соціальну реальність як передумова розвитку соціологічної теорії. – Стаття.

У статті розглядається дискусійний і суперечливий характер зростання соціологічного знання. Головним рушієм соціологічної думки на перших етапах її розвитку були суперечки і суперництво в дисципліні між послідовниками різних традицій і шкіл щодо визнання їх лідерства у намаганні представити соціальну реальність у всій її багатогранності і повноті, посиляючись при цьому на цілий арсенал різноманітних наукових методів, здатних забезпечувати об'єктивність і достовірність отриманих знань. Із появою постнекласичної раціональності поліпарадигмальність соціологічної науки пояснюється з точки зору врахування співвіднесення характеру отриманих знань про суспільне буття не тільки з особливостями засобів і операцій діяльності науковців, а й із ціннісно-мотиваційними структурами особистості дослідника. До того ж усвідомлення ідеологічної прихильності соціолога стає необхідною умовою зростання соціологічного знання, бо творчість є результатом «зіткнення ідеологій». Головною проблемою, що постала перед представниками різних теоретико-методологічних підходів, є проблема соціальної реальності, що виявляє свою цілісність у множині форм та перебуває у процесі становлення. Вибір відправної точки побудови соціологічної теорії здійснюється як залежно від належності їх авторів до певної соціологічної традиції або школи, так і від їх морального та політичного самовизначення. У статті розглядаються такі теоретико-методологічні напрями інтерпретації природи соціальної реальності кінця XX – поч. XXI ст., як конструктивізм, культурологізм, неомарксизм, аналізується евристичний потенціал категорій та метафор, уведених Дж. Александером, У. Беком, М. Кастельсом, Дж. Уррі. На прикладі творчості Ф. Джеймисона демонструється можливість синтезу принципово відмінних методологічних підходів – постмодернізму

і марксизму – для виявлення характерних рис соціальної реальності епохи глобалізації. Загалом, сучасна теоретична соціологія представлена такою, що демонструє постійні зусилля відповідати реальним соціально-історичним змінам на основі перегляду і коригування своїх теорій, а також удосконалення нового категоріального апарату, методології і нового бачення дослідницького поля соціологічної науки.

Ключові слова: соціологія, соціальна реальність, соціологічна теорія, постнекласична наука, глобалізація, конструктивізм, культуралізм, постмодернізм, неомарксизм.

Summary

Kusherets T. V. The Pluralism of Social Reality Conceptions as a Prerequisite for Sociological Theory Development. – Article.

The debatable and contradictory nature of sociological knowledge growth is considered in the paper. The main driving force of sociological thought at an early stage of its development were disputes between followers of different traditions and schools where an enormous variety of scientific methods were used, contributing to the objectivity and reliability of the acquired knowledge and to the presentation of social reality in all its diversity and completeness. After the appearance of post-nonclassical rationality, the polyparadigmatic nature of sociological science is explained not only by correlating the acquired knowledge about social life with the peculiarities of scientists' methods but also with the value-motivational structures of researcher's personality. Moreover, the awareness of sociologist's ideological commitment becomes a necessary condition for the growth of sociological knowledge, because creativity is to some extent the result of a "clash of ideologies". The main problem facing the representatives of different theoretical and methodological approaches is the problem of social reality, which manifests its integrity in the plurality of forms being at the same time in the process of formation. The choice of a starting point for the construction of sociological theory depends not only on the commitment of their authors to a particular sociological tradition or school, but also on their moral and political self-determination. Such theoretical and methodological social reality interpretations of the late 20th – early 21st centuries as constructivism, culturologism, neo-Marxism are studied, the heuristic potential of categories and metaphors introduced by J. Alexander, U. Beck, M. Castells, J. Urry is analyzed in the paper. The author demonstrates the possibility of synthesizing such fundamentally different methodological approaches as postmodernism and Marxism in order to identify the characteristics of social reality in the globalization era on the example of F. Jameson's works. In general, modern theoretical sociology demonstrates continuing effort to respond to real socio-historical changes by constant revision and adjustment of its theories, as well as by elaborating new categorical apparatus, methodology and a new vision of the research field of sociological science.

Keywords: sociology, social reality, sociological theory, post-classical science, globalization, constructivism, culturalism, postmodernism, neomarxism.

УДК [316.334.4:316.4.051.6-053.67(477)]:199/20]:303.62
DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i31.1003>

Т. С. Марусяк

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2699-3154>

кандидат соціологічних наук,
доцент кафедри соціології

Львівського національного університету імені Івана Франка

ПРАВОСВІДОМІСТЬ ПОКОЛІННЯ РОВЕСНИКІВ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ: ДОСВІД ГЛИБИННИХ ІНТЕРВ'Ю

Постановка проблеми. Соціальні трансформації, що протягом років незалежності України торкнулись усіх сфер, мали як позитивні, так і негативні наслідки, адже реформування систем, законодавчі зміни частково зумовили послаблення та розмивання «нормативних меж», зростання «свободи вибору», що може тягнути за собою і безліч можливостей для протиправної діяльності, як-от ухилення від закону чи уникнення покарання. У цьому контексті актуалізується проблема необхідності високого рівня правосвідомості всіх соціальних суб'єктів, що разом із правом (як зовнішньою системою регуляції поведінки) дозволив би забезпечити виконання законів та утвердження правової держави і правопорядку в суспільстві.

Наявність і гостроту соціальної проблеми підтверджують результати соціологічних опитувань, що фіксують вияви апатії, недовіри до правових інститутів. Так, за даними соціологічного моніторингу, проведеного Інститутом соціології НАНУ у 2019 році, зовсім не довіряють судам 30,6% опитаних, переважно не довіряють – 35,4%. Також 20,3% респондентів зовсім не довіряють поліції та 32% – переважно не довіряють [16, с. 341–342]. Такий рівень (не)довіри, що є елементом правосвідомості, може мати вияв у протиправній поведінці індивідів та соціальних груп.

Аналіз останніх досліджень і публікацій із теми. Правосвідомість є об'єктом вивчення багатьох соціогуманітарних дисциплін: теорії держави та права, юридичної психології, юридичної педагогіки, кримінології, філософії, історії та соціології.

Методологічним основам та методикам дослідження правосвідомості присвячені праці вітчизняних та зарубіжних дослідників: Е. Бенфілда (E. Banfield), М. Камерер (M. Camerer), Е. Ноель-Неуманн (E. Noelle-Neumann), П. Евік (P. Ewick), С. Сілбі (S. Silbey), І. Грошева, В. Степаненка. Сучасними вітчизняними дослідниками права, правосвідомості та її деформації, а також правової культури в соціології є А. Бова, В. Головченко, Л. Герасіна, А. Гречин, Ю. Дмитрієнко, В. Касьянов, В. Кудрявцев, В. Казимирчук, В. Нечипуренко, Н. Осипова, І. Петрулевич,

І. Рущенко, О. Сердюк, В. Степаненко, Ю. Сіда, А. Гречин та ін.

У правовій і філософській науці переважає ідеалістично-нормативний підхід до права та правосвідомості, тобто наголошується на тому, що саме у правосвідомості і праві містяться уявлення про порядок, законність та правомірну поведінку. Недоліком такого підходу є неврахування дисфункційних аспектів правосвідомості, що можуть виявлятися у правовому нігілізмі чи навіть злочинних установках та поведінці.

Соціолог А.А. Бова у своїй дисертаційній роботі аналізує нетиповий для вітчизняної науки термін «інфраправо», що означає систему офіційно не закріплених нормативних настанов (норми, установки, цінності, взірці поведінки), які конкурують за своєю силою з юридичними приписами. Він також пропонує доповнити структуру правосвідомості новим елементом – інфраправовою свідомістю, яка відбиває наявні в суспільстві неформальні конвенції [14]. Цей підхід може бути використаний як основа соціологічного розуміння правосвідомості, тобто врахування можливостей її дисфункційних виявів, деформацій, що має наслідком протиправну поведінку в соціумі.

Ми можемо стверджувати, що правосвідомість будь-якого суспільства не є цілком однорідною через наявність полярних за своїми інтересами соціальних груп. Їхні цінності, бачення правових норм та погляди щодо допустимих шляхів досягнення цих інтересів можуть відрізнятися. Такий підхід до правосвідомості ми можемо назвати плюралістичним, тобто таким, який (на відміну від нормативно-ідеалістичного) визнає неоднорідність правосвідомості суспільства, що може виявлятися у конструюванні поняття «норма» окремими соціальними групами. Тобто об'єктами соціологічного дослідження правосвідомості можуть ставати полярні групи населення, що різняться, наприклад, владними повноваженнями, наділеністю ресурсами, віком, рівнем освіти, професійною належністю та ін.

Метою статті є з'ясування особливостей та рівня правосвідомості молоді в сучасному українському суспільстві (покоління ровесників незалежності України, людей, що народились

у 1990–1992 роках) на основі даних емпіричного соціологічного дослідження, проведеного за допомогою методу напівструктурованого інтерв'ю.

Виклад основного матеріалу дослідження. Правосвідомість – це особлива форма відображення правової дійсності, що є елементом суспільної, групової (колективної), індивідуальної свідомості, становить систему взаємопов'язаних елементів, які виражають знання, оцінку, погляди та уявлення суб'єктів про наявне та бажане право, є рушійною силою дій у правовому полі через формування мотивів та установок на певні моделі поведінки [15, с. 81].

Досліджуючи правосвідомість із точки зору соціології, ми повинні враховувати її особливості. Правосвідомість – структурний елемент суспільної свідомості (поряд з економічною, політичною, моральною, культурною, екологічною, етичною, естетичною та ін.), що має вияв на груповому та індивідуальному рівнях. Вона складається з певних елементів, пов'язаних між собою, що формуються у різних індивідів і соціальних груп не завжди цілеспрямовано та системно, а і стихійно під час повсякденної взаємодії.

Розглядаючи рівень правосвідомості конкретного суспільства, ми (як соціологи) повинні брати до уваги умови її формування та розвитку, зокрема економічні, політичні, культурні. І.А. Ільїн говорив про неповторність правосвідомості народів. До факторів, що спричиняють ці відмінності, він зараховував: історичний та політичний досвід, «національний характер», національний склад, релігійний світогляд [17].

Правосвідомість формується в процесі правової соціалізації, що є одним з аспектів входження людини у суспільство. Цей процес розпочинається та залежить від найближчого оточення (сім'ї, школи), а також від навчального закладу, колективу, засобів масової інформації, що закладають основи праворозуміння, ставлення до права та мотивацію додержання правових норм, можуть стати причиною можливих виявів деформації правосвідомості. Суб'єктами (носіями) правосвідомості є індивіди, соціальні групи та суспільство (маси). У межах нашого дослідження проаналізовано риси правосвідомості молодого покоління сучасної України як соціальної групи.

Правосвідомість молоді має подвійну природу: з одного боку, їй притаманні всі загальні ознаки правової свідомості, а з іншого – має низку особливостей, зумовлених віком її носіїв. До таких особливостей належить притаманне молоді прагнення ставати в опозицію до старшого покоління, неконформізм, участь у субкультурних утвореннях, революційних рухах, актах протесту, бурхливі реакції на соціальні зміни та трансформації [19, с. 145].

Емпіричну базу нашої публікації становлять результати якісного соціологічного дослідження покоління ровесників незалежності України (проведеного у квітні-травні 2021 року); метод збору інформації – напівструктуроване інтерв'ю (n=22); спосіб формування вибірки – метод снігової кулі, де основний критерій відбору – дата народження 1990–1992 рр.

У процесі дослідження структуру правосвідомості визначено як поєднання трьох компонентів, на основі яких сформульовано індикатори в інструментарії. Це когнітивний (включає знання юридичних норм та можливостей їх застосування, принципів функціонування правової системи), оцінний (емоції, почуття, переживання, оцінки, стереотипи щодо ролі права та закону, можливостей їх застосування, довіра чи недовіра до правових інститутів), поведінковий (мотиви правомірної та протиправної поведінки, установки на моделі поведінки у сфері права, готовність до соціально-правової активності) компоненти.

У процесі інтерв'ю когнітивний компонент визначався через самооцінку достатності власних правових знань. Четверта частина опитаних зазначили, що їм достатньо знань у сфері права, ще чверть – що не вистачає таких знань, решта опитаних сказали, що їм важко відповісти на це питання, адже не було ситуацій, які би потребували використання власних правових знань [1].

Варто зазначити, що недостатність правових знань може мати наслідком правопорушення або ж неможливість захистити свої інтереси законним шляхом, що є показником низького рівня правосвідомості.

Серед джерел отримання правових знань респонденти назвали:

- 1) ЗМІ, зокрема мережу Інтернет (цей варіант траплявся у відповідях майже всіх респондентів);
- 2) знайомих юристів;
- 3) шкільний предмет чи навчальну дисципліну «Правознавство» у ВНЗ;
- 4) конкретні законодавчі акти, пов'язані з виконанням їх посадових обов'язків (цей варіант зазначили троє опитаних, двоє з яких працюють у сфері шкільної освіти і один – правоохоронних органів) [1].

Оцінний та поведінковий компоненти в межах нашого дослідження визначено через систему взаємопов'язаних показників, адже ставлення респондентів до правової сфери, оцінки судження щодо закону, правопорядку, судової і правоохоронної систем становлять основу мотивів на певні моделі поведінки чи виправдання певних вчинків (як-от протиправні) інших людей.

У процесі інтерв'ю ми запитували респондентів про те, чи дотримуються особисто вони законів, а також їхню думку щодо того, чи дотримуються законів інші. Як наслідок, ми отримали

цікаві результати, адже майже всі опитані зазначали, що дотримуються законів або намагаються це робити. Водночас вони стверджували, що інші ці закони порушують.

Відповіді респондентів на запитання: «На вашу думку, більшість людей в Україні дотримуються законів?», «Чи дотримуетесь особисто Ви законів?» (зі збереженням лексики та граматичного оформлення):

Ростислав (працює у сфері ІТ): *У різних сферах по-різному. Якщо сфера, де може бути якась корупція, то скоріш за все тебе змусять це робити. Або це єдиний для тебе вихід, щоб заробити грошей [2].*

Андрій (водій): *Ні, не дотримуються. Оскільки в країні багато вбивств, домагань і аварій, а це все через недотримання законів [3].*

Христина (працює у сфері освіти): *Більшість, мабуть, так. Але частина, яка не дотримуються, прагне отримати бажане швидше, простішим способом і в більшій кількості або зекономити власні кошти, тому і обходить закон. Особисто я дотримуюсь законів [4].*

Марія (інженер із програмного забезпечення): *я думаю що ні. Ну, тому що, нащо їх виконувати, якщо і так ніхто не бачить, їх ніхто не зловить і, і всьо. І їм так окей жити. Вони не роблять це для себе, вони роблять це, щоб їх не покарали. У цьому є велика різниця [5].*

Максим (таксист): *ні. ну, якщо, наприклад, взяти хабарі, то люди беруть, вірніше вимушені взяти, щоб збільшити свої статки, адже в нас останнім часом у пріоритеті, так скажем, фінансове становище [6].*

Оксана (тренер-технолог у кафе): *ні, в нас це не актуально. Тому що, закони не пишуться для людей, ну як це я жорстко звичайно говорю, просто наша правова система не ідеальна, над нею треба працювати. Ось і все. І поки ця правова система дозволяє людям щось робити в тіні, доти наші люди будуть це робити, якщо вона це заборонить, тоді перестануть це робити. Інтерв'юер: А особисто ви дотримуетесь всіх законів? О: ... ну я якби стараюсь, але я розумію, що іноді без цього не можливо [7].*

Також у процесі глибинних інтерв'ю респондентам було поставлено запитання: *Скажіть, будь ласка, за яких обставин ви могли б порушити закон або вчинити злочин? Більшість респондентів зазначили, що за жодних обставин не змогли б цього зробити, адже є моральні цінності і переконання (совість), які їх стримують. Проте частина допускає таку можливість за певних умов, як-от заради життя та здоров'я або швидкого вирішення питання (як-от отримання паспорта) або недосконалість законодавства:*

Ростислав (працює у сфері ІТ): *як я вже казав, якщо родич буде лежати на операційному столі,*

а мені скажуть, що треба заплатити. Я не піду, не поїду в міліцію жалуватись. Бо час іде на хвилини. І буду вимушений доплатити там за щось там [2].

Андрій (водій): *за обставини, коли держава не спроможна забезпечити своїх громадян впевненістю у наступному дні. За відсутності прозорості у сплаті податків [3].*

Марія (інженер із програмного забезпечення): *ну крадіжку я не можу здійснити, я не можу не оплатити проїзд, я просто не сяду в тролейбус чи в трамвай, якщо я не буду мати як оплатити проїзд... Ось, крадіжку я теж собі не уявляю, хабар, то я, можна сказати, що я так, я порушую закон, даючи хабар лікарю в державній поліклініці, але я це розцінюю не як хабар [5].*

Оксана (тренер-технолог і кафе): *тільки в тих випадках, коли я пробую один раз мені не получається, здати якусь.. отримати то, що мені треба, другий раз і я розумію, що лише хабар зможе пришвидшити це все дійство. Потім розкажу, як я паспорт отримувала.. Ой Господи, поки не дала, реально, три рази їздила [7].*

Варто зазначити, що давання хабаря, на думку деяких респондентів, є не порушенням законодавства, а нормою, що побутує у повсякденних практиках, як-от у медичній сфері.

Отже, ми можемо зробити висновок, що у правосвідомості молодого покоління простежуються певні вияви соціально-правового цинізму як деформації правосвідомості¹, уявлення про те, що інші порушують закон, переконання у тому, що для досягнення мети порушення закону є допустимим та у деяких випадках необхідним. Це може впливати і на формування власних мотивів та установок на моделі протиправної поведінки та сприйняття її як норми.

У процесі інтерв'ю відповіді респондентів на запитання «Які, на вашу думку, є основні причини порушення законодавства?» були такими:

Юрій (учитель): *вважаю, що це фінансовий складник. Люди, які мають доступ, розумієте, до керівних посад чи сфер, вони, напевне, не можуть зупинитися і хочуть завжди більшого, більшого, і нема тої кнопки «стоп», коли достатньо. Одні рвуться там у рейтингах "Forbes", одні ще в інших рейтингах хочуть бути завжди на передових. Нема тієї чіткої межі, що я повинен підтримувати те, що мені є дозволено чи те, я маю отримувати за законодавством. А кожен знає, що це є моя думка, хоче різними аферами чи схемами мати більше, ніж те, що він мав отримати за свою роботу [8].*

¹ Деформаціями правосвідомості є зміни її стану під впливом зовнішніх та внутрішніх факторів, за яких у її окремих носіїв, соціальних груп чи у більшості населення формується перекручена картина правової дійсності, тобто цінності, уявлення, настрої, емоції та мотиви поведінки, що можуть призвести до негативних соціальних наслідків [18].

Марія (учитель): *як на мене, першою причиною є інколи наше незнання оцих законів, але є багато таких моментів, коли ми порушуємо закон заради нашого блага, заради нашого добробуту* [9].

Оксана (безробітна): *я думаю основна причина – це саме законодавство. Тобто оці закони, які нам дають, їх постійно, переписують, пишуть, але там у жодному законі не думається про людей, тобто кожен закон, мені здається, подальший кожен новий, який видають, то він спрямований на те, щоб просто людину ще більше, як сказати, таке слово негарне – «нагнути», щоб у людини ще більше забрати ті можливості, які в неї є* [10].

Олег (автомеханік, підприємець): *вседозволеність, не знаю, якась безстрашність, безнаказаність, відсутність покарань, тому що в тебе є більше грошей і т.д.* [11].

Оксана (тренер-технолог у кафе): *Можливість, безнаказаність його порушення. Тому що можуть вимагати взятку вимагають, не могли б, бо ніхто б не давав і не вимагали, вот і все* [7].

Богдан (священник): *ментальність людини, тобто в голові людини немає якогось такого чіткого уявлення про те, що якщо я почну порушувати, то зі мною почнуть порушувати всі, і закон не дотримується загалом. Кожен думає, що ні на що не вплине* [12].

До основних причин порушення законодавства, які були виявлені в процесі інтерв'ю, варто зарахувати: безкарність за вчинення правопорушення, недосконалість законодавства, недоліки у роботі правових інститутів, незнання законів, низький рівень моралі та правосвідомості [1].

Варто зазначити, що правосвідомість є певним відображенням правової дійсності, що виявляється в позитивному чи негативному ставленні до неї. Це може бути виражено через довіру чи недовіру до правових інституцій (поліції, прокуратури, суду, адвокатури, нотаріусів та ін.). Саме цей індикатор використовується у загальнонаціональних опитуваннях для визначення рівня правосвідомості соціуму.

У процесі інтерв'ю виявлено досить низький рівень довіри до правових інституцій [1]. Можна виокремити такі причини рівня (не)довіри до поліції та суду:

1) відсутність особистого досвіду звернень до цих органів чи співпраці з ними і переважання у правосвідомості уявлень, які сформовані зовнішніми факторами, тобто розповідями знайомих, громадською думкою, засобами масової інформації. Варто зазначити, що інформація з цих джерел не завжди є об'єктивною, тому може породити стереотипи та хибні знання.

Відповіді респондентів на запитання «Яким є рівень Вашої довіри до поліції, до судочинства та суддів?»:

Ростислав (працює у сфері ІТ): *на рахунок поліції, то ні разу не стикався, щоб було щось погане. А щодо мене. Там друзі, знайомі буває розказують, що в них бувають злісні поліцейські, та й все. На рахунок суду – не знаю, я не стикався* [2].

Марія (інженер із програмного забезпечення): *до поліції ну не знаю, від 1-го до 10-ти – хай 6–7, але, знов ж таки, можливо я високо оцінюю, ніж там все інше населення України, тому що я не мала якихось ситуацій із поліцією негативних. До суддів – ну, зважаючи на те, що робиться в країні, то ну не знаю, я б поставила 0 або 1* [5];

2) недоліки у роботі поліції та судів, їх низький авторитет, хабарництво у цих сферах, бездіяльність, нездатність виконувати свої функції. Це породжує зневіру в можливості вирішення питання законними шляхами через звернення до цих органів. Наслідком може стати виникнення деформації правосвідомості, правового нігілізму, що виявляється у відчутті безкарності та вседозволеності.

Тетяна (економіст): *поліції, якщо взяти за 100 відсотків, напевно, дець 60, що я довіряю, скажем так. Тому що вони, скажем так, не працюють добросовісно, так. Якась навіть їхня переорганізація в поліцію, так, і нічого не змінилося, всі як брали хабарі, так і беруть надалі, як поліція так і суди і прокуратури, тобто коли ти маєш гроші, ти можеш вирішити все* [13].

Максим (таксист): *до поліції – низький, адже вони, так скажем, погано виконують свої обов'язки, вони повинні, наприклад, боротися з наркобізнесом, а вони його тільки покривають. До суддів також низький, адже в них все там корумповано і якусь ціль можна досягти за якусь певну суму* [6].

Марія (вчитель): *до суду в мене, на жаль, довіри немає. Найбільше через корумпованість, це перша причина, от ця корумпованість наших суддів, їхні статки, їхні майнові і соціальні статуси, становище, так, чомусь відштовхують нас від того, щоб їм довіряти* [9].

Висновки з дослідження. У процесі нашого дослідження ми виявили такі риси правосвідомості молодого покоління, зокрема ровесників незаможності України:

– недостатній рівень правових знань для реалізації та захисту власних прав, особливо у разі їх порушення. Основним джерелом, який молодь буде використовувати для отримання правової інформації, є Інтернет;

– низька мораль, низький рівень культури, безкарність правопорушників, можливість уникнення покарання, бажання власної вигоди та збагачення визначаються як найважливіші причини порушення законодавства;

– декларування власної законослухняної поведінки та переконання у тому, що інші закону не дотримуються. Уявлення про те, що для досягнення мети порушення закону є допустимим та

у деяких випадках необхідним (хабар лікарю чи чиновнику для досягнення швидкого бажаного результату). Це можна вважати виявами деформації правосвідомості, зокрема правового нігілізму та соціально-правового цинізму;

– низький рівень довіри про правових інституцій (поліції, суду, прокуратури). Причини такого рівня (не)довіри до поліції та суду: відсутність особистого досвіду звернень до цих органів чи співпраці з ними, переважання у правосвідомості уявлень, які сформовані зовнішніми факторами, а також недоліки у роботі поліції та судів, їх низький авторитет, хабарництво у цих сферах, бездіяльність, нездатність виконувати свої функції.

Література

1. Інтерв'ю з ровесниками незалежності України. Транскрибовані аудіозаписи. Особистий архів автора (дата проведення – квітень-травень 2021 року).
2. Інтерв'ю з респондентом Ростислав (працює у сфері ІТ)
3. Інтерв'ю з респондентом Андрій (водій)
4. Інтерв'ю з респондентом Христина (працює у сфері освіти)
5. Інтерв'ю з респондентом Марія (інженер з програмного забезпечення)
6. Інтерв'ю з респондентом Максим (таксист)
7. Інтерв'ю з респондентом Оксана (тренер-технолог в кафе)
8. Інтерв'ю з респондентом Юрій: (вчитель)
9. Інтерв'ю з респондентом Марія (вчитель)
10. Інтерв'ю з респондентом Оксана (безробітна)
11. Інтерв'ю з респондентом Олег (автомеханік, підприємець)
12. Інтерв'ю з респондентом Богдан (священник)
13. Інтерв'ю з респондентом Тетяна (економіст)
14. Бова А.А. Зміст і структура правосвідомості населення України : автореф. дис. ... канд. соціол. наук: спец. 22.00.03. Київ, 2001. 19 с.
15. Васильєва Т.С. Поняття правосвідомості в дисциплінах соціогуманітарного корпусу. *Вісник Львівського національного університету ім. І. Франка. Серія Соціологічна*. Вип. 4. Львів: ВЦ ЛНУ, 2010. С. 77–82.
16. Ворона В. Соціологічні нариси політеконома. Київ : Інститут соціології НАН України, 2020. 400 с.
17. Ильин И.А. О сущности правосознания. Москва : «Рарог», 1993. 235 с.
18. Марусяк Т.С. Деформації правосвідомості: можливості соціологічного дослідження. *Соціальна психологія*. 2011. № 5 (49). С. 31–39.
19. Скок А.Г. Особливості правосвідомості молоді. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Психологічні науки*. 2014. Вип. 121(2). С. 144–148

Анотація

Марусяк Т. С. Правосвідомість покоління ровесників незалежності України: досвід глибинних інтерв'ю. – Стаття.

У статті представлено результати якісного соціологічного дослідження ровесників незалежності Укра-

їни (квітень-червень 2021 р.); метод збору інформації – напівструктуроване інтерв'ю (n=22) (із метою виявлення рис та рівня їх правосвідомості). Правосвідомість – це особлива форма відображення правової дійсності, що є елементом суспільної, групової (в т.ч. колективної), індивідуальної свідомості, становить систему взаємопов'язаних елементів, які виражають знання, оцінку, погляди та уявлення суб'єктів про наявне та бажане право, є рушійною силою дій у правовому полі через формування мотивів та установок на певні моделі поведінки.

У процесі дослідження структуру правосвідомості визначено як поєднання трьох компонентів (когнітивного, оцінного, поведінкового), на основі яких сформульовано індикатори в інструментарії. Отже, виявлено такі риси правосвідомості молодого покоління: 1) недостатній рівень правових знань для реалізації та захисту власних прав, особливо у разі їх порушення; 2) безкарність правопорушників, можливість уникнення покарання, бажання власної вигоди та збагачення визначаються як найважливіші причини порушення законодавства; 3) декларування власної законослухняної поведінки та переконання в тому, що інші закону не дотримуються; 4) низький рівень довіри про правових інституцій; 5) більшість респондентів зазначили, що за жодних обставин не змогли б порушити закон, адже є моральні цінності і переконання (совість), які їх стримують. Проте частина допускає таку можливість за певних умов: заради життя та здоров'я, швидкого вирішення питання (отримання паспорта), у разі недосконалості законодавства

Нами зроблено висновок, що у правосвідомості молодого покоління простежуються певні вияви соціально-правового цинізму як деформації правосвідомості, уявлення про те, що інші порушують закон, переконання у тому, що для досягнення мети порушення закону є допустимим та у деяких випадках необхідним. Це може впливати і на формування власних мотивів та установок на моделі протиправної поведінки та сприйняття її як норми.

Ключові слова: правосвідомість, деформації правосвідомості, молодь, правова соціалізація, соціологічне дослідження, інтерв'ю.

Summary

Marusiak T. S. Legal consciousness of the generation of peers of independence of Ukraine: the experience of semi-structured interviews. – Article.

The article presents the results of a qualitative sociological survey of peers of Ukraine's independence (April-June 2021); information collection method – semi-structured interview (n = 22) in order to identify the features and level of their legal consciousness. Legal consciousness is a special form of reflection of legal reality, which is an element of social, group (including collective), individual consciousness, is a system of interconnected elements that express knowledge, evaluation, views and ideas of the subjects about the current and desired law, and is the driving force of action in the legal field through the formation of motives and attitudes to certain patterns of behavior.

In the course of the research, the structure of legal consciousness is defined as a combination of three components (cognitive, affective, behavioral), on the basis of which indicators are formulated in the toolkit. As a result, the following features of legal consciousness of the younger generation were identified: 1) insufficient level of legal knowledge to exercise and protect their rights, especially in case of violation 2) impunity of offenders, the possibility of avoiding punishment, desire for personal gain and enrichment declaring one's own law-abiding behavior and at the same time believing that others do not follow the law, 4) low level of trust in legal institutions, 5) most respondents declared, that under no circumstances they will be able to break law, as there are moral values and persuasions (conscience) that restrain

them. However, some assume such possibility at certain terms, in particular for the sake of life and health or rapid decision of question (for example, receipt of passport) or imperfect legislation.

We concluded that in the legal consciousness of the younger generation there are certain manifestations of socio-legal cynicism as a distortion of legal consciousness, the idea that others break the law, the belief that to achieve the goal of breaking the law is acceptable and in some cases necessary. This can in some way affect the formation of their own motives and attitudes to the model of illegal behavior and its perception as the norm.

Key words: legal consciousness, deformations of legal consciousness, youth, legal socialization, sociological research, interview.

УДК 316.356.4:316.722

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i31.1004>

В. А. Плющ

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6945-4233>

аспірантка

Інституту соціології Національної академії наук України

СОЦІОКУЛЬТУРНА АДАПТАЦІЯ МІГРАНТІВ: КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ, ЕТАПИ ТА ЇХНЯ ДИНАМІКА

У сучасному світі міграційні процеси набули масштабного характеру і залишаються невід'ємною частиною глобальних тенденцій, зумовлених соціально-економічними, політичними, демографічними та іншими причинами. Потрапивши до нової країни, мігранти так чи інакше вступають в соціокультурні відносини зі спільнотою, в якій проживають. Однак оскільки вони зазвичай є представниками інших культурних традицій, це спричинює низку проблем і труднощів на шляху їхньої культурної та соціальної адаптації. Чимало нинішніх розвинених суспільств стають мультикультурними (полікультурними), і це не може не призводити до проблем та конфліктів.

Всебічний аналіз виникнення міжособистісних, соціальних, етнічних та культурних бар'єрів і напруженостей вимагає уваги суспільствознавців до кращого розуміння динаміки, проблем і наслідків соціокультурної взаємодії та практик. Так, дослідники багатьох дисциплін (не винятком є і соціологія) займаються вивченням проблематики соціокультурної взаємодії мігрантів зі спільнотою, що приймає. Важливе місце у таких соціологічних дослідженнях посідає проблема динаміки етапів та стадій культурної адаптації мігрантів до засад суспільства, що приймає, включаючи подолання наслідків психологічних, соціальних і культурних відмінностей між ними.

Одним із нагальних питань у вітчизняній соціології є узагальнення наявних теоретичних концепцій адаптації мігрантів в іншокультурному середовищі. Зокрема, метою статті є огляд напрацьованої соціологічної спадщини щодо концептуалізації та динаміки етапів соціокультурної адаптації мігрантів в іншокультурному середовищі.

У дослідженні автор спирається на публікації таких науковців, як С. Лісгаард, К. Оберг, П. Адлер, Р. Кольз, Дж. Е. Гуллахорн, Дж. Т. Гуллахорн, Дж. Гебхард, С. Райнсмйт, Б. Ла Брак.

У ХХІ ст., з огляду на посилення процесів глобалізації, транссуспільної мобільності, інтенсифікації міждержавних взаємин тощо, наукова спільнота звертає особливу увагу на проблеми та виклики, пов'язані з міжнародною міграцією, котра стосується майже всіх країн світового співтовариства. Особливе місце серед актуальних питань міграційної тематики займає динаміка

етапів соціокультурної адаптації мігрантів за нових умов існування, що є багаторівневим процесом у межах міжкультурних взаємодій [3, с. 42].

У соціологічній літературі під соціокультурною адаптацією розуміють «процес і результат пристосування мігранта до нового соціокультурного середовища, що передбачає засвоєння чи відторгнення ним нових соціальних та культурних норм, цінностей, способів поведінки, притаманних спільноті, що приймає», та стосується двох проблем: по-перше, ступеня підтримки мігрантом своєї культури, тобто того, якою мірою зберігається його власна культурна ідентичність в новому іншокультурному суспільстві; по-друге, участі мігранта у міжкультурних контактах або ступеня його залучення до культури спільноти, що приймає [11, с. 192; 12, с. 104].

Один із першопрохідців проблематики соціокультурної адаптації, американський антрополог К. Оберг зауважує, що кожна культура є складною системою цінностей, знань, вірувань, формальних і неформальних правил, котрі знаходять своє відображення в «культурних знаках та символах» і проявляються через щоденні побутові практики, моделі поведінки, вербальне та невербальне спілкування, манери, зовнішній вигляд, кулінарні преференції, обряди і звичаї, організацію сімейних, робочих, родових та дружніх відносин, за допомогою яких ми орієнтуємося в соціальному просторі [9, с. 178].

Так, коли мігрант потрапляє в новий ареал культури, він опиняється в умовах втрати та непередбачуваності більшості (якщо не всіх) знайомих йому культурних знаків соціального оточення, тобто спостерігаємо феномен, що в науковій літературі отримав назву «культурний шок». У 1951 р. антрополог К. Дюбуа вводить цей термін для позначення досвіду культурної дезорієнтації й амбівалентності, з якими, за спостереженнями дослідниці, стикаються антропологи в разі контакту з представниками інших культур. У 1954 р. К. Оберг розширив значення терміна, введеного К. Дюбуа, та застосував його до всіх, хто опиняється в умовах тривалого перебування у середовищі нової культури. Згідно з тлумаченням К. Оберга сам феномен культурного шоку полягає у внутрішньому конфлікті індивіда між старими

і новими культурними нормами та має чотири стадії свого розвитку:

- 1) медовий місяць;
- 2) регресія;
- 3) пристосування;
- 4) відновлення.

1. Перша стадія ейфорії та захоплення новою культурою визначена К. Обергом як фаза медового місяця, коли впродовж перших декількох тижнів більшість мігрантів захоплюються досвідом знайомства з новою культурою, знаходять в ній позитивні сторони та відмінності. Цей етап може тривати від кількох днів до декількох місяців.

2. Якщо мігрант залишається за кордоном на довший час і вимушений стикатися з побутовими, юридичними, мовними та іншими проблемами, саме тоді починається другий, кризовий, етап регресії, який характеризується критичним ставленням до країни перебування та її представників через численні труднощі у повсякденних питаннях і нестачу соціальних зв'язків для їхнього успішного вирішення. Якщо мігрант долає цю стадію, він стає на шлях успішної адаптації, якщо ні, то може або перебувати у цій стадії тривалий період часу, або залишити країну перебування.

3. Якщо мігрантові вдається набутися певних знань щодо соціального устрою, мови, норм і правил поведінки, настає фаза пристосування, коли він відкриває та пізнає особливості нового культурного оточення. В мігранта все ще є труднощі, але він намагається їх подолати через новий досвід. Зазвичай на цьому етапі критичне ставлення до навколишнього середовища змінюється намаганням зрозуміти та проаналізувати незвичні для мігранта культурні знаки, обставини і труднощі.

4. На четвертій стадії відновлення культурний шок мігранта наближається до завершення. Він починає сприймати звичаї, правила та норми країни як інший, відмінний від власного, спосіб життя, поважати, вивчати їх і все більше почуватись активним членом нової спільноти [9, с. 178–179].

Головна теза дослідника говорить про те, що явище культурного шоку є певною реакцією мігранта на нездатність зрозуміти чи передбачити поведінку інших людей, однак його можна подолати за умови довготривалого вивчення культурних знаків і кодів спільноти, що приймає [9, с. 143, 177; 6, с. 1].

Впродовж останнього пів століття гіпотеза «культурного шоку» стала каталізатором для великої кількості досліджень цього феномена та інших можливих етапів адаптації мігрантів до нового іншокультурного середовища. Їхнім результатом є численні теоретичні концепції «кривої етапів адаптації», що схематично зображують динаміку адаптаційних настроїв, реакцій

і станів мігранта в темпоральному вимірі впродовж усього адаптаційного періоду.

В енциклопедичному значенні динаміка передбачає процес зміни певного явища під впливом зовнішніх або внутрішніх факторів чи рушійних сил, його зумовленість, спрямованість та наслідки [13, с. 279]. Отже, під динамікою соціокультурної адаптації розуміємо процес змін адаптаційних настроїв і станів мігранта впродовж певного адаптаційного періоду за умов нового для нього соціокультурного середовища.

Однією з найперших і найбільш цитованих теоретичних концепцій динаміки соціокультурної адаптації стала U-крива норвезького соціолога С. Лісгаарда.

З огляду на низку досліджень серед коротко- та довгострокових норвезьких мігрантів у США С. Лісгаард припускає, що адаптація як процес у часі протікає за U-подібною кривою та проходить в три етапи (див. рис. 1):

- 1) позитивна первинна адаптація;
- 2) адаптаційна криза;
- 3) відновлення позитивної адаптації.

1. На першому етапі свого перебування за кордоном мігранти позитивно налаштовані на перспективи успішного співіснування за нових соціальних умов, відповідно, вони зацікавлені у знайомстві з новою культурою, входженні в нові соціальні групи, налагодженні нових соціальних зв'язків.

2. Далі через певний час (індивідуальний для кожного мігранта) настає другий етап адаптації – адаптаційна криза. Нова культура, її правила, норми та закони здаються мігрантові більш складними, ніж уявлялося на першому етапі адаптації. Мігрант почувається чужим, самотнім, він вважає, що не відповідає навколишньому середовищу, не розуміє місцеві соціальні норми і правила.

3. І зрештою за умови довготривалого перебування в контакті з іншокультурною спільнотою мігрант переходить на третій етап – відновлення позитивної адаптації. З часом у нього з'являється більше часу і можливостей для знайомства та вивчення нової культури, він почувається більш інтегрованим у нове соціокультурне середовище, а отже, відновлює свої позитивні наміри щодо входження в нову спільноту як її повноцінний член.

С. Лісгаард висуває головне припущення, що динаміка адаптації як темпоральний процес прямо пропорційна часу перебування мігранта в іншому соціокультурному середовищі, тож що довше, а отже, тісніше та активніше, мігрант контактує з представниками іншої культури, то більша ймовірність його успішної поступової адаптованості до нових соціокультурних умов існування [8, с. 51].

Критики U-кривої адаптації, Дж.Е. та Дж.Т. Гуллахорни, розширили концепції С. Лісгарда та К. Оберга, запропонувавши W-криву адаптації, в якій концептуалізували наявність двох пов'язаних між собою U-кривих (див. рис. 2).

За результатами досліджень серед мігрантів-студентів із різних країн Дж.Е. і Дж.Т. Гуллахорни стверджують, що динаміка процесу адаптації складається з п'яти етапів, як-от:

- 1) медовий місяць;
- 2) культурний шок;
- 3) основна адаптація;
- 4) ментальна ізоляція;
- 5) прийняття й інтеграція.

1. На першому етапі медового місяця мігрант щойно прибуває до нової країни. У перші декілька днів він у захопленні від нових вражень, обставин та позитивно налаштований на налагодження нових соціальних контактів. У цей період в нього переважає бажання не повертатися на батьківщину і почати нове життя в нових умовах. Як правило, цей етап триває впродовж перших декількох днів чи тижнів і супроводжується ентузіазмом та надіями, що новий досвід має піти лише на користь.

2. Другий етап культурного шоку пов'язаний із зіткненням з реальними подіями та невинуватими очікуваннями. Мігрант ще погано орієнтується в новій місцевості, не знає до кого звертатись у випадку невирішуваних питань, почувається чужим, самотнім та загубленим у невідомому середовищі. Він відчуває розбіжність між місцевими та власними цінностями. Цей етап супроводжується ваганнями, чи правильним було рішення мігрувати, та ідеями щодо можливого залишення цієї країни.

3. Третій етап основної адаптації пов'язаний із накопичувальним досвідом перебування мігранта у країні, що приймає. Він починає орієнтуватися в місцевості, краще розуміти культурні знаки та коди, відчуває себе знавцем певних місцевих особливостей, порівняно з новоприбулими мігрантами, якщо такі потрапляють в його коло знайомих. Розбіжності між місцевими та власними цінностями зберігаються, але не викликають більше занепокоєння. Практика вирішення щоденних проблем призводить до позитивного накопичувального досвіду. Третій етап супроводжується відчуттям вдалого пристосування до нових умов існування.

4. Четвертий етап ментальної ізоляції характеризується відчуттям амбівалентності: з одного боку, мігрант почувається дещо адаптованим до зовнішніх умов існування завдяки включенню в активну діяльність у різних сферах життя, однак замислюється над дистанцією між цінностями власної і місцевої культури, котрі здаються йому недосяжними. Таким чином, мігрант вважає себе

ізольованим від навколишньої спільноти, піддає сумніву «правильність» як власних, так і місцевих норм поведінки. Четвертий етап супроводжується самоідентифікацією мігранта як «чужого серед чужих», що може підсилюватись у випадку повернення або відвідин ним батьківщини.

5. П'ятий етап прийняття й інтеграції характеризується досягненням «психосоціального балансу»: мігрант синтезує отриманий досвід у певних сферах свого нового соціального життя, відчуває свою приналежність до різних соціальних груп у новій спільноті, формує своє остаточне ставлення до місцевих цінностей та узгоджує їх із цінностями власної культури. П'ятий етап супроводжується відчуттям «нової оселі» [4, с. 41–46].

Таким чином, Дж.Е. і Дж.Т. Гуллахорни доходять висновку, що динаміка процесу адаптації має вигляд хвилеподібної кривої. Дослідники зазначають, що проблеми відчуження, аномії та неприйняття, які переживає мігрант у процесі соціокультурної взаємодії, виникають не лише на етапах пристосування до нової соціальної системи, але і можуть повторюватися та підсилюватися з різною інтенсивністю на етапах, коли мігрант періодично або надовго повертається до свого рідного соціального середовища [4, с. 46].

У 1975 р. американський соціолог П. Адлер у своїй статті «Перехідний досвід: альтернативне бачення культурного шоку» називає процес соціокультурної адаптації «перехідним досвідом від стану низького само- та іншокультурного усвідомлення до стану високого само- та іншокультурного усвідомлення». Дослідник пропонує трирівневий аналіз динаміки соціокультурної адаптації мігрантів (на рівні сприйняття, емоційного стану та соціальної поведінки) і визначає п'ять адаптаційних етапів:

- 1) контакт;
- 2) дезінтеграція;
- 3) реінтеграція;
- 4) автономія;
- 5) незалежність.

1. На першому етапі контакту з новим середовищем мігрант сприймає самостійно обрані та перевірені культурні відмінності як цікаві і захоплювальні, на емоційному рівні відчуває стимул до пізнання нового, в соціальному вимірі завзято шукає можливості активної інклюзії. Згідно з П. Адлером на цьому етапі мігрант функціонально тісно пов'язаний із власною культурою і пізнає нове соціальне середовище з позиції обмеженості свого етноцентризму. Він цікавиться новими культурними особливостями та порівнює їх із власними, однак набагато більше налаштований на культурні подібності, ніж на відмінності. Це підсилює впевненість мігранта в його можливій соціальній ролі у новій спільноті та виступає підкріпленням для продовження культурного саморозвитку [1, с. 16].

2. На другому етапі дезінтеграції культурні відмінності стають дедалі помітнішими через різні способи поведінки мігранта та спільноти, що приймає. На емоційному рівні мігрант відчуває себе розгубленим і нездатним приймати адекватні (в його розумінні) рішення стосовно нових ситуаційних вимог. У соціальному вимірі мігрант почуває себе «чужим», культурно дезорієнтованим та ізольованим від спільноти, що приймає.

На думку П. Адлера, саме на цьому етапі закладається фундамент для розвитку нової ідентичності мігранта. Залежно від того, як культурні відмінності стають більш помітними, водночас зростають напруженість, розчарування, відчуження та навіть депресія, оскільки зменшується здатність мігранта до міжособистісного та соціального прогнозування. Його власні культурні знаки перестають бути доречними та не приносять очікуваних результатів, отже, з'являється потреба у вивченні нових культурних знаків і кодів. Таким чином, одночасно відбувається дезінтеграція «попередньої» особистості мігранта та формування нових знань і навичок у новій культурній системі [1, с. 16–17].

3. На третьому етапі реінтеграції мігрант сприймає культурні знаки спільноти, що приймає, з невпевненістю (сприйняття), відчуває розчарування або тривогу (емоційний стан) і критично ставиться до культурних кодів, знаків і символів цієї спільноти (соціальна поведінка).

Етап реінтеграції на рівні сприйняття характеризується стадією нерозуміння та неприйняття мігрантом культурних знаків і кодів спільноти, що приймає. Культурні подібності та відмінності аналізуються мігрантом стереотипно, отримують узагальнену й осудливу оцінку. На цьому етапі мігрант, як правило, шукає стосунки лише з представниками своєї культури. На емоційному рівні незрозумілі для нього культурні знаки та коди викликають дуалістичні, якщо не негативні почуття, що є ознакою зростання культурної свідомості мігранта. Це ставить його перед вибором між «старим» та «новим» емоційним, когнітивним і соціальним досвідом. На цьому етапі мігрант може або регресувати до поведінки та реакцій етапу «дезінтеграції», або ж прогресувати до альтернативних методів вивчення й осмислення навколишньої соціальної реальності [1, с. 17].

4. На четвертому етапі автономії на рівні сприйняття мігрант легітимізує відмінності і подібності між власною культурою та культурою, що приймає. На емоційному рівні він відчуває себе впевненим і позитивно налаштованим. На соціальному рівні четвертий етап відзначається набуттям мігрантом нових навичок розуміння елементів іншої культури та підвищенням рівня активної соціальної інклюзії, тобто готовності мігранта до

включення в активну діяльність у різних сферах суспільного життя.

На цьому етапі мігрант переважно здобуває досвід орієнтування в культурних знаках і символах іншої спільноти, вчиться вербально та невербально розуміти інших людей. Хоча ступінь його розуміння елементів іншої культури може бути далеким від досконалого, однак, порівняно з минулими етапами адаптації, мігрант починає вважати себе експертом у новій культурі. Почуття автономії, яке переживає мігрант на цьому етапі, спричинене його здатністю самостійно виживати в новому культурному середовищі без додаткових підказок місцевої спільноти. Мігрант стає одиницею суспільства, яка повноцінно функціонує, в звичній або новій для нього соціальній ролі, йому комфортно і безпечно, оскільки він отримує статус «свого і чужого» одночасно у двох культурах [1, с. 17].

5. На завершальному етапі незалежності на рівні сприйняття культурні відмінності та подібності стають для мігранта однаково цінними, зростає і набуває сталості здатність особистої гнучкості мігранта впевнено балансувати між двома культурами. Рівень емоційності мігранта стає збалансованим, він відчуває довіру та інші сильні емоції, що були властиві йому на батьківщині. Набуває впевненості в собі та креативності у щоденному житті [1, с. 18].

На соціальному рівні завершальний етап соціокультурної адаптації відзначається незалежними від культурного впливу установками та активною соціальною поведінкою. Мігрант повністю здатен сприймати та навчатися за допомогою культурних відмінностей і подібностей, спроможний виявляти високий ступінь довіри та чуйності і розглядати себе й інших людей як продукти культури.

Таким чином, П. Адлер стверджує, що успішна адаптація мігранта залежить від того, наскільки він здатен пережити досвід нових емоційних, поведінкових і соціальних станів, позначених на всіх етапах адаптації. Найголовніше, щоб мігрант був готовий до життєвих перетворень за нових соціокультурних умов і зміг знайти нові шляхи для самореалізації через альтернативи нових заперечень, припущень, цінностей та установок, кожна з яких має різний ступінь складності і певний набір завдань на кожному з етапів адаптації.

Ще однією концепцією, яка вплинула на соціологічне розуміння динаміки соціокультурної адаптації, є концепція Т. Льюїса та Р. Юнгмана. У 1986 р. у своїй міжнародній антології «Бути іноземцем: культурний шок в коротких описах» Т. Льюїс і Р. Юнгман звертають особливу увагу на феномен зміни ідентичності мігранта впродовж адаптаційного періоду, аналізуючи те, наскільки він відчувається своїм чи чужим у новому середовищі на різних етапах адаптації. Науковці пропо-

нують шість етапів адаптації, включаючи доадаптаційний етап і постадаптаційний етап за умови повернення мігранта на батьківщину (див. рис. 3):

- 1) початковий доадаптаційний етап;
- 2) глядацький етап;
- 3) етап рівня інклюзії, що зростає;
- 4) етап культурного шоку;
- 5) етап адаптації;
- 6) етап повернення в рідну культуру.

Кожний етап на рис. 3 характеризується низкою ознак, котрі не є сталими впродовж періоду проходження етапу, однак мають певну тенденцію для переходу до наступного етапу [7, с. 45–51].

1. Перший, початковий, етап, згідно з Т. Льюїсом та Р. Юнгманом, включає попереднє уявлення та очікування мігранта стосовно майбутньої культури, що приймає, її цінностей, умов життя, плани щодо пасивної соціальної інклюзії, тобто можливості розраховувати на підтримку з різних джерел після переїзду, та активної соціальної інклюзії, зокрема можливостей для самореалізації у певних сферах життя після зміни місця проживання. Для цього етапу характерним є уявне порівняння спільноти, що приймає, і рідного середовища, що дає поштовх прийняти остаточне рішення стосовно переїзду [7, с. 45].

2. Другий, глядацький, етап починається з прибуття мігранта до нової країни й, як правило, супроводжується сплеском емоційних переживань. Перші враження спочатку здаються монументальними, однак пізніше мають тенденцію перетворюватися на буденні. На цьому етапі мігранта можна охарактеризувати як пасивного, але надзвичайно пильного глядача, котрий спостерігає за спільнотою, що приймає, її правилами, законами, устроєм. Цей етап зазвичай завершується, коли стає неможливо підтримувати пасивну позицію щодо культури, яка приймає [7, с. 46].

3. Під час третього етапу рівня інклюзії, що зростає, мігрант – іноді за власним бажанням, іноді вимушено – стає частиною певних соціальних груп і починає виконувати певну соціальну роль в новому соціальному оточенні. Спочатку нова роль може викликати у мігранта розчарування через складнощі, що виникають у повсякденному житті. Однак згодом мігрант починає справлятися з труднощами, притаманними соціокультурній ситуації, в нього підвищується самооцінка, зростає рівень впевненості в собі. Слід зазначити, що на етапі рівня інклюзії, що зростає, реакція мігранта найбільш варіативна, залежно від його особистісних характеристик та накопиченого соціального капіталу [7, с. 47].

Третій етап, згідно з Т. Льюїсом та Р. Юнгманом, є переломним, оскільки передбачає період зіткнення культур, конфлікту між власною поведінкою та цінностями спільноти, що приймає. Успішним подоланням цього етапу науковці вважають

прийняття зовнішніх проявів культури, що приймає, та часткове залучення до них [7, с. 47].

4. Для четвертого етапу культурного шоку характерними є ознаки кризи ідентичності мігранта. У цей період індивід відчуває водночас як спільність, так і розбіжність у культурних знаках власної країни та тієї, що приймає. Усвідомлення мігрантом свого поступового входження до спільноти, що приймає, та здатності функціонувати в ній викликає відчуття відокремлення від власної культури і кризи самоідентифікації. На цьому етапі мігрант не відчуває себе ані повноцінним членом нового суспільства, ані повністю приналежним до рідного [7, с. 48].

5. П'ятий етап адаптації є кульмінаційною стадією самоідентифікації мігранта. Адаптація може бути успішною або неуспішною, що виражається через відчуття себе своїм у спільноті, що приймає, в разі успішної адаптації або ж чужим – у разі неуспішної адаптації. Головною ознакою того, що мігрант досяг успішної адаптації, є його відчуття приналежності до певних місцевих соціальних груп і готовність до включення в активну соціальну діяльність в різних сферах суспільного життя [7, с. 49].

6. Шостий етап – повернення на батьківщину – можливий внаслідок неуспішної адаптації або життєвих обставин/планів мігранта щодо повернення до рідної країни. Цей етап відзначається повторним культурним шоком, що характеризується черговим переосмисленням власної ідентичності та її приналежності до однієї з двох культур. Як правило, та категорія мігрантів, котрій вдалося найкраще адаптуватися до спільноти, що приймає, зазнає найбільших труднощів у повторній адаптації на батьківщині. На думку дослідників, етап повернення на батьківщину можна розглядати як стислу версію всіх попередніх п'яти етапів [7, с. 50].

Вчені переконані, що зазначену динаміку адаптації слід тлумачити, ймовірно, як наближене, аніж точне наукове уявлення про те, які саме етапи адаптації чекають на мігранта внаслідок його перебування в іншій культурі. Подібно до того, як різняться ситуації та особистості, так і відчуття кожного мігранта можуть відрізнятися від загальної теоретичної кривої адаптації. В деяких мігрантів початковий етап може бути відсутнім або значно скороченим, для інших – етап культурного шоку може бути ледь помітним, а у третіх – культурний шок може спричинити розчарування та депресію на тривалий час, що стане причиною їх повернення на батьківщину. Проте, незважаючи на різницю в окремих випадках, закономірність, як правило, справедлива для більшості мігрантів [7, с. 45–51].

Американський дослідник Р. Кольз у 1996 р. запропонував сучасну концепцію U-кривої динаміки

адаптації мігрантів, що складається з чотирьох етапів (див. рис. 4):

- 1) початкова ейфорія;
- 2) дратівливість та ворожість;
- 3) поступова адаптація;
- 4) адаптація або бікультуралізм.

1. На першому етапі початкової ейфорії більшість мігрантів починають своє «нове життя» з великими сподіваннями та позитивним мисленням щодо свого майбутнього. Вони прибувають до нового культурного середовища із високими очікуваннями стосовно спільноти, що приймає, та власних перспектив у ньому. На цьому етапі все нове інтригує та цікавить мігранта, він знаходить певні схожі риси у новій країні та батьківщині. Цей період ейфорії може тривати від одного до декількох тижнів [5, с. 96].

2. На другому етапі дратівливості та ворожості поступово увага мігранта переходить від подібностей двох культур до відмінностей між ними, і ці відмінності, які раптом здаються «скрізь присутніми», викликають занепокоєння. Мігрант вбачає у невеликих та незначних труднощах великі катастрофи. Ця стадія, як правило, визначається як культурний шок [5, с. 97].

3. На третьому етапі поступового пристосування, як правило, мігрант переходить у стадію реабілітації після культурного шоку. Ця стадія минає настільки повільно і поступово, що спочатку мігрант може навіть не помічати, що вона наступила. Щойно мігрант починає орієнтуватися й інтерпретувати культурні знаки та коди, котрі раніше не помічав, це означає, що нова культура стає для нього більш звичною. Йому комфортніше перебувати в іншопольному середовищі, і він почувається менш ізольованим від нього. Поступово у мігранта з'являється почуття самоідентифікації в новому суспільстві, і він усвідомлює, що його життєва ситуація не безнадійна [5, с. 98].

4. На четвертій стадії адаптації та бікультуралізму настає повне відновлення після кризового періоду, що призводить до здатності мігранта впевнено функціонувати в обох культурах: як у тій, що приймає, так і у власній. На цьому етапі мігрант знаходить значну кількість культурних знаків, котрі йому до вподоби, тобто це знаки і коди, які він вивчив та до яких певною мірою встиг адаптуватися. На цій стадії мігрант починає себе ідентифікувати як повноцінного члена спільноти, що приймає [5, с. 99].

Р. Кольз зауважує, що «динаміка процесу адаптації залежить не лише від тривалості перебування мігранта в іншопольному середовищі, але й від його особистісних намірів та характеристик». Так, не кожен мігрант проходить кризовий етап адаптації або проходить його порівняно легко, лише зрідка стикаючись з більш серйоз-

ними наслідками. Окрім того, якщо початкова мета індивіда – перебувати в новій країні лише певний короткий термін (навчання, заробітки, переїзд в іншу країну), то в нього може не вистачити часу для того, щоб вийти зі стадії стресу, ознайомитися, вивчити, звикнути та адаптуватися до культурних знаків і кодів нової спільноти [5, с. 96–100].

Беручи до уваги різноманітність концепцій соціокультурної адаптації, можна поставити запитання, чи існує універсальна концепція динаміки соціокультурної адаптації? Більшість дослідників стверджують, що це неможливо. Однак найбільш наближеною до універсальної автор вважає концепцію багатоваріативної кривої адаптації сучасного американського соціального психолога С. Райнсмита, котрий використовує багатоальтернативний підхід до можливих адаптаційних станів мігранта на кожному з етапів адаптаційного процесу.

Модифікована W-крива С. Райнсмита відображає п'ять етапів у циклі соціокультурної перебудови, проте кожен етап має, як мінімум, дві альтернативи реакцій мігранта в процесі адаптації до нових умов соціокультурного існування (див. рис. 5).

1. Перший етап – першого стресу – передбачає два альтернативні варіанти стану мігранта: а) захоплення зміною умов життя та нового середовища; б) несприйняття нового соціокультурного середовища.

2. На другому етапі попередньої адаптації мігрант: а) перебуває в стані «медового місяця», позитивно налаштований на поступове вивчення та прийняття нових соціокультурних правил, знаків і кодів через зближення з представниками іншої культури; б) перебуває в стані мінімізації чи відторгнення контактів із представниками іншої культури.

3. Третій етап внутрішніх протиріч пов'язаний із зіткненням з розбіжностями між місцевими та власними цінностями мігранта і передбачає стан: а) вагання, розгубленості і втрати впевненості у своїх планах на майбутнє проживання в новій спільноті; б) початкової депресії через почування себе чужим і самотнім у новому середовищі.

4. Для четвертого етапу внутрішньої кризи характерним є відчуття переломного кризового періоду для обох варіантів, однак стан варіанта а) супроводжується ентузіазмом та надіями на майбутнє, намаганнями вийти з кризи через подальше знайомство з новими культурними знаками і кодами, вивчення місцевої мови, налагодження контактів із місцевим населенням, поступове входження в певні соціальні групи, тоді як варіант б) не вірить в можливості подолання кризи і не вживає належних дій для виходу з кризового стану.

5. П'ятий етап відновлення та зцілення пов'язаний з узагальненим досвідом перебування мігранта у спільноті, що приймає, і передбачає наступні варіанти його станів: а) розвідування можливих шляхів подальшої самореалізації в соціальному середовищі, що приймає, оцінка поточного та потенційного власного соціального капіталу стосовно успіху майбутнього існування у спільноті, що приймає; б) прийняття місцевих правил та умов існування, налагодження контактів зі спільнотою, що приймає, ідентифікація місцевих культурних знаків і кодів та сприймання їх як правильних, що супроводжується відчуттям успішного поточного чи потенційного пристосування до нових умов існування; в) мігрант ухвалює рішення пустити ситуацію самопливом, не вживаючи додаткових заходів для поступового входження в спільноту, яка приймає, що призводить до продовження кризи, котра може тривати довго; г) мігрант ухвалює рішення здатися, не налагоджувати контакти зі спільнотою, що приймає, не вивчає місцеві культурні знаки і коди, має намір спілкуватися лише з представниками власної культури або ж повернутися на батьківщину, або ж продовжити шлях до іншої країни міграції [10, с. 153–161].

Згідно з концепцією С. Райнсмита, кожен мігрант може подолати вищезазначені етапи з різним ступенем інтенсивності та з різною тривалістю часу, однак їх наявність є необхідним складником поступового переходу від однієї культури до входження в іншу. На думку автора, саме крива адаптації С. Райнсмита демонструє можливість впливу численних соціокультурних аспектів на реакції мігранта та результат його адаптації, що забезпечує функціональну основу для уніфікації подальших емпіричних досліджень у цій сфері [2, с. 12–13; 10, с. 161].

Водночас варто зауважити, що згадані концепції адаптаційної динаміки мають і свої недоліки, оскільки більшість з них обмежено застосовані до всіх категорій мігрантів. Отже, невисвітленими залишаються питання релевантності запропонованих концепцій окремим категоріям мігрантів, зокрема, «світовим кочівникам», біженцям, вимушеним мігрантам; а також мігрантам, культура яких кардинально відрізняється від культури середовища, що приймає; мігрантам, котрим довелося зіткнутися з безліччю негативних обставин і ситуацій; чи, навпаки, мігрантам, соціальний капітал яких дозволяє підтримувати соціальне самопочуття

на високому рівні, незалежно від місця їхнього проживання. Саме питання основних факторів та чинників, що впливають на успішність соціокультурної адаптації, на думку автора, можуть стати предметом майбутніх соціологічних досліджень в цьому напрямі.

Таким чином, відзначимо, що питання динаміки процесу адаптації мігрантів вивчається вже понад століття і за цей час вченими була запропонована низка цікавих концепцій. Від початку ХХ ст. наукові тези щодо соціокультурної адаптації базувалися на гіпотезі, що міграція неминуче призводить до негативних соціально-групових та індивідуально-особистісних наслідків. Однак емпіричні дослідження демонструють, що хоча, безумовно, міграція несе чимало ризиків для індивіда, наслідки процесу соціокультурної адаптації можуть коливатися від дуже негативних до дуже позитивних.

Наразі в науковій літературі існує значна кількість концепцій з динаміки процесу соціокультурної адаптації. Проте всі вони дійшли одностайного висновку, що соціокультурна адаптація являє собою складний багатоетапний процес, що має хвилюподібну динаміку піднесення та спаду соціального самопочуття мігранта і відбувається впродовж тривалого періоду часу.

Зокрема, перший етап характеризується ентузіазмом і позитивним настроєм стосовно адаптаційних цілей та можливостей мігранта в середовищі, що приймає. Середина адаптаційного процесу передбачає появу «культурного шоку» або стресу через невідповідність культурних знаків і кодів спільноти, що приймає, власній культурі. Останній етап адаптації передбачає два можливих результати: а) позитивне соціальне самопочуття щодо входження в нову культуру, збалансовану полікультурну орієнтацію та психосоціальну рівновагу мігранта; б) неуспішну адаптацію до нового середовища існування, що супроводжується стресовим соціальним самопочуттям, неприйняттям та нерозумінням культурних знаків і кодів суспільства, що приймає, або ж поверненням на батьківщину.

Кожен етап адаптації мігрант може пережити з різним ступенем тяжкості або тривалості, що залежить від низки чинників: тривалості перебування в іншій країні, рівня пасивної та активної інклюзії, наявності необхідного соціального капіталу, попереднього досвіду міграції до країни перебування, ступеня схильності до адаптації та встановлення реалістичних адаптаційних цілей.

ДОДАТОК

Рис. 1. U-крива процесу адаптації С. Лісгаарда, 1955 р.

Рис. 2. W-крива адаптаційної динаміки Дж.Е. і Дж.Т. Гуллахорнів, 1963 р.

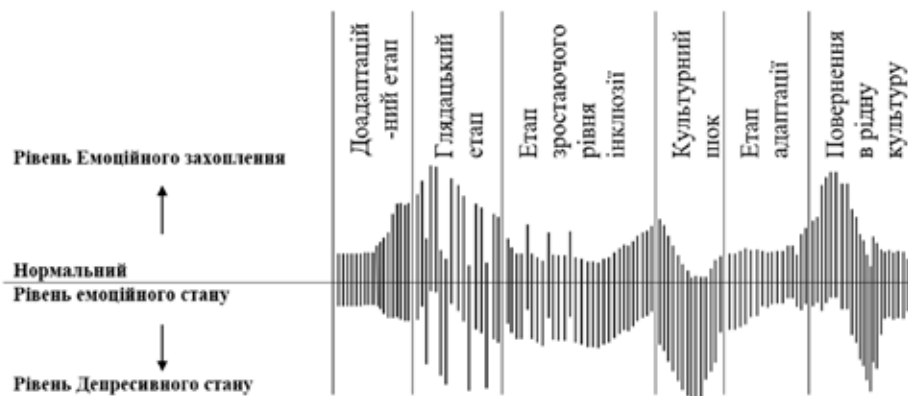

Рис. 3. Динаміка культурної адаптації мігрантів Т. Льюїса та Р. Юнгмана, 1986 р.

Рис. 4. U-крива динаміки адаптації мігрантів в іншокультурному середовищі
Р. Кольза, 1996 р.
(нижня частина таблиці репрезентує явище «культурного шоку»)

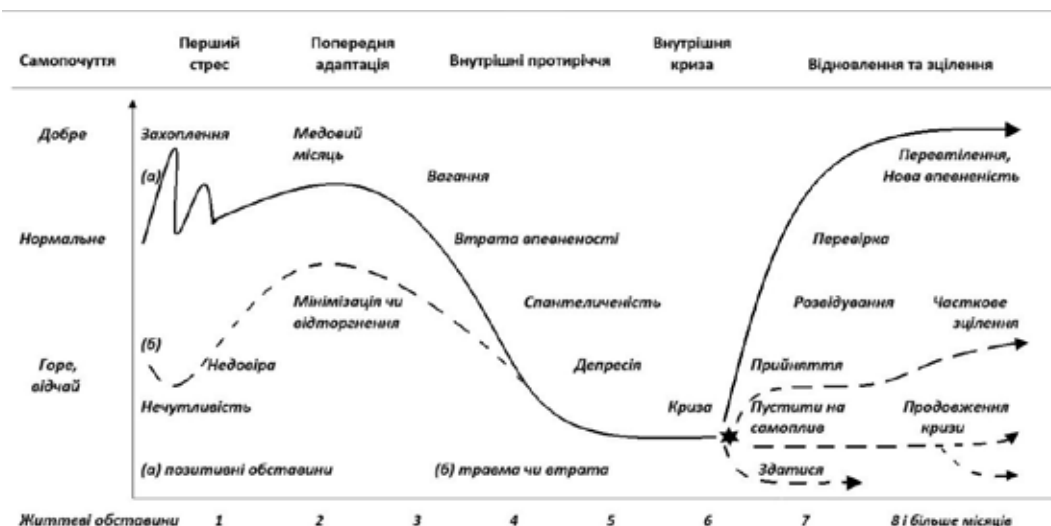

Рис. 5. W-крива динаміки соціокультурної адаптації С. Райнсмита, 2001 р.

Література

1. Adler, P. The transitional experience: An alternative view of culture shock. *Journal of Humanistic Psychology*. 1975. No. 15. P. 13–23.
2. Chaban, N., Williams, A., Holland, M., Boyce, V., Warner. Crossing cultural borders: analyzing experiences of the New Zealand return migrants from the European Union / National Centre for Research on Europe. University of Canterbury. New Zealand, 2009.
3. Gebhard, J. International Student Voices: Adapting to American Culture Inside and Outside the Classroom. University of Michigan Press, 2011.
4. Gullahorn, J., Gullahorn, J. An Extension of the U-Curve Hypothesis. *Journal of Social Issues*. 2010. № 19. P. 33–47.
5. Kohls, L.R. Survival Kit for Overseas Living: For Americans Planning to Live and Work Abroad. 2001.
6. La Brack, B. Theory Reflections: Cultural Adaptations, Culture Shock and the Curves of Adjustment.

2007. URL: https://www.nafsa.org/sites/default/files/ektron/files/underscore/theory_connections_adjustment.pdf.

7. Lewis, T., Jugman, R. On Being Foreign: Culture Shock in Short Fiction, an International Anthology. Yarmouth: Intercultural Press, 1986.

8. Lysgaard, S. Adjustment in a foreign society: Norwegian Fulbright grantees visiting the United States. *International Social Sciences Bulletin*. 1955. № 7. P. 45–51.

9. Oberg, K. Cultural shock: Adjustment to new cultural environments. *Practical Anthropology*. 1960. № 7. P. 177–182.

10. Rhinesmith, S.H. Bring Home the World: A Management Guide for Community Leaders of International Programs. New York: AMACOM, 2001.

11. Володько В., Ровенчак О. Моделі соціокультурної адаптації іммігрантів. *Вісник Львівського університету*. 2008. № 2. С. 182–210.

12. Плющ В. Соціологічні моделі соціокультурної адаптації сучасних мігрантів в іншокультурному середовищі. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2021. № 27. С. 103–114.

13. Словник української мови в 11 томах / за ред. І. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1980. Т. 2.

Анотація

Плющ В. А. Соціокультурна адаптація мігрантів: концептуалізація, етапи та їхня динаміка. – Стаття.

Стаття присвячена теоретичному аналізу вивчення проблеми динаміки етапів соціокультурної адаптації мігрантів в іншокультурному середовищі. Розглянуто поняття культурного шоку, кривої соціокультурної адаптації та динаміки етапів адаптації. Проаналізовано головні концептуальні ідеї дослідників динаміки етапів адаптації мігрантів від початку ХХ ст. до сьогодення.

Зроблено висновки, що, незважаючи на значну кількість наявних конструктів динаміки етапів адаптації, більшість авторів схилиються до «ідеального конструкта» хвилюподібної кривої адаптації, що має динаміку поперемінного піднесення та спаду соціального самопочуття мігранта і відбувається впродовж тривалого періоду часу.

Зокрема, перший етап характеризується ентузіазмом і позитивним настроєм щодо адаптаційних цілей та можливостей мігранта в середовищі, що приймає. Середина адаптаційного процесу передбачає появу «культурного шоку» або стресу через невідповідність культурних знаків і кодів спільноти, що приймає, власній культурі. Останній етап адаптації передбачає два можливих результати: а) позитивне соціальне самопочуття щодо входження в нову культуру, збалансовану полікультурну орієнтацію та психосоціальну рівновагу мігранта; б) неуспішну адаптацію до нового середовища існування, що супроводжується стресовим соціальним самопочуттям, неприйняттям та нерозумінням культурних знаків і кодів суспільства, що приймає, або ж поверненням на батьківщину.

Виявлено, що кожен етап адаптації мігрант може пережити з різним ступенем тяжкості або тривалості, зважаючи на низку чинників: тривалість перебування в іншій країні, рівень пасивної та активної інклюзії, наявність необхідного соціального капіталу, попереднього досвіду міграції до країни перебування, ступінь схильності до адаптації та встановлення реалістичних адаптаційних цілей, що може послужити змістовним предметним полем сучасних та майбутніх соціологічних досліджень.

Ключові слова: мультикультурні соціуми, культурний шок, крива процесу адаптації, культурні знаки, культурні коди, етапи адаптації.

Summary

Pliushch V. A. Sociocultural adaptation of migrants: concepts, stages and dynamics. – Article.

The article presents the main theoretical concepts regarding dynamics of migrants' sociocultural adaptation stages in new cultural environment, from the beginning of the XX century to nowadays.

The notions of culture shock, sociocultural adaptation and dynamics of adaptation stages are analysed. The culture shock is defined as a migrants' social reaction to the inability to understand or predict other people's social behaviour in the context of cultural disorientation in the contact with other cultures, but it can be overcome by long-term study of host culture signs and codes. Sociocultural adaptation is defined as process and result of migrants' adjustment to a new sociocultural environment, which involves adoption or rejection of new social and cultural norms, values, behavioural signs and codes of the host community.

The main conceptual ideas of the dynamics of migrants' stages of adaptation are reviewed. Despite the significant number of existing concepts regarding dynamics of adaptation stages, most authors come to conclusion about an "ideal adaptation curve construct", which has rotative "up and down" dynamics of migrant social well-being and occurs over a long period of time. In particular, the first stage of adaptation is characterized by migrants' enthusiasm and positive attitude towards adaptation goals and opportunities in a new environment. The middle stages of adaptation process (that can occur from one to several) involve "culture shock" phenomenon, or stressful experience caused by mismatch between migrants' native cultural symbols and codes and the ones of the host community. The last adaptation stages are characterized by two possible outcomes: a) a positive social well-being from entering a new culture, balanced multicultural orientation; b) unsuccessful adaptation, accompanied by stressful social well-being, rejection and misunderstanding of cultural signs and codes of the host society, as well as possible returning to native country.

It was found that each migrant can experience differently each adaptation stage: with different difficulties or duration, depending on a big range of factors: length of stay in another country, passive and active inclusion level, presence of necessary social capital, previous experience of migration to the host country, setting realistic adaptation goals, attention to which should be paid much more being a vast subject for current and future sociological research.

Key words: multicultural societies, culture shock, curve of adaptation, culture codes, culture symbols, phases of adaptation.

УДК 316.3 (477)

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i31.1005>**О. Є. Сакало**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1136-6695>кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри політекономії

Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

СЬОМА ХВИЛЯ СВІТОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ЦІННОСТЕЙ (WORLD VALUES SURVEY): ІСТОРІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИКА

У сучасній соціогуманітаристиці поширена точка зору, що система соціальних цінностей, котра побутує в суспільстві (країні), є його фундаментальним інтегративним чинником і багато в чому визначає та характеризує його культуру. Соціальні цінності важливі в контексті формування мотивації людської поведінки, її виправдання та пояснення, створення своєрідної системи пріоритетів, орієнтації людини в соціальному просторі, регулювання соціальних відносин загалом. Отже, цінності багато в чому визначають наше життя. Саме тому і система соціальних цінностей суспільства загалом, і ціннісні орієнтації певної соціальної групи або конкретного індивіда стають предметом дослідження представників різних наукових галузей та напрямів (соціологів, політологів, економістів, істориків, психологів, культурологів та ін.). Варто зазначити, що вивчення соціальних цінностей у міжнародному масштабі є надзвичайно цікавим та перспективним, адже надає можливість глибинного багатофакторного аналізу сучасного стану та особливостей суспільства (країни) й прогнозування динаміки розвитку суспільств, їх еволюції в тому чи іншому напрямі [17].

Нині наймасштабнішим міжнародним дослідницьким проектом аналізу соціальних цінностей вважається «Світове дослідження цінностей» (World Values Survey, далі – WVS). Над проблемою дослідження соціальних цінностей (із використанням даних WVS) працювало чимало іноземних науковців: Р. Інглхарт, П. Абрамсон, А. Лундгрен, М.-К. Матеї, М.-М. Абрудан, А. Тауш, М. Хелд, Я. Мюллер, К. Вельцель та ін. [3; 11–16]. Долучилися до розробки цієї теми й вітчизняні науковці: О. Балакірева, Я. Грицак, В. Місютіна, А. Ручка, Ю. Савельєв, О. Сакало та ін. [1; 2; 4; 5–10].

В Україні опитування в межах WVS проводилися Центром «Соціальний моніторинг» та Українським інститутом соціальних досліджень імені О. Яременка (керівник проекту – О. Балакірева). Останнє опитування (у межах сьомої загальної хвилі) здійснене в Україні у 2020 р.

Метою статті є висвітлення історії започаткування та розвитку проекту WVS, а також розгляд методологічних засад і методики проведення сьомої хвилі цього міжнародного дослідження.

Світове дослідження цінностей (інші переклади – Огляд цінностей світу або Дослідження цінностей світу) – міжнародна дослідницька програма, присвячена науковому та академічному вивченню соціальних, політичних, економічних, релігійних та культурних цінностей народів світу. Проект започаткований у 1981 р. його першим президентом (1981–2013) професором Рональдом Інглхартом із Мічиганського університету (США) та його командою. Основним інструментом дослідження проекту є репрезентативне порівняльне соціальне опитування, яке проводиться кожні 5 років. Широкий географічний та тематичний масштаб, вільна доступність даних опитування та результатів проектів для широкої громадськості перетворили WVS в одне з найбільш авторитетних використовуваних міжнародних опитувань у суспільних науках. Нині WVS є найбільшим некомерційним транснаціональним емпіричним дослідженням людських вірувань та цінностей у певні періоди часу, яке коли-небудь виконувалося.

Загальна мета проекту – проаналізувати людські цінності, переконання та норми в порівняльній транснаціональній та часовій перспективі. Для досягнення цієї мети проект висвітлює широкий спектр тем із соціології, політології, міжнародних відносин, економіки, громадського здоров'я, демографії, антропології, соціальної психології тощо. Крім того, WVS є єдиним академічним дослідженням, яке охоплює весь спектр глобальних варіацій (від бідних до багатих суспільств у всіх основних культурних зонах світу). Дослідження WVS базується на трьох основних концепціях: матеріалізму/постматеріалізму Р. Інглхарта (1977), секулярно-раціональних цінностей і цінностей самовираження Р. Інглхарта та К. Вельцеля (2005) та ціннісного кола Ш. Х. Шварца (1992, 1994) [15, с. 56–57].

WVS поєднує два інституційні складники. З одного боку, WVS – наукова програма та інфраструктура соціальних досліджень, яка вивчає цінності й переконання людей, з іншого – WVS складається з міжнародної мережі соціологів і дослідників із 120 країн світу. Усі національні команди й окремі соціологи, які беруть участь

у впровадженні WVS, складають спільноту головних дослідників (Principal Investigators, Pls).

WVS прагне допомогти вченим та політикам зрозуміти зміни у переконаннях, цінностях та мотиваціях людей у всьому світі. Тисячі фахівців використовували ці дані для аналізу таких тем, як економічний розвиток, демократизація, релігія, гендерна рівність, соціальний капітал та суб'єктивний добробут. Висновки WVS виявились цінними для політиків, які прагнуть побудувати громадянське суспільство та стабільні політичні інститути в країнах, що розвиваються. Дані WVS також часто використовуються урядами у всьому світі, науковцями, студентами, журналістами та різними міжнародними організаціями.

Усесвітня асоціація дослідження цінностей (WVSA) – некомерційна неурядова міжнародна організація соціальних досліджень із юридичним офісом у Стокгольмі (Швеція). Вона управляється Виконавчим комітетом, Науково-консультативним комітетом та Генеральною Асамблеєю відповідно до умов Конституції. Секретаріат WVSA – глобальний штаб – розташований у Відні (Австрія). Архів даних WVSA базується в Інституті JD Systems у Мадриді (Іспанія).

Загальна мета WVSA – сприяти просуванню соціальних опитувань у всьому світі різними засобами, як-от: 1) сприяння міжнародному плануванню науково-дослідної співпраці; 2) поглиблення співпраці між суспільствами та заохочення створення та розвитку науково-дослідних центрів та оглядових центрів у галузі суспільних наук у багатьох країнах світу; 3) сприяння поширенню інформації про розвиток соціальних опитувань шляхом організації глобальних та регіональних зустрічей, круглих столів та мереж серед соціологів; 4) видання книг, журналів та соціальних медіа тощо.

WVS розроблене для перевірки гіпотези, що економічні та технологічні зміни трансформують основні цінності та мотивації громадськості промислово розвинених суспільств. Опитування базується на Європейському дослідженні цінностей (EVS), яке вперше було проведене в 1981 р. під егідою Яна Керхофса та Рууда де Мура й продовжує базуватися в Нідерландах в Університеті Тілбурга. Дослідження 1981 р. обмежувалося розвиненими суспільствами, але інтерес до цього проєкту настільки поширився, що перше опитування WVS проводили у більше ніж 20 країнах, розташованих на всіх 6 населених континентах. Висновки першої хвилі опитувань показали, що з часом відбуваються зміни базових цінностей, що стосуються політики, економічного життя, релігії, гендерних ролей, сімейних та статевих норм. Цінності молодого покоління послідовно відрізнялися від тих, що панували серед старших поколінь, особливо в суспільствах, які зазнали швидкого еко-

номічного зростання. Щоб перевірити, чи дійсно відбуваються зміни у цих цінностях, та проаналізувати причини цих змін, у 1990–1991 рр. була проведена друга хвиля опитувань WVS. Оскільки ці зміни, здається, пов'язані з економічним та технологічним розвитком, важливо було охопити суспільства у всьому діапазоні розвитку (від країн із низьким рівнем доходу до багатих). Третя хвиля опитувань (із більшою увагою до аналізу культурних умов демократії) була проведена в 1995–1997 рр. у 55 країнах. Четверта хвиля опитувань відбулася в 1999–2001 рр. у 65 країнах. Ключовою метою стало охоплення африканського та ісламського суспільств, які були недостатньо представлені в попередніх опитуваннях. П'ята хвиля проведена у 2005–2007 рр., а шоста хвиля завершена у 2010–2014 рр. Сьома хвиля здійснена у 2017–2021 рр. Перші хвилі WVS були євроцентричними, з невеликим представництвом в Африці та Південно-Східній Азії. Для розширення WVS прийняла децентралізовану структуру, в якій соціологи з країн усього світу брали участь у розробці, виконанні та аналізі даних, а також у публікації результатів. В обмін на дані з опитування у власному суспільстві кожна група отримала негайний доступ до даних від усіх спільнот-учасниць, що дозволило їм проаналізувати соціальні зміни в більш широкому плані. Мережа WVS випустила понад 1 000 публікацій 20-ма мовами, а вторинні користувачі підготували кілька тисяч додаткових публікацій. База даних WVS опублікована в Інтернеті у вільному доступі.

Далі розглянемо перебіг, методологію, методу та особливості сьомої хвилі WVS.

Сьома хвиля Всесвітнього дослідження цінностей проходить у 2017–2021 рр. Наступні хвилі плануються на кожні 5 років. Стратегічні цілі сьомої хвилі передбачають: розширення територіального охоплення з 60 країн у WVS-6 до 80 у WVS-7; поглиблення співпраці в межах міжнародного співтовариства розвитку; поглиблення співпраці в межах НУО, академічних установ та науково-дослідних фондів; оновлення опитувальника WVS-7 новими темами та темами, що охоплюють нові суспільні явища та процеси зміни цінностей; розширення WVS сьомої хвилі даними, корисними для моніторингу цілей стійкого розвитку; розширення можливостей та ресурсів для проведення польових досліджень у країнах, що розвиваються.

Опитування WVS-7 розпочато у січні 2017 р. в Болівії. Цього разу географічне охоплення WVS також було розширено на кілька нових країн, як-от Греція, М'янма, Нікарагуа та Таджикистан. Новий збірник правил та процедур для WVS-7 розроблений Науково-консультативним комітетом WVSA і містить вимоги до процедур вибірки, розміру вибірки, часу виконання опитування, локалізації анкети, подання даних до Секретаріату

WVSA. По-перше, WVS вимагає повного та добросовісного виконання загальної анкети у всіх країнах, включених до однієї хвили. У країні можна пропустити не більше 12 пунктів. По-друге, у будь-якій країні анкету необхідно перекласти всіма мовами, які є першою мовою для 15% (або більше) населення. По-третє, WVS-7 передбачає застосування сучасних методів перекладу за участю двох перекладачів та посередника. По-четверте, зразки повинні бути репрезентативними для всіх людей у віці від 18 років і старших, які проживають у приватних домогосподарствах кожної країни, незалежно від національності, громадянства чи мови. Мінімальний розмір вибірки (кількість завершених інтерв'ю, які включені до національного набору даних у більшості країн) – 1 200. Країни з більшою чисельністю населення та різноманітністю застосовують вибірки від $N = 1\,500$ до $N = 5\,000$. Країни з населенням менше 2 мільйонів застосовують зразки $N = 1\,000$. По-п'яте, основним методом збору даних в опитуванні WVS є особисте опитування вдома/за місцем проживання респондента. Інші способи співбесіди, що використовуються у WVS-7, включають опитування поштою, онлайн-опитування та телефонне опитування (у поєднанні з іншими методами).

WVS-7 є ще одним прикладом плідної співпраці й успішного партнерства між Всесвітньою асоціацією дослідження цінностей та Європейським дослідженням цінностей, оскільки опитування в багатьох європейських країнах проводили спільні команди EVS-WVS. Перший випуск спільного набору даних EVS-WVS на 2017–2020 рр. опублікований у листопаді 2020 р. Збір даних для раунду опитування WVS-7 буде завершено в грудні 2021 р.

Тепер проаналізуємо дизайн та особливості анкети, що використовувалася під час сьомої хвили опитування WVS. Створення анкет розпочато у квітні 2014 р. Остаточна версія анкети завершена наприкінці 2016 р., а польові роботи з опитування розпочалися вже у січні 2017 р. Анкета WVS-7 є обширним інструментом дослідження, що складається з 290 питань та вимірює культурні цінності, ставлення й переконання щодо статі, сім'ї та релігії, бідності, освіти, охорони здоров'я та безпеки, соціальної толерантності й довіри, ставлення до багатосторонніх інститутів, культурні відмінності та подібності між регіонами й суспільствами. Крім того, анкета WVS-7 була розроблена з включенням таких нових тем, як питання справедливості, моральних принципів, корупції, відповідальності та ризику, міграції, національної безпеки та глобального управління. З огляду на лонгитюдний характер дослідницької програми WVS, низка пунктів опитування, що стосуються суспільних, політичних, економічних та культурних цінностей і норм, а також показників,

що вимірюють постматеріалістичний індекс, відтворюються з попередніх хвиль. Приблизна пропорція між лонгитюдними та новими елементами анкети становить від 60% до 40%. Раунд опитування WVS-7 також сприяє моніторингу набору цілей сталого розвитку та цілей, визначених у порядку денному ООН на період після 2015 р. Анкета WVS-7 містить понад 100 показників, які дозволяють оцінити стан цілей сталого розвитку 1 (відсутність бідності), 2 (нульовий голод), 3 (хороше здоров'я та добробут), 4 (якісна освіта), 5 (гендерна рівність), 8 (гідна робота та економічне зростання), 11 (стійкі міста та громади), 13 (кліматичні дії), 16 (мир, справедливість та сильна інституція), 17 (партнерство для досягнення цілей).

Анкета WVS-7 складається з 14 тематичних підрозділів, як-от: соціальні цінності, установки та стереотипи (45 пунктів); суспільний добробут (11 пунктів); соціальний капітал, довіра та організаційне членство (49 пунктів); економічні цінності (6 пунктів); корупція (9 пунктів); міграція (10 пунктів); постматеріалістичний індекс (6 пунктів); наука та техніка (6 пунктів); релігійні цінності (12 пунктів); охорона (21 пункт); етичні цінності та норми (23 пункти); політичний інтерес та політична участь (36 пунктів); політична культура та політичні режими (25 пунктів); демографія (31 пункт). Як додаток до WVS-7 були включені такі регіональні й тематичні модулі: регіональний модуль Близького Сходу та Північної Африки (обстеження в окремих країнах цих регіонів); тематичний модуль «Політична довіра» (опитування в окремих країнах, що розвиваються); гендерний модуль (опитування в країнах Африки та Індії).

Основна анкета WVS-7 розроблена англійською мовою, а також Секретаріатом WVSA пропонуються централізовано підготовлені переклади на кілька основних мов (арабську, іспанську та російську). Якщо не підходить централізовано перекладена версія, всі групи опитування WVS відповідають за підготовку перекладів на їхню національну мову (мови). У будь-якій країні анкету необхідно перекласти всіма мовами, які є першою мовою для 15% (або більше) населення.

WVS вимагає повного та добросовісного впровадження загальної анкети у всіх країнах, включених в одну хвилю. Це головна умова, яка забезпечує порівняння зібраних даних за часом і є основним критерієм включення кожного національного набору даних до файлу агрегованих даних WVS-7. Усі команди WVS мають можливість виключити кілька питань, неприйнятних у культурному контексті країни, а також до 40 додаткових питань, що стосуються їхньої країни, на будь-яку тему, пов'язану з основною темою дослідницької програми WVS.

Розглянемо методологію дослідження в межах сьомої хвилі WVS. Тип вибірки, бажаний для використання у Світовому дослідженні цінностей, – це повна ймовірність вибірки населення віком від 18 років і старше. Ймовірність вибірки – це метод вибірки, за якого вона формується в процесі, що дає всім особам у популяції рівні шанси бути відібраними. У більшості випадків для створення вибірки повної ймовірності потрібен список чи реєстр усіх домогосподарств або виборців у країні. Визнаючи, що дуже висока ціна повних ймовірних вибірок може унеможливити їх формування в деяких випадках, WVSA дозволяє застосовувати національну репрезентативну випадкову вибірку на основі багатоетапного територіального стратифікованого відбору. Стратифікована вибірка – це ймовірнісний метод вибірки, коли вся сукупність поділяється на різні підгрупи або страти, а потім випадковим чином вибираються кінцеві суб'єкти пропорційно до своєї сукупності з різних страт. Якщо застосовуються багатоетапні схеми вибірки, вибір первинних одиниць вибірки (PSUs) формує першу стадію, а вибір домогосподарств у межах вибраних PSUs слідує на другому етапі вибірки. Для другого етапу використовується проста ймовірність вибірки.

Залежно від конкретних умов у країні можливі інші моделі дизайну вибірки, які повинні бути погоджені з науковим комітетом WVSA. Кожна національна команда розробляє свою модель вибірки відповідно до особливостей країни (географічний та адміністративний поділ, чисельність міського та сільського населення, наявні статистичні дані тощо) та наявних методологічних вимог WVSA. Модель вибірки WVS-7, яка застосовується в країні, повинна відповідати таким критеріям: опитування WVS зобов'язані охопити всіх жителів (не тільки громадян) країни у віці 18 років та старше; дослідник може знизити мінімальний віковий ліміт, якщо досягнуто мінімально необхідного розміру вибірки для 18+ населення; отримана вибірка повинна бути репрезентативною, тобто має відображати основні поділи, що спостерігаються в країні населення (стать, вікові групи, міське/сільське населення тощо).

Є три основні групи країн у WVS-7 (залежно від розміру вибірки): 1) мінімальний прийнятний розмір вибірки (кількість завершених інтерв'ю, включених до національної бази, встановленої в більшості країн) становить 1 200; 2) для країн із населенням менше 2 млн прийнятним розміром вибірки є 1 000 респондентів; 3) країни з більшим населенням та більшим розподілом населення (Росія, Китай, Бразилія, США тощо) повинні бути зорієнтовані на більший розмір вибірки (мінімум 1500 респондентів). Основним методом збору даних в опитуванні WVS є очна співбесіда з резидентом за його/її домівкою або місцем проживання.

Отже, Світове дослідження цінностей надає дуже корисну інформацію та уможливорює проведення спеціальних тематичних досліджень на базі даних однієї країни, а також відкриває широкі перспективи у сфері здійснення компаративних досліджень як загального, так і вузькотематичного спрямування, котрі спираються на результати опитування в кількох країнах. Крім того, дослідники мають можливість зіставити результати дослідження за різні роки, визначивши та проаналізувавши тенденції і тренди, що стосуються різних проблемних тем. На нашу думку, дані WVS варто рекомендувати для використання не тільки соціологам, а й представникам інших соціогуманітарних напрямів (економістам, політологам, культурологам, історикам та ін.).

Література

1. Балакірева О.М. Демократичні цінності в українському суспільстві. *Український соціум*. 2007. № 3. С. 7–25.
2. Балакірева О.М. Ціннісні орієнтації українського суспільства: 1996-1999-2006 рр. *Український соціум*. 2008. № 2. С. 135–164.
3. Инглхарт Р., Вельцель К. Модернизация, культурные изменения и демократия: Последовательность человеческого развития. Москва : Новое издательство, 2011. 464 с.
4. Місютіна В.І. Соціально-економічна нерівність та зміна ціннісних орієнтацій українців. *Детермінанти соціально-економічної нерівності в сучасній Україні* : монографія ; за ред. канд. соціол. наук Балакіревої О.М.; НАН України ; Ін-т екон. та прогноз. Київ, 2011. 592 с.: табл., рис.
5. Ручка А. Ціннісні пріоритети населення України за умов трансформації. *Українське суспільство. Соціологічний моніторинг*. ІС НАНУ, 2011. С. 201–215.
6. Ручка А., Наумова М. Цінності і типи ціннісної ідентифікації в сучасному соціумі. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Т. 1, вип. 1(15) / гол. ред. д. соціол. н. М.О. Шульга. Київ : ІС НАНУ, 2013. С. 285–297.
7. Савельєв Ю.Б. Емансипаційні цінності і толерантність у контексті модернізації українського суспільства. *Український соціум*. 2015. № 1(52). С. 68–81.
8. Савельєв Ю.Б. Ціннісні передумови формування активної громадянської позиції як прояву соціального включення в процеси модернізації. *Український соціум*. 2014. № 1(48). С. 66–77.
9. Сакало О.Є. Ціннісний портрет українського суспільства: за даними World Values Survey. *Актуальні проблеми філософії та соціології: науково-практичний журнал*. Одеса, 2016. Вип. 11. С. 99–101.
10. Сакало О.Є., Степаненко С.В. Економічні цінності українського суспільства: за даними World Values Survey. *Бізнес Інформ*. 2018. № 9. С. 8–12.
11. Inglehart R. F. Mapping global values. *Comparative Sociology*. Vol. 5(2), 2009. P. 115–136.
12. Inglehart R., Abramson P. R. Economic Security and Value Change. *The American Political Science Review*. Vol. 88. No. 2 (Jun., 1994). P. 336–354.

13. Lundgren A. Knowledge production and the World Values Survey. Objective measuring with ethno-centric conclusions. *Borders and the Changing Boundaries of Knowledge* / Inga Brandell, Marie Carlson and Onver A. Cetrez, eds. Swedish Research Institute in Istanbul, Transactions, vol. 22 (Stockholm 2015), P. 35–52.

14. Matei M.-C., Abrudan M.-M. Are National Cultures Changing? Evidence from the World Values Survey. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 2018. No 238. P. 657–664.

15. Held M., Müller J., Deutsch F., Grzechnik E., Welzel C. Value Structure and Dimensions. Empirical Evidence from the German World Values Survey. *World Values Research*. Volume 2. Number 3. 2009. P. 55–76.

16. Tausch A. Africa on the maps of global values. Comparative analyses, based on recent World Values Survey data. URL: <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/87966/> [дата звернення 18.08.2021].

17. World Values Survey. URL: http://www.worldvaluessurvey.org/index_surveys. [дата звернення 18.08.2021].

Анотація

Сакало О. Є. Сьома хвиля світового дослідження цінностей (World Values Survey): історія, методологія та методика. – Стаття.

У статті розглядається наймасштабніший нині міжнародний дослідницький проект аналізу соціальних цінностей «Світове дослідження цінностей» (World Values Survey, далі – WVS). Автор описує історію започаткування та становлення проекту WVS, акцентує увагу на ключовій ролі професора Р. Інглхарта у створенні та розвитку цього дослідження. Визначається загальна мета проекту – аналіз людських цінностей, переконань та норм у порівняльній транснаціональній та часовій перспективах.

У роботі розглядаються організаційна структура, мета та функції Всесвітньої асоціації дослідження цінностей (WVSA). Стисло характеризуються особливості та результати шести перших хвиль WVS. Головну увагу автор звертає на аналіз останньої наразі хвилі дослідження – сьомої. Вивчається її методологія, методика та особливості. Так, визначаються стратегічні цілі сьомої хвилі. Зазначається, що вона продовжує моніторинг культурних цінностей, ставлень і переконань щодо статі, сім'ї та релігії; бідності; освіти, охорони здоров'я та безпеки; соціальної толерантності й довіри; ставлення до багатосторонніх інститутів; культурних відмінностей та подібностей між регіонами та суспільствами. Водночас фіксується поява таких нових тем, як питання справедливості, моральних принципів, корупції, відповідальності та ризику, міграції, національної безпеки та глобального управління. Аналізується дизайн та особливості анкети, що використовувалася під час сьомої хвилі WVS. Характеризується

модель вибірки, визначаються критерії її формування. З'ясовуються основні методи збору інформації.

Робиться висновок про те, що вивчення соціальних цінностей у міжнародному масштабі є надзвичайно цікавим та перспективним, адже надає можливість глибинного багатофакторного аналізу як сучасного стану та особливостей суспільства (країни), так і прогнозування динаміки розвитку суспільств, їх еволюції в тому чи іншому напрямі.

Ключові слова: суспільство, соціальні цінності, Світове дослідження цінностей, сьома хвиля WVS, методологія, анкета.

Summary

Sakalo O. Ye. The Seventh Wave of World Values Survey: History, Methodology and Techniques. – Article.

The article studies the largest contemporary international research project that analyzes social values, i.e. the World Values Survey, hereinafter – WVS. The author describes the history of the WVS project, emphasizing the key role of Professor Ronald Inglehart in initiating and developing this research. The general purpose of the project is an analysis of human values, beliefs and norms from the comparative transnational and time perspective.

The paper considers the organizational structure, purpose and functions of the World Values Survey Association (WVSA). The author gives a brief review of the features and results of the first six waves of WVS although the focus of the paper is on the most recent wave of research (WVS-7). He observes its methodology, techniques and features. In particular, the author determines the strategic goals of the seventh wave. It is noted that, similar to the previous waves, it measures cultural values, attitudes and beliefs towards gender, family and religion, attitudes and experience of poverty, education, health and security, social tolerance and trust, attitudes towards multilateral institutions, cultural differences and similarities between regions and societies. At the same time, such new topics as the issues of justice, moral principles, corruption, accountability and risk, migration, national security and global governance have been added. The article analyzes the design and peculiarities of the WVS-7 questionnaire and describes its sample model and the main methods of data collection.

The author concludes that the study of social values on an international scale is extremely interesting and promising because it allows the social scientists to make a deep multifactor analysis, both of the current condition and features of society (countries) and of forecasting the dynamics of societies and their evolution in various directions.

Key words: society, social values, World Values Survey, the seventh wave of WVS (WVS-7), methodology, questionnaire.

УДК 316.443

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i31.1006>**Т. Г. Червінська**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5054-0206>

кандидат соціологічних наук, доцент,

доцент кафедри теорії та історії соціології

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

М. О. СоболевськаORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5544-3883>

доктор соціологічних наук, доцент,

доцент кафедри теорії та історії соціології

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ЧАСОВИЙ ВИМІР ГЕНДЕРНОЇ НЕРІВНОСТІ

Постановка проблеми. У соціально-конструктивістській парадигмі гендер визначається як система соціальної класифікації, завдяки якій біологічні чоловіки та жінки піддаються відбору, поділу та соціалізації. Водночас гендер є не просто системою розрізнення, він також виражає універсальну нерівність між чоловіками та жінками. Отож, коли ми говоримо про гендер, ми не повинні ігнорувати питання ієрархії, влади та нерівності, які він виражає. Хоча рівність жінок та чоловіків в Україні закріплена законодавчо, ми досі можемо спостерігати численні вияви гендерної нерівності в різних сферах життєдіяльності суспільства. У політиці одним із ключових показників гендерної рівності є міра залученості жінок до політичної активності та доступу до ухвалення рішень. Гендерну нерівність на ринку праці, яка фіксується за допомогою показників розриву в оплаті праці чоловіків та жінок, пояснюють існуванням гендерних стереотипів, вертикальної та горизонтальної гендерної сегрегації, гендерними відмінностями у людському капіталі, дискримінацією тощо. Водночас є інші, більш тонкі та менш помітні нерівності. Ідеться, зокрема, про час, який є дефіцитним ресурсом, що розподіляється гендерно: жінки та чоловіки демонструють різне його розуміння, сприйняття, способи використання, організації та контролю.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До виникнення гендерних досліджень навіть соціологи інтерпретували гендерну нерівність, звертаючись до есенціалістських та біодетерміністських пояснень. Таку позицію, зокрема, репрезентували Е. Дюркгайм, Т. Парсонс та Р. Бейлз. У працях указаних авторів гендерна нерівність визнається функціональною. Так, Е. Дюркгайм обґрунтовує поглиблення поділу праці між статями як основу розвитку подружньої солідарності. Поділ праці на основі статевих ролей, коли «одна зі статей заволоділа емоційними функціями, а інша – інтелектуальними», веде не до конфліктів, а до консенсусу та солідарності [4, с. 58].

Найбільш виразно функціоналістська позиція представлена у статево-рольовій теорії Т. Парсонса та Р. Бейлза, які під час обґрунтування універсальності, неминучості та функціональної необхідності гендерної стратифікації апелюють до «фундаментального пояснення розподілу ролей між біологічними статями» – здатності жінок до дітонародження. Така «первинність відносин матері і дитини» стимулює виконання жінкою в сім'ї експресивної функції і призводить до необхідності чоловіків «спеціалізуватися в альтернативному, інструментальному напрямі» [15, р. 23]. Так, поділ сфер діяльності між статями визнається глибоко функціональним, він існує в усіх системах соціальної взаємодії і є механізмом, який забезпечує рівновагу та стабільність соціальної системи. Рівноправні ж відносини між статями, як уважають автори, порушують таку функціональну рівновагу.

Зовсім інше тлумачення гендерної нерівності отримує в теорії конфлікту, стаючи однією з основних категорій аналізу та інтерпретації гендерних відносин. Так, Р. Коллінз визначає гендерну нерівність як таку, що зумовлюється конфліктом між чоловіками та жінками як панівною та підпорядкованою групами. Первинним чинником панування чоловіків над жінками є фізична сила перших, а міра залежності жінки від чоловіка визначається матеріальною несвободою та цінністю жінки як власності, що підлягає обміну [14].

Найбільш ґрунтовне осмислення проблема гендерної нерівності отримала у феміністичній теорії, представниці якої однастайні в констатації її наявності та необхідності викорінення. Водночас питання чинників та природи наявної нерівності між статями є предметом феміністичних дискусій. Дж. Рітцер пропонує узагальнену класифікацію різних варіантів теорії фемінізму. У теоріях гендерної відмінності, які представлені культурним, біологічним, соціально-психологічним фемінізмами, інституціональною феміністською теорією та теорією соціалізації, обґрунтовуються відмінності позицій і досвіду жінок та чоловіків

в однакових ситуаціях. Ліберальний та марксистський фемінізми представляють теорії гендерної нерівності, в яких основна увага зосереджується на осмисленні та критиці менш привілейованого та нерівного становища жінок порівняно з чоловіками. У теоріях гендерного пригнічення, яка розробляється в межах психоаналітичного, радикального та соціалістичного фемінізмів, підпорядковане становище жінок вважається наслідком владних відносин між чоловіками та жінками, в яких фундаментальний інтерес чоловіків полягає в контролі, використанні, підпорядкуванні та пригніченні жінок, тобто практиках панування. Теорії структурного пригнічення, представлені інтерсекційним та соціалістичним фемінізмами, зосереджуються на аналізі переживання жінками відмінностей, нерівності та пригнічення, які різняться залежно від позиції в системі капіталізму, патріархату та расизму [6, с. 368].

Дослідниці виокремлюють такі основні підходи в інтерпретації гендерної нерівності [8, с. 153]:

- гендерна нерівність є природною, вона зумовлена функціональними відмінностями чоловічих та жіночих ролей;
- гендерна нерівність виражає соціально конструйовані нерівні можливості та життєві шанси жінок і чоловіків;
- гендерна нерівність характеризується як нерівність класових позицій чоловіків та жінок у системі соціальної стратифікації;
- гендерна нерівність зумовлена конфліктом між жіночою та чоловічою статями;
- гендерна нерівність є пригніченням і жінок, і чоловіків приписаними їм традиційними ролями;
- гендерна нерівність є вираженням пригнічення жінок, насилля над ними.

Вимірювання гендерного паритету та гендерної (не)рівності у різних сферах (від представництва в органах влади та участі у прийнятті державних рішень до рівня заробітної плати) фіксуються за допомогою гендерних індексів. Вони розраховуються європейськими та міжнародними організаціями і є інструментами оцінки та моніторингу гендерної рівності на національному та світовому рівнях, посідаючи важливе місце в системі соціальних показників. Найбільш уживаними гендерними індексами, які містяться в міжнародних та глобальних рейтингах і дозволяють порівняти ситуацію в різних країнах, є Індекс гендерного розвитку (Gender Development Index), Індекс гендерної нерівності (Gender Inequality Index), Індекс глобального гендерного розриву (The Global Gender Gap Index), Індекс соціальних інститутів і гендера (Social Institutions and Gender Index) [2].

Індекс гендерного розвитку ПРООН є усередненим показником досягнень у сферах охорони здоров'я, освіти та рівня життя і визначає нерівність

між чоловіками і жінками за тими ж показниками, що використовуються під час розрахунків Індeksu людського розвитку [10]. Індекс гендерної нерівності ПРООН дозволяє ідентифікувати досягнення країни з точки зору рівності статей за показниками охорони репродуктивного здоров'я, громадянських прав та можливостей, економічної активності та можливостей на ринку праці [12]. Індекс глобального гендерного розриву, започаткований у 2006 році Всесвітнім економічним форумом, вимірює гендерні розриви за 14 індикаторами у таких чотирьох ключових сферах, як економічна участь та кар'єрні можливості; освіта; здоров'я і тривалість життя; політичні права та можливості [13]. Індекс соціальних інститутів і гендера, запропонований у 2007 році Центром розвитку Організації економічного співробітництва та розвитку, став першою спробою фіксації та аналізу в кількісному вимірі деяких соціальних інститутів, які здійснюють дискримінацію стосовно жінок [16].

Можна помітити, що жоден зі згаданих індексів не враховує темпоральний чинник та гендерну нерівність у його використанні й розподілі. Лише Індекс гендерної рівності (Gender Equality Index), який було запроваджено у 2010 році для порівняння стану гендерних відносин у країнах ЄС, містить поряд із показниками роботи, освіти, фінансів, влади, здоров'я та насильства й темпоральний вимір – кількість часу, що витрачається на неоплачувану діяльність [11].

Тому метою статті є обґрунтування необхідності врахування часового виміру під час дослідження виробництва та відтворення гендерної нерівності.

Виклад основного матеріалу. Відома британська дослідниця Валері Брайсон вивчає проблему гендерної нерівності в контексті політики часу [1]. Авторка розглядає час як ключовий політичний ресурс і визначає сучасні практики розподілу часу як несправедливі й такі, що породжують політичну нерівність. Вона вважає, що домінантною моделлю часу в капіталістичних суспільствах є «чоловіча» темпоральна культура. Вона орієнтована на цілі, характеризується лінеарністю, вимірюється у вигляді послідовності окремих видів діяльності. Такий час є індивідуальною власністю людини, адже його можна купувати, продавати, інвестувати, витрачати, він виражає оречевлений годинниковий час і виражається формулою «час – це гроші». Натомість є інші моделі часу, які підпорядковуються іншій темпоральній логіці та ритмам. Таким є так званий жіночий час, що характеризується циклічністю, процесуальністю, реляційністю. В. Брайсон вважає, що «жіночий» час реалізується переважно у практиках турботи, які передбачають особливу темпоральну свідомість, котра не узгоджується з домінантною

часовою культурою капіталізму. На відміну від монохронності моделі годинникового часу «жіночий» час авторка визначає як процесуальний, тобто поліхронний час, в якому завдання і події не заплановані як окремі одиниці, а можуть відбуватися одночасно. Такий час зорієнтований на людські відносини, оскільки завдання, пов'язані з наданням фізичної та емоційної підтримки, визначаються потребами, терміни яких не завжди можуть бути передбачені заздалегідь. Оскільки йдеться про нематеріальну природу часового процесу, то його вимірювання викликає труднощі, адже етика турботи, на відміну від техніко-адміністративної раціональності, що визначає оплачувану зайнятість у капіталістичних суспільствах, виражає контекстуальність взаємовідносин та обов'язків. Турбота про рідних та близьких не завжди може бути виміряна в годинах, іноді вона взагалі може не містити в собі конкретних дій, не випадково існує таке поняття, як «пасивна турбота». Час турботи є реляційним, тобто націленим на спілкування і розвиток відносин між людьми.

На нашу думку, такий поділ (на час та діяльність, асоційовану з ним) можна співвіднести з марксистським розрізненням сфери виробництва як сфери створення товарів і прибутку та сфери відтворення, в якій відбувається відновлення людських ресурсів і котра пов'язана з постійною повсякденною підтримкою життя. Відповідно, ми можемо говорити про «чоловічий» час, який є нормативною темпоральною моделлю сфери виробництва і виражається в оплачуваній зайнятості, та «жіночий», у якому розгортається репродуктивна та піклувальна праця. Піклувальна праця, яка реалізується в моделі «жіночого» часу та підпорядковується їй, може бути як оплачуваною, так і неоплачуваною; вона передбачає хатню роботу, а також пов'язана з піклуванням про менш захищені та такі, що потребують допомоги, групи населення: дітей, літніх, хворих, людей з інвалідністю тощо. В українському (і не лише) суспільстві спостерігається фемінізація практик турботи, адже і в сім'ї, й у сфері професійної оплачуваної праці відтворюється гендерний дисбаланс. Складність ситуації полягає ще й в тому (і це якраз узгоджується з поглядами В. Брайсон про специфіку «жіночого» часу), що піклувальна праця визначається не стільки економічними критеріями, скільки цінностями. Догляд за членами сім'ї розглядається не стільки як надання певної послуги, скільки як вияв любові до та піклування про близьких людей.

Наслідками домінування в сучасному капіталістичному суспільстві «чоловічого» часу є поділ на (не)справжню роботу, в якій неоплачувана репродуктивна праця знецінюється; подвійне навантаження на жінок; конфлікти між указаними видами роботи; жіночу часову бідність,

що виражається, з одного боку, в дефіцитності, а з іншого – в інтенсивній завантаженості жіночого часового ресурсу.

Чи підтверджують результати українських соціологічних досліджень ідеї Валері Брайсон?

Соціологічне дослідження «Роль жінок в українському суспільстві» [7], проведене соціологічною групою «Рейтинг» у лютому 2020 року, засвідчує панування гендерних стереотипів щодо розподілу прав та обов'язків жінок і чоловіків у публічній та приватній сферах. Більшість респондентів погоджуються з твердженнями, що найважливішим завданням жінки є піклування про дім та сім'ю (83%), а найважливіше завдання чоловіка – це заробіток грошей (75%), тобто сфери самореалізації зазначених гендерних груп ідентифікуються респондентами як протилежні. На нерівномірний розподіл домашніх обов'язків указують відповіді на запитання про стать тих, хто є відповідальними за виконання різних видів хатньої та піклувальної праці. Так, на приготування їжі «лише жінкою» вказують 37% опитаних, «переважно жінкою» – 27%, «порівну» – 28%, частіше та лише чоловіком – 4% та 3% відповідно. Турбота про виховання дітей також є сферою відповідальності «лише жінки» – 29%, «переважно жінки» – 23%, обох батьків – 27%, частіше та лише чоловіка – по 2% респондентів. Участь у «господарських справах» засвідчує більший гендерний паритет, а перевага жіночої статі зберігається й тут: «заняття господарськими справами» виконуються лише 25% та частіше 18% жінкою, діляться порівну – 35%, частіше та лише чоловіком – 9% та 10% відповідно.

Результати дослідження «Сучасне розуміння маскулінності: ставлення чоловіків до гендерних стереотипів і насильства щодо жінок», реалізованого у 2018 році [9], також підтверджують існування гендерного поділу сфер відповідальності у домогосподарстві на суто жіночі (прання та сушіння білизни, приготування їжі, миття посуду, прибирання будинку) та чоловічі (дрібні ремонтні роботи по домогосподарству) сімейні обов'язки. Опитування засвідчує, що чоловіки в середньому витрачають на роботу по домогосподарству близько 15 годин на тиждень, водночас, за словами респондентів, їхні партнерки витрачають на виконання цих обов'язків майже вдвічі більше часу (29 годин на тиждень), що може призводити до надмірного навантаження жінок, які зайняті на ринку праці. Недаремно гендерні особливості розподілу робочого часу, за словами авторів дослідження, описуються в термінах «подвійного робочого навантаження» або «другої зміни» жінок.

Результати українських досліджень соціально-економічних наслідків пандемії COVID-19 та їх впливу на жінок засвідчують поглиблення наявних нерівностей [3; 5]. Водночас у ситуації коро-

накризи зростає цінність піклувальної праці, адже турбота підтримує суспільство в найекстремальніших обставинах [17]. Піклувальна праця є чимось більшим, ніж діяльність (у домашньому господарстві чи секторі догляду), котра може бути виражена в об'єктивних критеріях. Вона уособлює моральні цінності й виражає специфічні емоції взаємовідносин між людьми: любов, прихильність, дружбу, повагу, відповідальність, турботу, уважність.

В умовах пандемії значна частина роботи в грошово-кредитній економіці починає виконуватися економікою (не)оплачуваної доглядової праці. Перехід роботи та навчання в дистанційний режим означає, що все більше людей залишаються вдома, тому обсяги хатньої роботи зростають. Не всі медичні системи готові до перевантажень, спричинених різким зростанням кількості хворих, тому догляд за ними розподіляється між членами родини, лягаючи на плечі жінок. Коли через локдаун зачиняються ресторани, пральні, клінінгові компанії, «перекласти» хатню роботу на працівників сфери обслуговування стає складніше. Перевантаженість лікарень також значно збільшує навантаження на медичних працівників та працівниць, доглядальниць, санітарок, що посилюється високою вразливістю цієї категорії щодо інфікування [17].

Висновки. Під час дослідження гендерної (не)рівності необхідно звертати увагу не лише на нерівномірний розподіл влади, грошей, впливу, а й на час, який є важливим політичним ресурсом, що розподіляється гендерно.

Результати вітчизняних соціологічних досліджень підтверджують основні тези В. Брайсон щодо засвоєння та відтворення жінками і чоловіками різних темпоральних моделей. У суспільній свідомості населення України домінують стереотипні уявлення про розподіл функціональних обов'язків жінок та чоловіків у публічній та приватній сферах, що сприяє фемінізації практик турботи, розгляду репродуктивної праці як несправжньої роботи та її знецінення, що призводить до жіночої часової бідності, конфліктів між продуктивною та репродуктивною працею, подвійного робочого навантаження жінок.

Пандемія COVID-19 поглибила гендерні нерівності. Зростання цінності піклувальної та доглядової праці не призводить до підвищення її престижу та оплати. Водночас є сподівання, що нові виклики, які створює глобальна пандемія, стимулюватимуть переосмислення наявних цінностей, відмову від дихотомічності та ієрархічності в розумінні часу і досягнення справедливості в його розподілі. Спротив домінантній темпоральній культурі раціоналізації часу має бути заснований на тезі про цінність часу, що вимірюється не грошима та ефективністю,

а людськими потребами у турботі, спілкуванні та творенні

Література

1. Брайсон В. Гендер и политика времени. Феминистская теория и современные дискуссии. Пер. с англ. А.Л. Якубин. Киев : Центр учебной литературы, 2011. 248 с.
2. Гендерна рівність і розвиток: погляд у контексті європейської стратегії України / Центра Разумкова; керівн. проекту О. Пищуліна; ред. А. Чернова. Київ : Заповіт, 2016. 244 с.
3. Дутчак О., Стрельник О., Ткаліч О.. Хто (по)турбується? Дитсадки в контексті гендерної нерівності. Київ : «АДЕФ-Україна», 2020. 96 с.
4. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии: Пер. с фр. Москва, 1991. 432 с.
5. Оперативна гендерна оцінка становища та потреб жінок у контексті ситуації з COVID-19 в Україні URL: https://www.auc.org.ua/sites/default/files/report_rga_covid-19_ukr_0.pdf
6. Ритцер Дж. Современные социологические теории. 5-е изд. Санкт-Петербург : Питер, 2002. 688 с.
7. Роль жінок в українському суспільстві. Дослідження Соціологічної групи «Рейтинг». 2020. URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_women_032020_press.pdf
8. Стрельник О. Гендерна нерівність: теоретико-методологічні підходи до інтерпретації. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2005. № 4. С. 147–154
9. Сучасне розуміння маскулінності: ставлення чоловіків до гендерних стереотипів і насильства щодо жінок. URL: <https://genderindetail.org.ua/library/suspilstvo/suchasne-rozuminnya-maskulinnosti-stavlennya-cholovikiv-do-gendernih-stereotipiv-ta-nasilstva-schodo-zhinok-134782.html>
10. Gender Development Index (GDI). URL: <https://is.gd/E61GQx>
11. Gender Equality Index. URL: <https://eige.europa.eu/gender-equality-index/2020>
12. Gender Inequality Index (GII). URL: <http://hdr.undp.org/en/content/gender-inequality-index-gii>
13. Global Gender Gap Report 2020. URL: http://www.weforum.org/docs/WEF_GGGR_2020.pdf
14. Collins, R. Conflict Sociology: Toward an Explanatory Science. New York: Academic Press, 1975. 584 p.
15. Parsons, T., Bales, R. Family: Socialization and Interaction Process Illinois: The Free Press, 1955. 422 p.
16. Social Institutions & Gender Index <https://www.genderindex.org/>
17. Thera van Osch. The gender impact of Coronavirus: How to move to an economy that cares for people and the planet URL: <https://wideplus.org/wp-content/uploads/2020/03/The-gender-impact-of-Corona-Virus.pdf>

Анотація

Червінська Т. Г., Соболевська М. О. Часовий вимір гендерної нерівності. – Стаття.

Причини існування гендерної нерівності і заходи забезпечення рівності жінок та чоловіків по-різному

осмислюються в гендерній теорії. Пояснення варіюються від есенціалістських, коли біологічні відмінності чоловіків та жінок вважаються основною причиною гендерної нерівності, тому її неможливо подолати, до соціально конструктивістських, у яких гендерні ієрархії, дискримінація та пригнічення розглядаються як результати певних владних відносин та соціального порядку, тому можуть бути усуненими.

Європейські та міжнародні організації створили інструменти для оцінки та моніторингу гендерної рівності на національному та світовому рівнях – гендерні індекси. Так, Індекс гендерного розвитку, Індекс гендерної нерівності, Індекс глобального гендерного розвитку, Індекс соціальних інститутів і гендера та інші використовуються в міжнародних та глобальних рейтингах і дозволяють порівняти ситуацію в різних країнах щодо результатів досягнення гендерної рівності.

Водночас указані гендерні індекси не враховують темпоральний чинник та його гендерованість. В. Брайсон вважає час важливим політичним ресурсом, а практики його розподілу в сучасному суспільстві – несправедливими та такими, що репродукують гендерну нерівність. Вона виокремлює «чоловічий» та «жіночий» час, які підпорядковуються різній темпоральній логіці та ритмам. Чоловіча темпоральна культура є домінантною моделлю часу в капіталістичних суспільствах, вона орієнтована на цілі, характеризується лінеарністю і виражається формулою «час – це гроші». Натомість «жіночий» час, у якому реалізується репродуктивна та піклувальна праця, характеризується циклічністю, поліхронністю/процесуальністю та реляційністю. Наслідками домінування в сучасному капіталістичному суспільстві «чоловічої» темпоральної моделі є поділ на справжню та несправжню роботу, подвійне навантаження на жінок, жіноча часова бідність.

Ключові слова: гендерна нерівність, гендерований час, «жіночий» час, «чоловічий» час.

Summary

Chervinska T. G., Sobolevska M. O. Time dimension of gender inequality. – Article.

The causes of gender inequality and measures to ensure equality women and men are interpreted differently in gender theory. Explanations range from essentialist, when the biological differences men and women are considered the root cause of gender inequality and therefore cannot be overcome, to socially constructivist – in which gender hierarchies, discrimination and oppressions are seen as the result of certain power relations and social order and can therefore be eliminated.

European and international organizations have created tools for assessing and monitoring gender equality at the national and global levels – gender indices. In particular, Gender Development Index, Gender Inequality Index, the Global Gender Gap Index, Social Institutions and Gender Index and others are used in international and global rankings to compare the situation in different countries in terms of gender equality.

At the same time, these gender indices do not take into account the temporal factor and its gendered. V. Bryson considers time an important political resource, and the practices of its distribution in modern society unfair and reproducing gender inequality. She distinguishes between “male” and “female” time, which are subject to different temporal logic and rhythms. Male temporal culture is the dominant model of time in capitalist societies, it is goal-oriented, characterized by linearity and expressed by the formula “time is money”. Instead, “women’s” time, in which reproductive and caring work is realized first of all, is characterized by cyclicity, polychrony/ procedurality and relationality. The consequences of the dominance of the “male” temporal model in modern capitalist society are the division into real and false work, the double burden of women, and women’s temporary poverty.

Key words: gender inequality, gendered time, “female” time, “male” time.

УДК 316.001:101

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i31.1007>**В. Ф. Ятченко**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0533-8580>доктор філософських наук, професор,
професор кафедри соціології

Державного університету телекомунікацій

О. В. ОлійникORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0568-7940>

кандидат соціологічних наук, доцент,

доцент кафедри методології та методів соціологічних досліджень
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

СОЦІАЛЬНА ТРАВМА І ПРОБЛЕМА ІДЕНТИЧНОСТІ

Постановка проблеми. Однією з найістотніших ознак та умов існування соціальної спільноти є функціонування в її середовищі колективної свідомості. Своєю чергою колективна свідомість усталеної соціальної групи (племені, етносу, нації, класу) неможлива без історичної пам'яті, спільної для особистостей, які становлять цю групу. Невідкличним (а подеколи й визначальним) елементом історичної пам'яті усталеної соціальної групи є спогади про спільні для неї трагічні випробування, удари долі, котрі так чи інакше мали істотний вплив на існування й розвиток спільноти, позначилися на міжособистісних стосунках членів групи, їхній тожсамості. Такого ґтибу події у філософії, соціології, соціальній психології заведено називати *соціальними травмами*.

Актуальність дослідження соціальної травми в сучасній філософській чи соціологічній літературі зумовлена самою природою суспільних відносин початку ХХІ ст. Доводиться констатувати, що людська історія надто часто як усталювалася, так і трансформувалася саме через соціальні травми локального, цивілізаційного й глобального масштабів. Недарма ж видатний сучасний соціолог П. Штомпка вважає, що в суспільних науках з кінця ХХ ст. соціальна травма посідає місце парадигмального маркера [9].

Зрозуміло, що будь-який поглиблений аналіз соціальної травми можна розпочати лише після попереднього категоріального визначення її змісту. З огляду на це соціальну травму можна тлумачити як трагічну подію, що закарбовується у свідомості особистості чи соціальної групи на емоційному й раціональному рівнях і призводить до трансформацій у сприйнятті навколишніх реалій і самого об'єкта цієї травми [11, с. 119].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Своєю популярністю соціальна травма як автономний об'єкт вивчення зобов'язана польському соціологу П. Штомпці. У своїх працях П. Штомпка детально аналізує суспільні фактори, які зумовлюють соціальні травми, класифікує форми

їхнього прояву та найпоширеніші психологічні й соціальні наслідки [9].

П. Штомпка зауважує, що соціальну травму відрізняє від інших форм переживання трагічного перебігу подій у суспільстві низка специфічних обставин:

- люди (жертви травми) не мали впливу на виникнення травми. Сюди належать травми, спричинені війнами, репресіями, радикальними реформами, соціальними наслідками природних катаклізмів;

- для того, аби стати травмою, подія мусить усвідомитися причетними до неї особистостями, соціальними групами саме як травма;

- будь-яка соціальна травма має свої соціальні й культурні передумови [9, с. 8].

У сучасній соціологічній та філософській літературі соціальна травма здебільшого розглядається в контексті аналізу травматичних подій в історії конкретної соціальної групи. Так, осмислення трагедії цілого етносу крізь призму визначень соціальної травми відбулося, починаючи з другої половини ХХ ст., у теологічній [2], психологічній [3], історичній [14; 15], наукового та публіцистичного ґтибу літературі, присвяченій висвітленню одного з найстрашніших досвідів минулого століття – досвіду Голокосту.

Виключно важливе значення для дослідження природи соціальної травми, передумов її виникнення, безпосередніх та віддалених у часі наслідків її прояву має осмислення в науковій, публіцистичній та художній літературі явища Голодомору в Україні 1932–1933 рр. Маємо великий обсяг праць з історичного [6], мемуарного [4], значно менший – із філософського [10] аспектів дослідження Голодомору. Про специфіку соціальної травми жителів окупованих гітлерівцями територій пише О. Стяжкіна [7]. Є й чимало цінних праць з дослідження соціологами й психологами соціальної травми, спричиненої Чорнобильською трагедією.

Однак, попри наявний обсяг досліджень, в яких порушуються проблеми соціальної травми,

значно бідніше виглядає пласт філософських вимірів цього феномена.

З огляду на цю обставину мету статті становить аналіз одного з виявів екзистенційного виміру соціальної травми – *впливу соціальної травми на феномен соціальної ідентичності*.

Результати дослідження. В недавній історії України й за сучасних українських реалій соціальні травми мають серйозний вплив на трансформації у сфері соціального досвіду й на самопочуття особистостей, що репрезентують різні соціальні прошарки населення. Це не лише одномоментні трагічні події, як-то Чорнобильська катастрофа, кров і переживання наруги над власною й колективною гідністю на Майдані, загарбання Росією Криму чи постійні переमेжовування надій, а зати́м розчарування в політиці змінюваних президентів та урядів, потрясіння, викликані пандемією коронавірусу. Це також і тривале впродовж десятиліть вими́рання й зникнення з мапи України сотень сільських населених пунктів, і пов'язані з цими зникненнями зміни способу життя й духовності мільйонів сільських жителів [12, с. 183], і затяжна російсько-українська війна на Донбасі. Довготривалість породжених цими соціальними травмами фрустрацій і віддалених соціальних, світоглядних і психологічних наслідків нагально потребує серйозних комплексних досліджень.

Склялося так, що в науковій літературі, розглядаючи трагічні події в історії якої-небудь спільноти, за самостійний об'єкт дослідження автори найчастіше обирали соціальний конфлікт, причини його виникнення, форми й фази перебігу, способи запобігання, релаксації й розв'язання. Соціальна ж травма нерідко поставала в дослідницькому тексті як супровідний феномен. Навіть у працях відомих істориків і філософів Ф. Броделя, Ж. Ле Гофа, Н. Дейвіса, М. Гефтера явище соціальної травми репрезентоване помітно скупіше [13, с. 134].

Причина тут, вочевидь, приховується в недостатній увазі автора до категоріального апарату дослідження, що виявляється наразі в заміщенні одного явища іншим. Соціальну травму не слід ототожнювати з близьким до неї за змістом явищем соціального конфлікту. В категоріальному вимірі це подібні, але аж ніяк не тотожні терміни. Соціальна травма й соціальний конфлікт можуть бути зумовлені різними факторами. Соціальна травма може виникнути як психологічний і соціальний вислід природних явищ – землетрусу, який призвів до залишення людьми звичних місць проживання, посухи чи надмірних опадів, що спричинили недорід і голод із масовою смертністю тощо, і не супроводжується конфліктними явищами в соціумі. А ось різноманітні форми поєднання соціальних конфліктів і соціальних

травм у суспільному організмі – явище вельми поширене й досить відоме народній пам'яті й літературі: від белетристики й есеїстики до наукових розвідок.

Надзвичайно важливим для дослідження соціальної травми є вивчення її екзистенційного аспекту. Цей аспект постає як багатогранне явище з великим спектром відтінків. Прикладом вузлових точок перетину феномена соціальної травми з межовими вимірами людського буття, на тлі яких відбуваються екзистенційні прориви в культуротворчих зусиллях людини, можна назвати зв'язки соціальної травми з істиною, зі свободою, з мовою, з просторово-часовим континуумом. У шере́зі таких точок набувають прояву, зокрема, надзвичайно важливі в житті особистості й соціальної групи світоглядно-психологічні моменти *втрати екзистенційної безпеки, втрати особистістю чи групою своєї ідентичності, тожсамості*. Ціла низка видозмін соціальної травми зумовлює відчуття цілковитої беззахисності особистості або й цілої соціальної групи перед навколишніми реаліями аж до постійного ризику втрати власного існування.

Прикладами таких небезпек й екзистенційних переживань цих небезпек просто-таки переповнена українська історія. Це відчуття й сьогодні добре знайоме українцям прифронтових територій Донбасу, районів, що межують з Кримом, особливо в перші дні й місяці воєнних дій [12, с. 185]. Така ж світоглядна настанова домінувала у свідомості євреїв, ромів, караїмів, кримчаків під час гітлерівської окупації, вона ж панувала у світовідчутті в'язнів сталінських та нацистських концтаборів.

Подібні екзистенційні небезпеки вражають своєю багатолікістю, обмеженою методичністю, малопомітністю на перших фазах виникнення. Вони здатні підважити, звести нанівець прагнення особистості чи групи до самоствердження, до збереження своїх культурних надбань, відчуттів власної окремішності, власних цінностей, спричинених попередніми самоідентичностями.

Окремо слід зупинитися на переживанні *небезпеки втрати особистістю чи групою своєї ідентичності, тожсамості*. Вона існує на особистісному й колективному рівнях [8].

Якщо вести мову про *особистісну* ідентичність та її пертурбації під впливом соціальних травм, то слід зауважити, що в суспільному житті втрати особистістю самоідентичності відбуваються під впливом цілої низки факторів, зокрема, уніфікації естетичних уподобань, моральних і педагогічних норм, а назагал навіть уніфікації способів життя представників різних націй, країн, цивілізацій. Особливого значення уніфікаційні процеси набувають в постіндустріальну епоху – епоху глобалізаційних тенденцій, стандартизації виробничих процесів, процесів і продуктів інду-

стрії дозвілля, мовних конструктів, ритмів, уявлень про суть і періодизацію історичного перебігу.

Відома життєва драма австрійського письменника й публіциста Жана Амері (Ганса (Хаїма) Майєра) виступає в цьому плані повчальною ілюстрацією. У 1935 р. у Німеччині були прийняті закони, які увійшли в історію під назвою Нюрнберзьких законів. Згідно з ними євреї втрачали громадянську рівноправність в державі, заборонялися змішані шлюби між євреями та людьми німецької або «спорідненої» з німецькою крові. Євреям заборонялося наймати жіночу прислугу неєврейської крові, молодшу за 45 років, тощо. Ознайомившись зі змістом цих законів, Ж. Амері раціонально й емоційно осягнув, що означає бути євреєм у гітлерівській Німеччині і, за його ж словами, вперше відчув, що й він є євреєм. Це докорінним чином вплинуло на його ціннісний світ і життєву програму. Публіцист емігрував до Франції, став членом Руху опору, після арешту був в'язнем кількох гітлерівських концтаборів. Після цього Ж. Амері змінив ім'я, довго не хотів писати по-німецьки, став одним із розробників концепції інтегрального гуманізму.

Ось так соціальна травма цілковито змінює духовний світ людини, надає їй нових самоідентифікацій і притлумлює низку старих. У такий спосіб соціальна травма корегує відповіді на запитання, з якими особистість відвіку звертається до самої себе: чи я нині така сама, якою була раніше? А якщо я змінилася, то як мені бути з собою попередньою? Й як я, змінюючись, зберігаю або можу (чи мушу) зберегти свою цілісність?

Чимало «білих плям» і в розумінні впливу соціальної травми на природу та трансформації колективної ідентичності й самоідентичності. Особистість має багато таких ідентичностей: релігійну, сімейну, станову, професійну, регіональну, національну, расову тощо [1, с. 32] Між цими ідентичностями можуть виникати розбіжності або навіть антагонізми. Так, у процесі пробудження національної самосвідомості в середовищі етносу, котрий перебуває у складі держави, панівна нація якої притлумлює вияви національної свідомості в духовності представників інших етносів, виникає усвідомлення розбіжності між державною й національною ідентичностями. Така розбіжність під впливом соціальної травми, одержаної від переживання фактів національного насилля (репресій, запровадження асиміляційних заходів), може посилитися, викликаючи до життя позицію спротиву і відкидання нав'язуваних зовні ідентичностей. Це можуть бути нові ідентичності, які група не може сприйняти і розцінює їх впровадження як загрозу втратити те найцінніше й найважливіше, з чим себе ідентифікує. Наприклад, реформи патріарха Нікона деякими вірянами були сприйняті як спроба спотворити суть хри-

стіянства, а самим вірянам накинути нову ідентифікацію – ототожнення з тими християнами, яким уже чужа давня обрядовість. Це й зумовило виникнення феномена старообрядництва.

Можна навести також новіші й ближчі нам приклади. Український селянин з давніх-давен був відданим важливому для себе елементу колективної самоідентифікації, відповідно до якого почував себе господарем своєї землі й годувальником людей. Згідно ж з постулатами ленінізму селянство є у своїх кращих виявах лише союзником справжнього гегемона історичного процесу – пролетаріату. До того ж, союзником, який зберігає давню дрібнобуржуазну свідомість, що зближує його з класом експлуататорів-глітаїв. Український селянин справедливо вбачав у такий новій ідентичності приниження й упослідження себе, а насильницьке накидання цієї тези за допомогою не тільки пропаганди, але й засобів терору поставало як джерело соціальної травми.

Або інший приклад. Зі зростанням національної самосвідомості та із донесенням до широкого загалу здобутків археології, історії, етнології більшість українців уже вважають неістинною і принизливою впроваджену десятиліттями ідентифікацію себе з «молодшим братом» росіян і сприймають нав'язування таких переконань через освіту чи пропаганду як нанесення соціальної травми.

Але існують й інші, протилежні за змістом і спрямованістю, наслідки дії колективної соціальної травми.

Тисячі українців здобули трагічний досвід жертв Чорнобильської катастрофи, а разом з ним – й одну з нових колективних самоідентифікацій: «я – постчорнобилець, яким не був раніше». І цей травматичний досвід став визначальним чинником у світоглядних настановах і системі самоідентифікацій великої соціальної групи чорнобильців. «...Порівняння для психологічного самопочуття різних категорій населення не заперечують того, що для мешканців 2-ї і 3-ї зон ураження й особливо переселених Чорнобиль залишається стресовою домінантою, яка визначає їхнє загальне світосприйняття. «Образ потерпілих» став своєрідною стигмою, і в більшості переселених відбулося повне «рольове поглинання». Сприйняття себе «жертвою аварії» стало їхньою базовою самоідентичністю» [5, с. 111]. Граничного вияву процесу екзистенційних переживань у сфері соціальних практик набувають також за умов насильницької національної, релігійної, культурної асиміляції однією соціальною групою іншої (інших).

Висновки. Етноідентичні практики продукують різноманітні форми прояву етнічної ідентичності, залежно від того, яку світоглядну налаштованість демонструє суб'єкт ідентичності стосовно самого себе й інших етнічних груп:

етноцентризм, етнодомінування, етнофанатизм, націоналізм, етнонегативізм, етнотелімінація, етнотелілізм [1, с. 43]. Кожна з вищезазначених форм може втинатись у ціннісно-світоглядну сферу особистості й зумовити здійснення цією особистістю прориву в трансцендентальний вимір людського буття й набуття нею нового екзистенційного досвіду. Під впливом соціальної травми такий досвід може постати й як продуктивний, культуротворчий (усвідомлення себе як особи, відповідальної за події й процеси у суспільному житті), й як деструктивний, що призводить до трагічних наслідків не тільки в житті самої особистості, але і в значно ширших масштабах.

Глибоке і всебічне вивчення проблеми ролі соціальної травми у функціонуванні соціальних ідентичностей здатне розширити спектр бачення причин і форм вияву соціальних конфліктів в українському соціумі.

Література

1. Бичко О. Профілі української ідентичності. Соціально-психологічний аналіз. Київ : Київський університет, 2007. 281 с.
2. Вайс Д., Беренбаум М. Голокост і Заповіт. Поза межами розуміння. Богослови та філософи про Голокост. Київ : Дух і Літера, 2009. С. 110–119.
3. Візель Е. Ніч. Світанок. День. Київ : Дух і Літера, 2006. 266 с.
4. Гойченко Д. Красный Апокалипсис: сквозь раскулачивание и Голодомор. Київ : А-Ба-Ба-Га-Ла-Ма-Га, 2013. 399 с.
5. Злобіна О., Тихонович В. Суспільна криза і життєві стратегії особистості. Київ : Стило, 2001. 237 с.
6. Кульчицький С. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). Київ : Альтернативи, 1999. 335 с.
7. Стяжкіна О. Стигма окупації: радянські жінки в самобаченні 1940-х рр. Київ : Дух і Літера, 2019. 384 с.
8. Судин Д. Українцями народжуються чи стають? *Український тиждень*. 2019. № 5. С. 27–29.
9. Штомпка П. Социальное изменение как травма. *Социс*. 2001. № 1. С. 6–16.
10. Ятченко В. Духовний світ української людини в часи Голодомору. Соціоантропологічні й смисложиттєві виміри Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Київ : Міленіум, 2018. 155 с.
11. Ятченко В. Соціальна травма як маркер суспільних процесів. Філософська антропологія та цивілізаційні виклики сучасності. *XIV Шинкаруківські читання*. Київ, 2019. С. 118–121.
12. Ятченко В. Соціальна травма у філософському й соціологічному знанні. *Гілея: науковий вісник*. 2019. Вип. 145 (6). Ч. 2. С. 183–186.
13. Ятченко В., Олійник О. Соціальна травма як конфліктогенний чинник в українознавстві й українській історії. *Українознавчий альманах*. 2019. Вип. 25. С. 133–140.
14. Bauer, Y. The Holocaust Perspective. Seattle : University of Washington Press, 1978. 436 p.
15. Witwicky, B. The Other Holocaust: Many Circles of Hell. Washington, DC, 1980. 96 p.

Анотація

Ятченко В. Ф., Олійник О. В. Соціальна травма і проблема ідентичності. – Стаття.

Історична пам'ять, поза якою немислиме існування будь-якої людської спільноти, з необхідністю включає в себе цілу множину суголосних і різнобіжних чинників. Необхідним (а інколи й визначальним) елементом історичної пам'яті будь-якої усталеної соціальної групи виступають спогади про спільні для неї знакові події, котрі мали істотний вплив на існування й розвиток спільноти, призвели до змін у уявленнях членів цієї спільноти про свою своєрідність, своє місце в історії, в середовищі інших спільнот, вплинули на формування, збереження чи послаблення налаштувань, аспірацій, ідеалів членів цієї спільноти. Історія людства протікала так, що велику частку знакових подій у житті спільнот становили різної форми і різного значення трагедії, фрустрації, катастрофи, які так чи інакше позначилися на способі життя, веденні господарства, місцеперебуванні, тяглоті традицій, що домінують в цій спільноті. Подібні фактори здатні вплинути також на якість міжособистісних стосунків та на відносини всередині групи, зрештою – на самоусвідомлення (самоідентичність) членів спільноти чи групи, що входять до складу цієї спільноти.

Таке явище у філософії, соціології, психології називають соціальною травмою. Соціальну травму можна визначити як трагічну подію, що втинається в свідомість особистості чи соціальної групи на емоційному й раціональному рівнях і призводить до трансформацій у сприйнятті навколишніх реалій, об'єкта (ідентифікації) і самого суб'єкта цієї травми (самоідентичності). Соціальну травму не слід ототожнювати з соціальним конфліктом. Соціальну травму особистості чи групи може зумовити не лише соціальний конфлікт, вона може виникнути внаслідок якихось природних катаклізмів, результатом яких стали зміни, що вплинули на самоідентифікацію особистості або групи. При цьому слід враховувати фактор множинності ідентифікацій у духовному світі як особистості, так і спільноти, тож доводиться говорити про втрати тих або інших ідентичностей під впливом соціальної травми.

Ще не досить дослідженим у нашій літературі залишається важливий і в теоретичній, і в культурно-практичній площині екзистенційний аспект функціонування та наслідків соціальної травми. Це багатогранне явище з великим спектром відтінків. Прикладом вузлових точок перетину феномена соціальної травми з межовими вимірами людського буття, на тлі яких відбуваються екзистенційні прориви в культуротворчих зусиллях людини, можна назвати зв'язки соціальної травми з істиною, зі свободою, з мовою, з просторово-часовим континуумом існування й діяльності особистості чи групи. Важливими є також світоглядно-психологічні моменти втрати екзистенційної безпеки, втрати особистістю чи групою частини своїх ідентичностей. Поширення в сучасному світі глобалізаційних явищ, універсалізації виробничих і сповивальних процесів уможливорює звуження спектра практик, які підтримують в соціальних групах відчуття власної окремішності, цінності цієї окремішності, що призводить до суперечливих наслідків.

Чільне місце серед різноманіття соціальних травм спільноти посідають травми у сфері національного буття, в площині етнічної ідентичності, які найчастіше зумовлюються явищами насильницької етнічної, релігійної, культурної асиміляції і продукують такі види етнічних практик, як етноцентризм, етнодомінування, етнофанатизм, етнологізм, етноелімінація, етнонігілізм. Під впливом соціальної травми набутий досвід може постати й як продуктивний, культуротворчий (усвідомлення себе як особи, відповідальної за події й процеси в суспільному житті), й як деструктивний, що призводить до трагічних наслідків не тільки в житті самої особистості, але і в значно ширших масштабах.

Ключові слова: соціальна травма, історична пам'ять, колективна пам'ять, екзистенційний вимір людського буття, екзистенційний вимір соціальної травми, соціальна ідентичність, етнічна ідентичність, соціальні спільноти, етнічні спільноти.

Summary

Yatchenko V. F., Oliinyk O. V. Social trauma and the problem of identity. – Article.

Historical memory, which is a part of any human community, is inconceivable, necessarily includes a whole host of similar and different factors. A necessary (and sometimes defining) element of the historical memory of any stable social group are memories of common landmark events that have had a significant impact on the existence and development of the community, led to changes in the perceptions of members of this community place in history among other communities. They have influenced the formation, maintenance or weakening of attitudes, aspirations, ideals of members of this community. A large part of such events in the life of communities was different forms and severity of tragedy, frustration, catastrophe, which affected the way of life, farming, location, longevity of traditions prevailing in this community. Such factors can also affect the quality of interpersonal relationships and intergroup relationships within a group, and ultimately the self-awareness (self-identity) of members of a community or group that is part of that community.

This phenomenon in philosophy, sociology, psychology is called social trauma. Social trauma can be defined as a tragic event that cuts into the consciousness of an individual or social group on emotional and rational levels and leads to

transformations in the perception of surrounding realities, object (identification) and the subject of this trauma (self-identity). Social trauma should not be equated with social conflict. Social trauma of an individual or group can be caused not only by social conflict, it can arise as a result of some natural cataclysms, which resulted in changes that affected their self-identification. This should take into account the factor of multiple identities in the spiritual world of both the individual and the community, so we have to talk about the loss of certain identities under the influence of social trauma.

The existential aspect of the functioning and consequences of social trauma remains important in our literature, both in the theoretical and in the cultural-practical plane. This is a multifaceted phenomenon with a wide range of shades. An example of the nodal points of intersection of the phenomenon of social trauma with the boundary dimensions of human existence, in the field of which existential breakthroughs occur in human cultural efforts, is the connection of social trauma with truth, freedom, language, space-time continuity of existence or activity. Also important are the ideological and psychological aspects of the loss of existential security, the loss of an individual or group of part of their identities. The spread of globalization phenomena in the modern world, the universalization of production and wrapping processes makes it possible to narrow the range of practices that maintain in social groups a sense of their own separateness, the value of this separation, which leads to contradictory consequences.

An important place among the diversity of social traumas of the community is occupied by traumas in the sphere of national existence, in the plane of ethnic identity, which are most often caused by violent ethnic, religious, cultural assimilation and produce such types of ethnic practices as ethnocentrism, ethno-domination, ethno-ethnicity. Under the influence of social trauma, the acquired experience can appear both as a productive, cultural (awareness of oneself as a person responsible for events and processes in public life), and as destructive, which leads to tragic consequences not only in the life of the individual but also on a much wider scale.

Key words: social trauma, historical memory, collective memory, existential dimension of human existence, existential dimension of social trauma, social identity, ethnic identity, social communities, ethnic communities.

ПОЛІТОЛОГІЯ

УДК 321.02:005.61

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i31.1008>**Л. В. Абизова**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9260-2126>

кандидат філософських наук,

доцент кафедри філософії, історії та соціально-гуманітарних дисциплін
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»**Г. Д. Ємельяненко**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4309-8047>

доктор філософських наук,

професор кафедри філософії, історії та соціально-гуманітарних дисциплін
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»**В. В. Степанов**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2616-1462>

кандидат філософських наук,

доцент кафедри філософії, історії та соціально-гуманітарних дисциплін
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

ПРОБЛЕМА РАЦІОНАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими і практичними завданнями. Необхідність ефективної і результативної політики, критерієм якої є прагматичність, системність і наступність політичних дій, їх відповідність перспективному проєкту законодавчих, економічних та правових реформ, геополітичним інтересам держави, актуалізує науковий аналіз структури і механізму політичної діяльності. Раціоналізація політичної діяльності в сучасній українській державі уможливить планування і прогнозування політичних процесів, виключення елементу некомпетентності і випадковості в політичній діяльності, мінімізацію політичної упередженості. Серед низки факторів, які впливають на стратегію розвитку суспільства і детермінують політичну діяльність, виокремлюють політичні потреби та інтереси, політичні цілі, політичні рішення і політичну відповідальність. Саме вони є структурними елементами системи політичної діяльності і потребують наукової рефлексії. Таким чином, актуальність проблеми раціоналізації політичної діяльності зумовлена потребами практичної політики і розвитком політичної науки.

Аналіз останніх досліджень. Аспекти окресленої проблеми, яка є комплексною, активно досліджувалися в межах як політичної психології (політичний біхевіоризм), так і політології. Класифікація політичних дій була розроблена М. Вебером. Вплив політичної культури на політичну поведінку і політичну діяльність проаналізовано

в працях Г. Алмонда, Д. Істона, А. Гоулднера, Дж. Девіса, С. Ліпсета [2; 5; 9]. Взаємозв'язок соціально-політичних умов, інтересів і дій соціальних груп був предметом вивчення С. Верби та Ф. Гринстайна. Специфіку і типологію політичних інтересів ретельно досліджено у доробках таких вітчизняних авторів, як Ф. Кирилюк, М. Михальченко, Л. Радченко, М. Гетьманчук, І. Кудря [4; 6; 7; 8]. Наше завдання полягає у такому: використовуючи наявну методологічну і фактологічну базу, виявити і проаналізувати можливу кореляцію між мотивацією, інтересами та діями суб'єктів політики і чинниками середовища, своєрідним «контекстом» епохи, окреслити можливі механізми і наслідки реалізації політичної діяльності.

Формулювання цілей статті. Предметом аналізу цієї роботи є формалізація політичної діяльності, метою – виокремлення і дослідження її структури та механізму реалізації.

Виклад основного матеріалу. Політична діяльність – це сукупність політично значущих дій, що здійснюється суб'єктом (суспільством, групою, особою) у політичній сфері, переслідує певну політичну мету і використовує для її досягнення різні шляхи і способи. Політична діяльність має на меті цілеспрямоване регулювання і перетворення суспільного середовища за допомогою чинника влади [7]. Схема політичної діяльності включає такі складники: зовнішнє середовище, що посиляє стимули суб'єкту поведінки; потреби індивіда або групи, що бере участь у діяльності; мотиви, якими керується суб'єкт; установки, цінності, орієнта-

ції, переконання і цілі суб'єкта; особистісні особливості стилю ухвалення рішень, стилю міжособистісних стосунків суб'єкта; власне дії і вчинки; зворотний зв'язок між поведінкою й умовами, що її сформували [3, с. 98–99].

Політична діяльність детермінується низкою обставин та виявляється як об'єктивна і суб'єктивна детермінація. Об'єктивна детермінація політичної діяльності і політичних відносин (своєрідний соціально-політичний екстерналізм) ґрунтується на специфіці зовнішнього середовища, що посиляє стимули суб'єкту дії. Це особливості політичної системи держави, роль і місце суб'єкта політичної діяльності в цій системі, взаємодія суб'єкта і системи, загальний політичний контекст, конкретні політичні події. Д. Істон виокремив такі ситуаційні фактори, які мають об'єктивний характер і можуть не усвідомлюватися суб'єктами політичної дії, як фізичне, органічне і соціальне середовище. Фізичне і соціальне середовище, маючи об'єктивний характер, впливає на учасників політичного процесу і може бути або його каталізатором, або гальмом. Відомий американський дослідник демократії С. Ліпсет наголошував на безпосередній залежності між рівнем соціально-економічного розвитку як об'єктивним чинником і становленням демократичного режиму [9].

Суб'єктивна детермінація політичної діяльності, соціально-політичний інтерналізм – це сукупність потреб, інтересів, політичних орієнтацій і цілей суб'єктів політики, адже в її реалізації беруть участь люди, що обирають різні шляхи і способи її здійснення (відповідно до свого положення, знань, здібностей, внутрішнього світу). Для з'ясування впливу внутрішньоособистісних чинників на дії суб'єктів політики досить згадати ієрархічну класифікацію потреб, запропоновану американським психологом А. Маслоу: потреби матеріального існування, потреба у безпеці, потреба в любові, потреба в самореалізації, потреба в самоактуалізації. Низка сучасних дослідників потреб, дещо спрощуючи запропоновану схему, дійшли висновку, що разом з іноді маніакально вираженою потребою стати депутатом, міністром або президентом, що, на щастя, трапляється нечасто, у політиці діють звичайні людські потреби – матеріальні і постматеріальні. До перших ми зарахували потреби, пов'язані з володінням (майном, благами тощо), до других – потреби самореалізації і самоактуалізації, які спонукають суб'єктів до участі в політичному процесі. Так, наприклад, рішення займатися політикою ухвалюється різними політиками під впливом різних прагнень (від щирого бажання послужити народу і державі до непереборного бажання перебратися з периферії в столицю, отримати депутатську недоторканність та доступ до бюджетних коштів).

Потреби формують інтереси. Політичний інтерес визначає дії суб'єктів політики залежно від можливості рішення того або іншого політичного завдання, постановки і досягнення політичної мети. Політичний інтерес є вирішальним мотивом, що мобілізує суб'єкта політики боротися за збереження або зміну дійсних умов, визначає форми його політичної активності. «Інтереси характеризують суб'єкта політики як дієву силу, що прагне закріпити своє панування над конкретними політичними умовами і забезпечити реалізацію потреб його функціонування і розвитку» [8, с. 90]. Отже, політичне життя загалом, наявні в ньому закономірності опосередковуються політичними інтересами. Виникнення політичного інтересу означає, що положення суб'єкта політики породжує у нього певну політичну мету і вимагає від нього дій для їх досягнення. Говорячи про види політичного інтересу, необхідно зазначити, що в науковій літературі розрізняють політичний інтерес у широкому і вузькому значенні слова. У широкому розумінні політичний інтерес є усвідомленням об'єктивних можливостей реалізації суспільством або групами своїх специфічних інтересів за допомогою політичної влади. У вузькому значенні політичний інтерес є усвідомленням суб'єктами об'єктивної можливості участі у здійсненні політичної влади. Політичні інтереси класифікуються за мірою загальності (особисті і групові), за сферою функціонування (внутрішньополітичні і зовнішньополітичні), за спрямованістю (національні і державні), за можливістю здійснення (реальні й уявні).

З урахуванням ієрархії впливу політичних інтересів на політичну діяльність необхідно зафіксувати такі їх види: загальнодержавні, або загальнонаціональні (як правило, містять об'єднувальний елемент, виражають потребу держави в зміцненні міжнародних позицій, розвитку економіки, культури, прав людини тощо); інтереси політичних груп (диференціюють політичну сферу, задають багатовекторний характер її розвитку, призводять до конкуренції в політиці, виражають політичні прагнення, цілі, завдання тієї або іншої політичної групи: партії, парламентської фракції, лобістської групи, громадської або релігійно-політичної організації); інтереси окремих політичних лідерів (виражають особисте ставлення політика до цілей і завдань політичної діяльності, міру «харизматичності» в діяльності політика, характеризують індивідуальне політичне мислення і поведінку лідера); міждержавні політичні інтереси (між двома державами, блоками держав, передбачають прагнення до інтеграції державно-національних інтересів країн для встановлення взаємовигідних відносин).

Сформований політичний інтерес перетворюється на мету діяльності. Суб'єкт політичної

діяльності має різноманітні цілі, розташовані в певній ієрархії супідрядності, але завжди може бути виокремлена провідна мета, що є головним орієнтиром діяльності суб'єкта, підпорядковує собі його думки і дії. У політичній сфері такою метою є влада.

Рух до кінцевої мети залежить від успішної реалізації поточних обслуговувальних цілей, від уміння діяти в конкретних ситуаціях. Тому можна розділити цілі політичної діяльності на стратегічні і тактичні, при цьому тактичні цілі є завданнями, що виникають у поточній діяльності, успішно вирішуючи які, суб'єкт може просуватися до головної стратегічної мети. Така або інша політична ситуація припускає різні шляхи реалізації політичних цілей, більш чітко актуалізує деякі з них. Водночас у політичній ситуації особливим чином узгоджуються або протиставляються політичні інтереси, що призводить до коригування цілей. Суб'єкт політичної діяльності в конкретній ситуації може реалізувати одну, дві або набір цілей. Виникає так зване «дерево цілей», у якому суб'єкт обирає найбільш можливі до реалізації в цій ситуації.

Порівняно відкритою для спостереження системою узгодження політичних інтересів є вищий законодавчий орган – парламент. Інтереси лідерів, політичних груп, держави, міжнародні інтереси проходять складний процес узгодження, результатом якого постає парламентське рішення, зрештою – політичний вибір. Найбільш стандартним є процес узгодження групових і загальнодержавних інтересів. У парламентській системі загальнодержавний інтерес є реалізацією інтересу парламентської більшості шляхом голосування, тому виявлення загальнодержавного інтересу зводиться до узгодження інтересів більшості груп. Прикладом може слугувати той факт, що голосування парламентської більшості фракції «Слуга народу» у Верховній Раді IX скликання демонструє повну солідарність із президентськими й урядовими рішеннями, а це створює потенційну небезпеку бюрократичного корпоративізму як механізму тиску на опонентів і союзників, обеззброюючи одних і роблячи лояльними інших.

Найбільш складний момент узгодження – це узгодження інтересів і цілей лідерів, проблема узгодження офіційних і особистих цілей і інтересів. Це саме той момент політичних відносин, коли в процесі вибору суб'єктивне може переважати над об'єктивним, коли величезного значення набувають соціально-психологічні характеристики лідера, адже політичні лідери «готові обговорювати з народом свої рішення, але не готові віддати свою владу» [3, с. 209]. Політична мета містить у собі поєднання офіційного й особистого, явного і прихованого. Положення лідера вимагає, щоб він або вірив, що його суб'єктивні цілі – це

реалізація «національного інтересу», або робив усе, щоб переконати в цьому інших. Амбівалентність ситуації полягає в тому, що «часто ті, хто сповідають ту або іншу цінність (у владі і в політиці), не вірять і ніколи не вірили в неї (в усякому разі в тій загальній формі, в якій її представляють суспільству)» [2, с. 342].

Проте політичний вибір складається не лише з інтеграції і реалізації інтересів. На суб'єкта політики значно впливає установка, яка є вираженням ціннісної орієнтації у формі соціально детермінованої схильності особи або соціальної групи. У багатьох ситуаціях установка визначає мотивацію вчинку, вибір мети і засобів її досягнення, впливає на оцінку ситуації суб'єктом політики та його поведінку. Важливим аспектом формування установки є те, що вона складається на основі численних результативних видів діяльності, що породжуються однотипними ситуаціями. Поведінковий компонент установки становить готовність до дії, як-от голосування, участь у дебатах або мітингах, підтримка партії тощо. Система неформальних стосунків у політиці так само формує установки, що впливають на політичну діяльність загалом. Іноді особисті антипатії і неприязнь лідерів призводять до розколу партії, є джерелом політичних скандалів, на жаль, сучасна українська політика свідчить саме про це. У такому разі вибір однієї сторони ніколи не збігається з вибором іншої, навіть за умов близькості політичних програм і цілей. Симпатії ж політичних лідерів іноді дозволяють домовлятися і співпрацювати політичним групам різних напрямів.

Американський дослідник установок Дж. Девіс уважав, що будь-яка група, зокрема і політична, за умов відсутності в ній конфлікту «буде схильна до одностайного сприйняття установок, наявної в лідера» [5, с. 64]. Він наполягав на верховенстві чинника «особистого впливу» у формуванні установки. Часто в політиці позиція партії – це позиція її лідера, а позиція країни – позиція президента.

Вибір можливої політичної дії передбачає чітке визначення позицій політичних сил, декларування ними своїх позицій, оприлюднення аргументів і контраргументів. Ситуація вибору переростає в процес іноді драматичної боротьби за здійснення політичної дії, стаючи джерелом подальшого політичного розвитку, забезпечуючи динаміку політичного процесу. Політична дія провокує розвиток проблеми своєрідного зворотного зв'язку, відповідальності суб'єкта політичного вибору, особистої відповідальності лідера або політичної групи. Загальна картина діяльності суб'єкта в політиці виглядає як вибір цілей, засобів, дії й оцінка міри відповідальності. Відповідальність розкриває дві опори всякого політика, як-от довіра виборців і довіра партнерів. Якщо

навіть після невдачі зберігається хоч би одна з опор, політик має шанс на продовження політичної кар'єри. Є політичні дії, за які відповідальність настає відразу, але існують і такі, які актуалізують відповідальність згодом, а також є дії, відповідальність за які «наздоганяє» політика через тривалий період часу. У політичних діях, за словами А. Гоулднера, панує етичний релятивізм, адже «часто неясно, що є моральним, у кожному окремому випадку... Тому наділені більшою владою визначають, яке моральне правило доречне у кожному окремому випадку. Тобто вони визначають, що є моральним. Так, мораль поєднується з владою, оскільки наділені владою мають прокрустову здатність надавати моралі необхідної форми» [2, с. 343].

Політичні дії ґрунтуються на виявленні й узгодженні системи політичних інтересів, що відповідають загальнодержавним інтересам, інтересам різних політичних груп, інтересам лідерів. На ситуацію політичного вибору впливає низка умов, одна з яких – можлива відповідальність за політичні дії. Вибір того або іншого варіанта дій визначається загальним соціально-політичним контекстом. Відступ від узгодженого рішення, як-от голосування в парламенті всупереч бажанню тих, хто надає політику підтримку на виборах (виборець або політичний спонсор), можливий, але малоімовірний, адже політик обіцяє служити народу і державі, а не структурі або корпорації. Підтримка влади з боку населення є домінуючим чинником, оскільки вона робить режим легітимним, навіть у разі згорання демократичних інститутів, які ще не встигли довести громадянам свою корисність і які суспільство ще не готове відстоювати.

Висновки і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Спроба раціоналізації політичної діяльності дозволила зафіксувати і проаналізувати її структурні елементи: політичні потреби – політичні інтереси – політичні цілі – політичні установки – політичні рішення – політичний вибір – політичну відповідальність. Дослідження установок політичної діяльності дозволило краще зрозуміти роль суб'єктивного чинника в політиці, адже політичний вибір, будучи результатом реалізації політичних інтересів, кроком на шляху до політичної мети, залежить від мотивації і політичної установки суб'єкта політики. Зроблено висновок про те, що політика держави зі стабільною зрілою політичною системою, в якій громадяни відчувають захищеність і з якою держави-партнери будують передбачувані перспективні відносини, повинна бути раціонально виваженою, а не спонтанною та стихійною. Політична діяльність повинна бути раціонально контролюваною, прагматичною, спиратися на результати наукового аналізу. Проте політична діяльність

останніх років, про що свідчить практика, часто підпорядковується натхненню, «а не раціонально обґрунтованим методам і програмам перетворень» [1, с. 75]. У цьому контексті всебічний аналіз шляхів і наслідків реалізації цілей політичної діяльності окреслює перспективу нашого подальшого дослідження.

Література

1. Абицова Л. Традиції в контексті нового соціально-політичного простору України. *Українознавчий альманах*, 2013. Вип. 11. С. 9–11.
2. Гоулднер А.У. Наступаючий кризис западной социологии. Санкт-Петербург : Наука, 2003. 577 с.
3. Гозман Л.Я., Шестопал Е.Б. Политическая психология. Ростов-на-Дону : Феникс, 1996. 448 с.
4. Кудря І. Політекономічний аналіз трансформаційних процесів українського суспільства. *Українознавчий альманах*, 2011, Вип. 5. С. 65–68.
5. Дэвис Дж. Э. Социология установки. Американская социология, Москва : Прогресс, 1972. 392 с.
6. Михальченко М. Сутність і характеристики сучасної української політики. Сучасна українська політика: Політики і політологи про неї. Київ : Вид. Укр. фін. ін-ту меседж. і бізнесу, 1999. 325 с.
7. Політологія : Навч. посіб. для студентів, викладачів ВНЗ, за ред. М.П. Гетьманчука. Київ : Знання, 2010. 415 с.
8. Радченко Л.М. Політичні інтереси: поняття, функції, типологія. Держава і право, 2012, Вип. 56. С. 600–605.
9. Bendix R. and Lipset S. The field of political sociology. Political sociology: Selected essays. Ed. by L. Coser. New York: Harper & Row, 1966. p. 26–47.

Анотація

Абицова Л. В., Ємельяненко Г. Д., Степанов В. В. Проблема раціоналізації політичної діяльності. – Стаття.

У статті розглядається структура та механізм політичної діяльності, досліджується політичний інтерес як основна детермінанта політичної діяльності, можливі шляхи і механізми реалізації політичних інтересів. Наголошено на тому, що політичний інтерес визначає дії суб'єктів політики і є вирішальним мотивом, що мобілізує суб'єкта політики боротися за збереження або зміну наявних умов і форм його політичної діяльності. Виникнення політичного інтересу зумовлює формування у суб'єкта політики певної політичної мети і вимагає від нього дій, спрямованих на її досягнення. Зазначено, що в науковій літературі розрізняють політичний інтерес у широкому і вузькому значенні слова. У широкому розумінні політичний інтерес є усвідомленням об'єктивних можливостей реалізації суспільством або групами своїх специфічних інтересів за допомогою політичної влади. У вузькому сенсі політичний інтерес є усвідомленням суб'єктами об'єктивної можливості участі у здійсненні політичної влади. У статті зафіксовано різноманітні види політичних інтересів з урахуванням ієрархії їх впливу на політичну діяльність: загальнодержавні

або загальнонаціональні, інтереси різних політичних груп, інтереси окремих політичних лідерів, міждержавні політичні інтереси. Зроблено висновок про те, що сформований політичний інтерес перетворюється на мету діяльності. Політична ситуація припускає різні шляхи реалізації політичних цілей або актуалізує деякі з них. У політичній ситуації узгоджуються або протиставляються політичні інтереси, що призводить до коригування цілей. Суб'єкт політичної діяльності в конкретній ситуації може реалізувати одну, дві або набір цілей. Виникає так зване «дерево цілей», у якому суб'єкт обирає найбільш можливі до реалізації в цій ситуації. Вибір цілей залежить від узгодження політичних інтересів, моральних норм і зумовлює політичну відповідальність.

Ключові слова: політика, політична діяльність, політичний інтерес, влада, політичне рішення, політичний вибір.

Summary

Abyzova L. V., Yemelianenko H. D., Stepanov V. V.
The problem of rationalization of political activity. – Article.

The article analyzes the structure and mechanism of political activity, it examines a political interest as the main determinant of political activity, possible ways and mechanisms of realization of political interests. The authors emphasize that the political interest determines the actions of political actors, it serves as a crucial motive mobilizing the political actor to fight for the preservation or change of existing conditions and forms his/her behavioural strategies in politics. The emergence of the political interest determines the formation of the political subject's particular political goal and requires him/ her to take action to achieve it. It is noted that there are broad and narrow approaches to

the understanding of political interests in the scientific literature. In the broad sense, political interest is an awareness of the objective possibilities of society or social groups to realize their specific interests with the help of political power. In the narrow sense, political interest is an awareness of the objective possibility of participation in the implementation of political power by the political subjects. Political interests can be classified according to various criteria: according to generality (personal and group), according to the sphere of functioning (domestic and foreign policy), according to the nature of the subject (national and state), according to the possibility of implementation (real and imaginary). In the article, the political interests are classified according to the consideration of the hierarchy of their influence on political activity. Therefore, the following types of political interests are under investigation: a) national or state; b) the interests of different political groups; c) the interests of individual political leaders; d) the political interests in interstate relations. It is concluded that the formed political interest becomes the purpose of the activity. The political situation allows different ways of achieving political goals or actualizes some of them. At the same time, in a political situation, political interests are coordinated or opposed in a special way, this coordination or opposition leads to the correction of the goals. The subject of political activity in a particular situation may realize one, two or a set of goals. There is the so-called “tree of goals”. Facing the “tree of goals” the subject chooses the most possible for implementation, achievement in this situation purposes. The choice of possible goals for implementation depends on the system of coordination of political interests, executes under the control of generally accepted moral norms and determines political responsibility.

Key words: politics, political activity, political interest, power, political decision, political choice.

УДК 327

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i31.1009>**Н. С. Мамедзаде**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5211-8359>

кандидат политических наук,

доцент кафедры Международные отношения

Бакинского государственного университета

МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВЫЕ ПОЛИТИЧЕСКИЕ ИНСТИТУТЫ И ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА АЗЕРБАЙДЖАНА

Введение. Международные отношения характеризуются рядом необходимых элементов и качеств, которые присутствуют при проведении государством внешней политики. К одним из таких элементов относятся международно-правовые и политические институты. Международные отношения порождают соответствующие им наднациональные институты (экономические, социальные, политические, военные и т.д.). Субъектами международных институтов выступают государства, народы. Каждое государство, формулируя приоритеты своей внешней политики, определяет взаимодействие с различными международными институтами и выстраивает платформу дальнейшего сотрудничества.

Основная цель статьи – комплексно показать историю появления международных институтов, оценить их деятельность в современных условиях развития международных отношений на примере некоторых из них, а также исследовать роль этих структур во внешней политике суверенной Азербайджанской Республики.

Постановка проблемы. Защита принципов независимости и статуса суверенитета для современных государств является первостепенной целью и задачей. Во имя этой цели молодые государства, заявившие о себе после краха послевоенной системы международных отношений, вошли в авторитетные международно-правовые структуры и создали реальную основу для взаимовыгодного сотрудничества. Однако угроза суверенитету этих государств позволяет корректировать приоритеты внешней политики. В этом вопросе роль и значение международно-правовых и политических институтов является важной вехой в развитии молодых государств.

Степень изученности темы. Данная тема является одной из актуальных в ряду международных. Международные институты стали частью системы, поэтому необходимость их изучения неоспорима. Работы К.С. Иманова, Дж.З. Мутагирова, О.Ф. Эфендиева и др. затрагивают данную проблематику и способствуют более обширному ее исследованию и анализу.

Дж.З. Мутагиров оценивает международные политические институты как субъекты мировой

политики и международного права, а также как объекты совместной деятельности государств по решению конкретных региональных, континентальных и глобальных проблем на основе анализа основных документов международных политических институтов, их практической деятельности, достижений и неудач с учетом изменений, произошедших за последнее время в международных отношениях. Работы автора посвящены истории и созданию ООН, континентальным и региональным институтам, международным институтам исламского мира, Европы, Африки, Азии и Тихого океана...

Иманов К.С. освещает в своих трудах значение интеллектуальной собственности для Азербайджана. Автор придерживается мнения, что, «будучи сложным многовекторным феноменом, по содержанию интеллектуальная собственность – управленческое, техническое и гуманитарно-культурологическое понятие. По форме интеллектуальная собственность является правовой конструкцией, а по назначению – исключительно экономическим понятием» [2].

Изложение основного материала. Зарождение международно-правовых и политических институтов и их влияние на внешнюю политику современных государств. Международным институтом принято считать относительно стабильное звено или элемент системы международных отношений, субъект мировой политики, объединяющий в себе группу государств, имеющих согласованные цели, программу, устав, поле деятельности и соответствующие коллективные органы. Международные институты призваны обеспечивать интересы своих членов во благо всеобщей безопасности и стабильности в мире.

Международные институты в современном понимании этого фактора начали образовываться в XIX веке. К ним относится Венский конгресс 1814–1815 гг., который учредил Рейнскую комиссию, поручив ей определять и корректировать регламент совместного использования Рейна прибрежными государствами в целях организации судоходства по нему в общих интересах. В дальнейшем создаются аналогичные комиссии по Эльбе в 1821 году, по реке По в 1849 году, по

Дунаю в 1856 году, по Пруту в 1866 году, возникают институты для налаживания сотрудничества между странами и в других областях. Одним из первых политических институтов нового времени может считаться заключенный 25 сентября 1815 года между императорами России и Австрии и королем Пруссии «Священный союз» [3].

Сегодня в мире насчитываются тысячи таких институтов. Одни из них уже устаревают, прекращают свою деятельность и исчезают, другие только формируются. Сейчас многие признают существование общих для регионов, континентов и человечества в целом, проблем, решение которых требует взаимодействия на межгосударственном уровне.

К международным структурам можно отнести деятельность посреднических комиссий, создаваемых с целью урегулирования и разрешения конфликтов мирными путями.

Будучи крупнейшей региональной организацией в сфере безопасности, ОБСЕ накопила богатый опыт в области содействия политическому диалогу и посреднической деятельности в целях предотвращения, улаживания или разрешения конфликтов. К таким примерам можно отнести участие СБСЕ в Переговорах в формате «5+2» по приднестровскому конфликту, создание механизма по предотвращению инцидентов и реагированию на них в Эрзнети.

Международные структуры в рамках своих полномочий определённым образом способны повлиять на развитие внешней политики государства и предопределять участие страны в конкретном вопросе международного масштаба. Решения, принимаемые этими структурами, формируют своего рода рейтинг страны в лице международного сообщества. Следует отметить, что создаваемые международные структуры включают государства, которые заинтересованы в этом участии, и вполне естественно, что дальнейшая деятельность данного международного института не всегда приносит ожидаемые результаты, что в дальнейшем может стать причиной завершения их существования и распада. С момента распада биполярной системы создано немало новых структур, образование которых соответствует требованиям новых условий международного развития. Это региональные союзы и организации. Хотя их деятельность не всегда, возможно, эффективна в решении конкретных проблем, но необходимость их существования бесспорна. Ибо их наличие в некоторой степени создает определенный баланс сил в отдельном регионе (БРИКС, ШОС). Эти организации требовательны и настойчивы в своих резолюциях и решениях. Многие из них требуют серьезной реорганизации ООН, что само по себе является фактором реальных возможностей и авторитета этих структур, которые объединяют в

себе государства с большим экономическим потенциалом в силу географического расположения, а также других важных показателей (объём территории, население, стратегические объекты, природные ресурсы).

Международно-правовые структуры во внешней политике Азербайджанской Республики. 18 октября 1991 года Азербайджан объявил о своей независимости и определил внешнеполитические приоритеты, первостепенным из которых стало обеспечение территориальной целостности и национальной безопасности. Сформулировав нефтяную стратегию, Азербайджан практически возглавил энергетическую и международно-транспортную политику региона, чем привлек внимание игроков мировой политики в качестве надежного, полноправного и серьезного партнера. За небольшой период независимого развития в Азербайджане было организовано большое количество мероприятий международного значения (гуманитарные форумы, саммиты, конференции, фестивали, конкурсы, выставки, европейские игры, гран-при формулы 1).

Согласно Концепции развития «Азербайджан-2020: взгляд в будущее» «основная стоящая перед Азербайджаном задача – не допустить отставания в процессе развития стран мира». Значимость этого документа выражена президентом Азербайджана: «Мы всесторонне развиваем нашу страну. Считаю, что в предстоящие годы благодаря реализации Концепции «Азербайджан-2020» наша страна должна войти в число развитых государств. То есть это наша основная цель» [2].

С первых дней независимости Азербайджанская Республика столкнулась с проблемой защиты государственных территорий и оказалась вовлеченной в территориальный конфликт. На протяжении тридцати лет, пытаясь решить этот вопрос дипломатическими путями, 30 января 1992 года Азербайджан присоединился к работе Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе, что создало возможность для подключения этой международной организации к поиску мирных путей разрешения конфликта в Нагорном Карабахе. «Мирное урегулирование армяно-азербайджанского конфликта играет одну из ключевых ролей в межгосударственных отношениях на Центральном Кавказе. Однако нельзя не учитывать то обстоятельство, что «в иерархии исторических ценностей и национальных святынь азербайджанского народа Карабаху (не отдельной его части, нагорной или равнинной, а Карабаху в целом как единому историко-культурному, геоэкономическому, природно-хозяйственному региону) всегда принадлежало и принадлежит поныне приоритетное место. Ибо Карабах – один из важнейших исторических очагов этногенеза азербайджанского народа, политической истории Азербайджана;

с Карабахом (наряду с другими пластами истории) связывались исторические корни национальной государственности, сбережения, упрочения этнической идентичности азербайджанцев» [5].

В своем выступлении в связи с наступающим 2020 годом президент Азербайджана Ильхам Алиев отметил, что «данный конфликт должен быть урегулирован в рамках территориальной целостности нашей страны. Нагорный Карабах является исторической исконной азербайджанской землей, неотъемлемой частью Азербайджана с точки зрения международного права» [6].

Что касается международной позиции в этом вопросе, то «все ведущие международные организации приняли постановления и резолюции, связанные с конфликтом, продемонстрировали свою позицию. Совет Безопасности ООН принял 4 резолюции, в которых открыто и четко указано, что оккупационные силы немедленно и безоговорочно должны быть выведены с захваченных земель. Аналогичные постановления и резолюции приняли Движение неприсоединения, Организация исламского сотрудничества, ОБСЕ, Европейский парламент, Парламентская Ассамблея Совета Европы и другие организации. В подписанном между Европейским Союзом и Азербайджаном документе «Приоритеты партнерства» выражена большая поддержка территориальной целостности, суверенитета, неприкосновенности границ Азербайджана. Таким образом, Нагорный Карабах является неотъемлемой частью Азербайджана (как в историческом плане, так и с точки зрения международного права)» [6].

Азербайджан граничит с региональными державами, которые являются важными игроками в мировой политике. В связи с этим наша страна порой выполняет роль международного моста во взаимоотношениях этих держав. За последнее время отмечается значительное усиление регионального сотрудничества в треугольнике «Азербайджан – Турция – Россия», с формированием новой геополитической оси в регионе. «С формированием новой геополитической оси в регионе заметно последовательное усиление регионального сотрудничества в треугольнике «Азербайджан – Турция – Россия». Эффективным подспорьем для укрепления трехстороннего сотрудничества являются площадки для обмена мнениями, встречи и саммиты с участием глав этих трех государств. Несомненно, что формирование такой важной оси – положительный фактор для региона Южного Кавказа, так как он прежде всего направлен на сохранение стабильности и безопасности региона, что, собственно, является первоочередной задачей этого формата. И это условие архиважно для каждой из трех сторон, учитывая общие и принципиальные интересы каждой из них в отдельности» [7].

Стимулов для развития взаимоотношений в формате «Россия – Турция – Азербайджан» предостаточно. К ним относится совместная работа по обеспечению безопасности в регионе от Каспийского до Эгейского морей и возможности для активизации взаимной торговли, способствование реализации таких двух транспортных коридоров, как «Север – Юг» из России в Индию и железной дороги «Баку – Тбилиси – Карс». Мнение специалистов сводится к следующему: «используя свои укрепляющиеся в последние два года отношения с Баку и Анкарой, Москва может инициировать объединение этих проектов. Благодаря синергии «Баку – Тбилиси – Карс» с коридором «Север – Юг» Россия получит новые возможности для экспорта своих товаров, например, зерна и алюминия в Турцию. Если подключить к этому треугольнику ещё и Иран, то мы получаем огромный рынок с населением в 300 миллионов человек, который не только составит конкуренцию США, Евросоюзу и Китаю, но решит ещё одну проблему для России. Поворот в сторону Ирана, Турции и Индии позволит России уменьшить зависимость от двух её главных торговых партнёров – Китая и Евросоюза» [8].

Необходимо отметить также, что порой, несмотря на имеющиеся возможные разногласия во взглядах, каждая страна заинтересована в создании системы безопасности в регионе, в связи с этим тесное сотрудничество во всех сферах является актуальным вопросом во внешней политике каждой из них.

Выводы. Таким образом, роль и международных структур, и правовых институтов в международных отношениях занимает в них определенную планку. Они способствуют координированию внешнеполитических шагов государства по многим вопросам, которые формируют политический имидж страны. В статье сделана попытка комплексного анализа деятельности этих структур и признано их влияние на деятельность государства за его пределами. Азербайджанская Республика за небольшой период создала определенную базу взаимоотношений с этими институтами и развила некий механизм сотрудничества. Об этом говорят постоянные мероприятия международного характера, проводимые в стране в различных сферах. Это сотрудничество способствует развитию политического диалога нашей страны с участниками международных отношений в различных форматах

Литература

1. Геополитическая ось «Москва – Баку – Анкара»: миф или реальность? URL: <https://tsargrad.tv/experts>
2. Иманов К.С. Роль и значение интеллектуальной собственности в Концепции развития «Азербайджан 2020: взгляд в будущее». Баку : Агентство по

авторским правам Азербайджанской Республики. 2016, 23 с.

3. Мутагиров Дж.З. История и теория международных отношений. Международные политические институты : Учебник для академического бакалавриата. Москва : ЮРАЙТ. 2018, 440 с.

4. Посредничество и содействие диалогу в контексте ОБСЕ. Справочное руководство. Центр ОБСЕ по предотвращению конфликтов. 2016, 126 с.

5. Эфендиев О.Ф. Вооруженные конфликты и военные преступления на Центральном Кавказе: международно-правовой аспект. Баку : Издательский Дом «Кавказ», 2006, 364 с.

6. Вступление Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева в честь наступающего 2020 года. URL: <https://ru.president.az> (31.12. 2019)

7. Резолюция о Соглашении между Азербайджаном, Турцией и Россией о последовательном укреплении регионального сотрудничества. URL: <https://news.day.az/politics> (2019)

8. Эксклюзивное интервью министра иностранных дел Аз. Республика Эльмара Мамедьярова агентству «Интерфакс». URL: <http://mfa.gov.az> (№ 012/19)

Анотація

Мамедзаде Н. С. Міжнародно-правові політичні інститути і зовнішня політика Азербайджану. – Стаття.

Мета статті – комплексно показати історію появи міжнародних інститутів, оцінити їх діяльність у сучасних умовах розвитку міжнародних відносин на прикладі деяких з них, а також дослідити роль цих структур у зовнішній політиці суверенної Азербайджанської Республіки.

Зазначається, що міжнародно-правові політичні інститути сьогодні є активними учасниками міжнародних відносин. Вони володіють конкретними цілями і завданнями. У межах своєї компетенції та можливостей ці міжнародні структури здатні вплинути на взаємини держав між собою і на політичну обстановку у світі. Суверенна Азербайджанська Республіка в межах пріоритетів зовнішньої політики, зацікавлена у співпраці з міжнародно-правовими інститутами. За короткий час Азербайджан заявив про себе як надійного партнера. Молода держава стала ініціатором багатьох транспортних, нафтових і енергетичних проєктів, що мають стратегічно вагомим міжнародним значенням.

Зовнішньополітична діяльність Азербайджану спрямована на створення і зміцнення системи регіональної та міжнародної безпеки. Залишаючись стороною територіального конфлікту, Азербайджан продовжує спроби дипломатичного вирішення проблеми в межах своїх національних інтересів.

Методи дослідження. У статті використовуються методи історичної хроніки, контент-аналіз міжнародно-правових актів, порівняльний аналіз сучасної ситуації у світі.

Наукова новизна статті відображає комплексний аналіз діяльності та спроможності міжнародно-правових політичних інститутів у сучасних умовах, їх присутність у зовнішній політиці Азербайджанської держави.

У висновку констатується, що співпраця Азербайджану з міжнародними структурами дозволяє позиціонувати нашу країну як політично стабільну, чим залучати іноземні інвестиції, що сприяють успішному економічному розвитку і всіх сфер суспільного життя. Збалансована зовнішня політика дозволила створити позитивний і міцний фундамент взаємин і з регіональними державами, і зі світовими державами, і з міжнародними структурами. Невирішеність територіального спору і позиція Азербайджану в цьому питанні доводить прихильність нашої країни загальноприйнятим нормам міжнародного права і проведення політики добросусідства та поваги до інтересів і традицій інших опонентів міжнародних відносин.

Ключові слова: міжнародно-правові та політичні інститути, зовнішня політика, міжнародні відносини, інституціоналізації міжнародного життя.

Summary

Mamedzade N. S. International legal political institutions and foreign policy of Azerbaijan. – Article.

The purpose of the article is to comprehensively show the history of the emergence of international institutions, evaluate their activities in modern conditions of the development of international relations on the example of some of them, and also explore the role of these structures in the foreign policy of the sovereign Republic of Azerbaijan.

It is noted that, international legal political institutions today are active participants in international relations. They have specific goals and objectives. Within the framework of their competence and capabilities, these international structures are capable of influencing the relations between states among themselves and the political situation in the world. The sovereign Republic of Azerbaijan, within the framework of foreign policy priorities, is interested in cooperation with international legal institutions. In a short time, Azerbaijan declared itself as a reliable partner. The young state has initiated many transport, oil and energy projects of strategically important international importance.

Azerbaijan's foreign policy is aimed at creating and strengthening a system of regional and international security. Remaining a party to the territorial conflict, Azerbaijan continues to attempt a diplomatic solution to the problem within its national interests.

Research Methods. The article uses the methods of historical chronicle, content analysis of international documents, a comparative analysis of the current situation in the world.

The scientific novelty of the article reflects a comprehensive analysis of the activities and the viability of international legal political institutions in modern conditions and their presence in the foreign policy of the Azerbaijan state.

In conclusion, it is stated that the cooperation of Azerbaijan with international structures allows us to position our country as politically stable and thereby attract foreign investment that contributes to successful economic development and all spheres of public life. A balanced foreign policy made it possible to create a positive and strong foundation for relations with regional

states, and with world powers, and with international structures. The unresolved territorial dispute and the position of Azerbaijan on this issue proves our country's commitment to the generally accepted norms of international law and pursuing a policy of good

neighborliness and respect for the interests and traditions of other opponents of international relations.

Key words: international legal and political institutions, foreign policy, international relations, institutionalization of international life.

УДК: 323.174+323.172]:316.32

DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i31.1010>

А. С. Міщенко

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3394-3841>

аспірантка кафедри політології

факультету соціології та управління

Запорізького національного університету

РЕГІОНАЛІЗМ ЯК ПРЕДМЕТ СУЧАСНОГО ПОЛІТИЧНОГО ДИСКУРСУ

Постановка проблеми. Дослідження регіоналізму є актуальним питанням не лише через його багатовекторність та корелятивний зв'язок із процесом глобалізації, а й через вплив на політичний та економічний стан країн світу, співвідношення з регіональними стратегіями розвитку та геополітичним картуванням. Різноманітні погляди на існування та розвиток регіоналізму дають можливість досліджувати регіоналізм крізь різноманітні наукові призми, надаючи можливість більш детально оцінити вагому роль розвитку такого явища, як «політичний регіоналізм», та отримати відповіді на запитання, що стосуються трансформації світоустрою. Сьогодні більшість поглядів на сутність регіоналізму не є актуалізованими, тому поширення різноманітних точок зору надасть більше можливостей сучасному політичному дискурсу отримати відповіді на запитання щодо розуміння глобальних трансформацій світоустрою та локальних змін, що в сукупності є результатами трансформацій регіоналізму. Завдяки дослідженню регіоналізму на прикладі Європейського Союзу можна сконструювати подальші перспективи розвитку регіональних утворень у різних частинах світу і, відповідно, спрогнозувати можливі подальші трансформації регіоналізму не лише з теоретичної точки зору, а й із фактичних світових та регіональних трансформацій.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Під час написання наукової роботи було проаналізовано низку праць, у яких порушується проблема політичного регіоналізму. Розглянуто дослідження як вітчизняних, так і закордонних дослідників. До когорти вітчизняних науковців належать Н. Баглікова, Н. Горло, І. Зварич, В. Колюх, Н. Мирна, В. Новицький, В. Рокоцова, І. Соколенко, А. Філіпенко, В. Чужикова, закордонних – О. Богатирьова, С. Буздуган, І. Бусигіна, К. Єфремова, Ф.-Б. Контель, К. Михайленко, Р. Рієдель, Р. Сміщенко, Ф. Толіпов, А.П. Тостес та ін.

Мета статті – проаналізувати погляди на сутність політичного регіоналізму, а також розширити межі розуміння важливості та перспектив як локального, так і глобального регіоналізму.

Виклад основного матеріалу. Наразі є безліч визначень сутності регіоналізму (від загального, що визначає регіоналізм як тенденцію в між-

народних відносинах, характеризує інтенсифікацію співробітництва за рахунок збільшення інституційних та неінституційних, формальних та неформальних взаємовідносин між країнами, які належать до однієї географічної зони, до управлінського, що передбачає свідоме конструювання регіону «зверху вниз» на міждержавному рівні). Але варто розуміти, що головна мета цих визначень полягає у наданні розуміння того, що це об'єднання низки сусідніх країн для взаємної допомоги (економічна, політична, медична, військова або будь-яка інша, прописана у відповідних меморандумах). Звісно, надати більш чітке визначення регіоналізму важко, бо максимально охопити всі аспекти регіоналізму в одному понятті не видається можливим, тому вибір доречного поняття є суб'єктивним та залежить більше від напрямку роботи, якого регіоналізм безпосередньо чи опосередковано стосується [1; 6].

Значна кількість наукових робіт щодо регіоналізму базується саме на вивченні феномену Європейського Союзу. Поява такого явища, як регіоналізм, пов'язана з критикою національних держав, які характеризувалися надмірною централізацією. Одним із критиків централізованого управління є представник німцької школи Ф. Кінські. Він вважає, що централізм не є ефективним в управлінні та не здатен вибудувати систему загальної рівності, несе у собі антигегемонні та репресивні ознаки, які провокують створення та поширення корупції та безладу. Рятівною альтернативою є перехід на рейки регіоналізму, який, на його думку, виявляється через наближення центрального уряду до суспільства, яке часто супроводжується внутрішньодержавним процесом децентралізації. А. Марк вважає, що централізована держава – це та країна, в якій вагому роль відіграє етатизм та який притаманні риси тоталітарного замкненого суспільства. Порятунком є регіоналізм із децентралізацією, які роблять суспільство вільним, відкритим та самостійним [1].

Також є погляд на сприйняття регіоналізму як форми державного устрою, як щось середнє між унітаризмом та федералізмом. Цю думку висловив польський політолог М. Котер, який порівнює регіоналізм із децентралізованими унітарними країнами [1]. Такою сьогодні можна вважати

й Україну, незважаючи на той факт, що Україна поки що не є членом Європейського Союзу. Відповідно до цього погляду та до сучасних реалій з управлінської та політичної точок зору Україна має перспективи доєднатися до цього регіонального об'єднання.

Під регіоналізмом також розглядають інші політичні процеси, як-от сепаратизм, децентралізація, транскордонне співробітництво, регіональна мережева інтеграція, рухи за етнічні права тощо. Ця думка щодо розуміння регіоналізму належить фінському політологу П. Юкарейнену. Також він доповнює, що регіоналізм є органічним процесом територіальної організації політичних, соціальних, економічних та інших процесів. Звісно, така будова так чи інакше характерна для кожної країни, але необхідно усвідомлювати, що розвиток тих чи інших політичних та соціальних процесів залежить від загальної державної політики [1]. Бачимо, що під регіоналізмом розуміється ще й низка внутрішньодержавних процесів і що регіоналізм – це не лише політика низки сусідніх держав із загальними цілями та принципами роботи, а й внутрішньодержавна регіональна політика, від дій якої залежить загальна спроможність держави.

Одвічним є питання про співвідношення регіоналізму і глобалізму. Учені Ж. Стінберген та Р. Фоке розглядають регіоналізм як відповідь на виклики глобалізації. Уважаємо, що в такому співвідношенні регіоналізм є певним балансоутворювальним фактором між збереженням етнічної самоідентифікації країн і розвитком, з одного боку, та функціонуванням глобальних мереж – з іншого. Глобалізація як процес, на нашу думку, є безповоротною. Традиційно об'єктом дослідження вказаних науковців став Європейський Союз. Автори вважають, що ЄС є лабораторією для вивчення процесів регіоналізму та конституціоналізму. Дослідниками виокремлено такі два погляди на регіоналізм: 1) технічний, 2) політичний. Структура технічних регіональних організацій, на думку дослідників, передбачає побудову та управління такої структури, що більш застосовувана в приватних організаціях. Щодо політичних регіональних організацій, то їх структура повинна відповідати політичним структурам, у межах яких приймається те чи інше рішення. Варто наголосити на важливості функціонування регіональних структур, бо саме вони раціоналізують усі можливі виклики глобального суспільства, тому що суспільство не може самостійно контролювати глобальні процеси, а країни, які ігнорують сучасні виклики та займають ізоляціоністську позицію, мають шанс погіршити свій як зовнішній стан, так і внутрішній [6, с. 30]. Приклад створення та функціонування ЄС демонструє, що регіоналізм все таки існує, тому розробляються різні

його моделі (відповідно до регіональних умов та потреб). Після початку функціонування ЄС було утворено низку інституційних конкурентів, як-от БРІКС, НАФТА, ШОС та ін. Також на прикладі західного регіоналізму відбувається процес навчання регіоналізму в інших регіонах світу, а саме у країнах Центральної Азії, Північної Африки, Закавказзя тощо [5, с. 30].

Отже, якщо розглядати регіоналізм у такому спектрі, то це проміжний пласт у вертикалі «локальне – регіональне – глобальне». У цій вертикалі регіоналізм є саме об'єднуювальною ланкою, що і дає трансфертний зв'язок між національним рівнем та глобальними процесами.

Крізь призму конструктивізму розглядає регіоналізм російський учений А. Макаричев, який зазначає, що регіоналізм варто досліджувати не лише як фактор розрізнення зовнішньої та внутрішньої політики. Дослідник розширює межі розуміння регіоналізму, зазначаючи, що цей процес може уособлювати протилежні процеси та мати під собою як економічний та політичний фундаменти, так і етнічний складник. Цілями регіоналізму можуть бути як досягнення автономії, або ізоляціонізму, так і отримання частини різних прибутків за участь в інтегративному процесі. Відповідно до цього погляду на явище регіоналізму сутність регіоналізму – явище ситуативне, що залежить від змісту та концепту. Завдяки цьому погляду на регіоналізм можна аргументувати сучасні регіональні трансформації як об'єктивні явища, зумовлені тими чи іншими причинами, бо такий погляд є гнучким, не виокремлює позитивні чи негативні сторони особливостей такого процесу [3].

Ще одним філософсько-концептуальним поглядом на регіоналізм є постмодерністський. Постмодерністи вважають, що традиційне розуміння регіоналізму як асоціації з територією є застарілим і має значення лише як методологія в історичних дослідженнях. Як і конструктивісти, постмодерністи приділяють увагу ідентичності в міжнародних відносинах. Але особливість постмодерністів полягає в тому, що ідентичність може бути й «уявною», а не лише сконструйованою. Відповідно до такого погляду уявлення про ідентичність, як і про територіальну належність, може трансформуватися, тому і процес регіоналізму є контекстним, і зміст його може змінюватися [3].

Сучасне розуміння регіоналізму також пов'язують із кризою біполярної системи, відповідно до якої регіоналізм став одним з альтернативних варіантів нового світоустрою. Відповідно до такої думки саме завершення «холодної війни» та яскраво вираженої біполярності сформулювали поділ регіоналізму на «старий» та «новий».

Без вивчення минулого немає сенсу впевнено йти в майбутнє, тому розглянемо основні засади

та особливості «старого» регіоналізму. Концепція «старого» регіоналізму була розроблена у 50-х роках ХХ ст., основними ініціаторами її впровадження були дві наддержави, тому вона ґрунтувалася на теоріях федералізму та (нео) функціоналізму. Отже, утворення так званих радянського та американського таборів країн є результатом роботи «старого» регіоналізму, який мав протекціоністський характер. Фундаментом «старого» регіоналізму було переконання у необхідності обмежити державний суверенітет, передавши частину повноважень міжнародним організаціям та наднаціональним організаціям. Таке управління базувалося би лише на вирішенні економічних проблем та проблем безпеки. Учасниками цих відносин мали бути лише суверенні держави [2; 5, с. 45]. Наразі така модель регіональної світової політики була б, можливо, й затребуваною для деяких авторитарних країн, але навряд чи дієздатною. Бо окрім питань економіки та безпеки, актуальними є й суспільні, екологічні, освітні та культурні питання. Та окрім суверенних держав, нині відіграють важливу роль субнаціональні та недержавні учасники. Відповідно, такий стан справ вимагає існування декількох протилежних патернів. Звісно, така модель може реінкарнуватися в протистоянні Китаю та США, але ми вважаємо, що більшість країн усе ж таки будуть стояти на боці власних національних інтересів та суверенітету.

Протилежною до «старого» регіоналізму є теорія «нового» регіоналізму, яка виникла наприкінці 80-х років минулого сторіччя, що означає взаємозалежність і взаємодію регіональних акторів в умовах глобалізації. Ця теорія розроблена шведськими вченими Б. Хеттне та Ф. Содербаумом. Стартовою позицією для розвитку «нового» регіоналізму стали глобальна соціальна теорія, компаративні регіональні дослідження та соціальний конструктивізм. Така сукупність теоретичних підходів дозволяє зрозуміти всю важливість концептуальної взаємодії інтересів учасників, ідентичностей, інтерсуб'єктних структур та матеріальних стимулів, що дають змогу вивчати та досліджувати процеси, які відбуваються зараз. Такі підходи дозволяють аналізувати регіональні процеси у межах глобальної динаміки.

Щодо загальних положень «нового» регіоналізму, то вони є концептуальною основою багатополярності. Багатополярність можна розглядати крізь призму плюралізму думок. Цей напрям означає, що сучасний регіоналізм будується «знизу», враховуючи низку думок та забезпечуючи демократичні основи розбудови як окремих країн, так і регіональних утворень. Відповідно до різноманіття думок «новий» регіоналізм, окрім економіки, розглядає соціально-політичні, екологічні, культурні, туристичні та інші аспекти.

Також головною ознакою є включеність у функціонування недержавних та субнаціональних учасників [3, с. 45; 7].

Час не стоїть на місці, тому відбуваються трансформаційні процеси як у регіонах, так і в загальносвітових процесах, мають місце концептуальні зміни поглядів щодо сутності та ролі регіоналізму. Низка науковців вважають, що сучасний світовий устрій складається з регіональних утворень. Так, А. Ачарья зазначає, що світова політика будуватиметься за рахунок розвитку регіональної архітектури. П. Катценштейн констатує неминучий рух до існування світу регіонів, а розвиток протилежних процесів розвитку національних держав та глобалізму взагалі відкидає. Б. Бузан, О. Уївер і Я. де Вільде стверджують, що сильні регіони утворюють глобальний порядок. Регіональні утворення функціонують на кожному континенті, тому саме функціональна співпраця в усіх сферах світового розвитку базується на засадах регіоналізму [3].

Ще один цікавий погляд на сутність сучасного регіоналізму продемонстрував італійський політолог М. Тело. Під регіоналізмом дослідник розглядає структурну характеристику сучасного світоустрою та глобального управління, що перебуває в процесі розвитку. Основна концептуальна теза дослідника полягає в тому, що розвиток і поширення регіоналізму та трансрегіоналізму є наслідком технологічної та економічної глобалізації, що пришвидшується завдяки динаміці країн, які розвиваються. Співвідношення сучасного регіоналізму та багатополярності автор розглядає під евристичним кутом зору. Дослідник вважає, що сучасний світоустрій та функціонування регіональних проєктів (утворень) і є викликом сучасного регіоналізму. Також науковець розглядає три сценарії подальшого розвитку регіоналізму. Перший варіант можна зарахувати до більш класичного погляду на розвиток регіоналізму, а саме ліберальної глобалізації, яка передбачає розмивання кордонів, і, як наслідок, політичний регіоналізм стає неактуальним та менш привабливим. Наступним варіантом є політизація нового регіоналізму, відповідно до якої навколо регіональних організацій вибудовується макрорегіональна архітектура політичного, економічного, культурного співробітництва. Така модель розвитку регіоналізму підтверджує вищезазначену тезу щодо того, що регіоналізм сприяє розвитку демократії, за якою країни, які належатимуть до регіонального утворення або прагнути будуть до нього вступити, будуть демократизуватися відповідно до вимог. Та третій варіант, відповідно до якого регіоналізм буде використовуватися як інструмент для побудови ієрархічного простору. Такий перебіг подій лише сприятиме поширенню та відстоюванню інтересів авторитарних держав. Звісно, оптимістичним є другий варіант, бо саме він най-

менше спотворює основні засади регіоналізму та сприяє розвитку політичного складника на демократичних засадах. Перший варіант взагалі знецінює регіоналізм, віддавши пріоритет глобалізму, але необхідно усвідомлювати, наскільки практичним, доречним та реальним є такий варіант розвитку подій. Щодо останнього варіанта, то загроза поширення авторитаризму існує завжди (як усередині великих регіональних утворень, так і зовні). Дослідник також зазначає, що одним із факторів, що сприяє розвитку сучасного регіонального розвитку, стали економічні кризи, прикладом є Європейський Союз. Автор указує, що за часів кризових хвиль 2008–2015 років відбувалась консолідація закріплених домовленостей, що сприяє посиленню політичної та економічної координації країн членів ЄС. Також М. Тело зазначає, що сьогодні більш актуальним є не поділ на регіональний та глобальний рівні, а пошук балансу між фрагментарною мережею двосторонніх домовленостей та регіональними та/або трансрегіональними формами взаємодії. Деякою мірою трансрегіональне співробітництво можна вважати однією з форм глобалізму, яка є актуальною та доречною. Щодо теми трансрегіонального розвитку, то з 2010-х років, з одного боку, простежується конкуренція трансрегіональних проєктів (США, КНР, ЄС), з іншого – посилюється взаємозв'язок між трансрегіональними торговими згодами, консолідація наявних або утворення нових союзів між дружніми країнами [4].

Ці тези дослідника наштовхують на висновок, що подальший розвиток регіоналізму та трансрегіоналізму варто досліджувати лише крізь призму рефлексії розуміння глобального політичного простору.

Трансформації, що активно відбуваються з початку ХХІ ст. в політичному, ідеологічному та філософському просторах, також позначилися на думках щодо регіоналізму, співвідношенні його реального стану з науково обґрунтованими поглядами. Таким чином, можна виокремити такі погляди на сучасний розвиток регіоналізму: постгегемоністський регіоналізм, постнеоліберальний регіоналізм, неортодоксальний регіоналізм, диференційована інтеграція, пористі регіональні порядки, регіональні світи, регіони, що сходяться, мережевий регіон та позамережевий регіоналізм. Така різноманітність поглядів на сучасну природу розвитку регіоналізму свідчить про строкатість регіоналізму, його неординарний характер та постійний взаємозв'язок із глобальними процесами та локальними викликами [3].

Висновок. Таким чином, ми бачимо, що питання регіоналізму є важливим не лише на міжнародному рівні, а й у дослідженні внутрішньодержавних процесів. Регіоналізм як система поглядів на сучасні світові трансформації є пев-

ною системою функціонування міждержавних відносин, але не є стабільним та ситуативним явищем, яке виробило певний технологічний інструментарій щодо нетрадиційних форм криз. Регіоналізм у внутрішньополітичному контексті засвідчує зростаючу роль регіону як політичного учасника, який вступає у діалог із центральною владою. Регіоналізм має певне теоретичне різноманіття у розумінні його сутності, існує поділ на «старий» та «новий» регіоналізм, активно розвиваються сучасні погляди на розвиток регіоналізму та співвідношення його з глобалізмом, а також надається філософське обґрунтування його історичного розвитку та сучасного функціонування. Відповідно до цих правил та парадигм регіоналізму вибудовується і сучасна внутрішня політика країн та утворених регіональних союзів, тому явище регіоналізму заслуговує на пильну увагу та більш детальні та розгорнуті дослідження (як у міждержавному контексті, так й у внутрішньополітичному).

Література

1. Баглікова М.С. Концептуальні засади дослідження «регіоналізму» в політичній науці. *Політологічний вісник*. 2013. Вип. 70. С. 232–242.
2. Ефремова К.А. От регионализма к трансрегионализму: теоретическое осмысление новой реальности. *Сравнительная политика*. 2017. Вып. 8(2). С. 58–72.
3. Європейські стандарти місцевого самоврядування та регіональна політика ЄС. Лекція № 5. Теорії регіоналізму в сучасних політико-правових дискурсах. URL: <http://law.karazin.ua/resources/doks/jm5-eu-201920.pdf> (дата звернення 15.08.2021).
4. Киреева А. Регионализм и будущее глобального управления. *Международные процессы*. Том 15. № 3 (50). Июль–сентябрь 2017. С. 113–119.
5. Михайленко Е.Б. «Старый» и «новый» регионализм: теоретический дискурс : курс лекций : [учеб. пособие] : М-во образования и науки Рос. Федерации, Урал. Федерал. ун-т. Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2014. 116 с.
6. Мирна Н.В. Сучасні тенденції регіоналізації та їх роль в європейських інтеграційних процесах. *Державне будівництво*. 2013. № 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2013_1_34 (дата звернення 15.08.2021)
7. Buzdugan S. New regionalism. URL: <https://www.britannica.com/topic/new-regionalism> (дата звернення: 11.08.2021)

Анотація

Мищенко А. С. Регіоналізм як предмет сучасного політичного дискурсу. – Стаття.

У статті визначено поняття «регіоналізм», його сутність та вектори розвитку. Регіоналізм представлено крізь призму функціонування Європейського Союзу. Розглянуто та проаналізовано погляди науковців: А. Ачарья, А. Катцкестейна, М. Котера, Ф. Кінські, А. Макаричева, А. Марка, Ф. Содербаума

Ж. Стінбергена, М. Тело, Р. Фоке, Б. Хеттне, П. Юкарейнена та ін. Учені розглядали явище регіоналізму з економічної, політичної, управлінської та соціальної точок зору, що дало змогу охарактеризувати регіоналізм як комплексне явище, від моделі та сприйняття якого залежить як функціонування країни на міжнародній арені, так і її внутрішня політика. Проаналізовано співвідношення регіоналізму з глобалізацією, де було визначено, що регіоналізм є сполучною ланкою між локальним рівнем та глобальним, виконуючи стабілізуючу роль у різноманітних векторах функціонування країн та міждержавних об'єднань. Дослідження регіоналізму, окрім політичного та економічного векторів, можливе і крізь призму філософського аналізу, тому регіоналізм розглянуто як явище постмодернізму та крізь призму конструктивізму. Розглянуто особливості концепцій «старого» та «нового» регіоналізму. Основними характеристиками «старого» регіоналізму є функціонування за умови біполярної системи, формування за принципом «згори вниз», основна мета – вирішення економічних та безпекових питань, визнання дії лише суверенних держав. «Новий» регіоналізм є фундаментом розвитку багатополарності, будується «знизу вгору», де учасниками є не лише країни, а й інші інституційні утворення у вигляді субнаціональних учасників. Також розглянуто декілька сценаріїв розвитку регіоналізму, до яких належать: 1) ліберальна глобалізація; 2) політизація нового регіоналізму; 3) регіоналізм як інструмент побудови ієрархічного простору. Була надана оцінка кожному з варіантів розвитку регіоналізму як світового тренду. Визначено також сутність сучасного регіоналізму, яка полягає в тому, що регіоналізм є наслідком економічної та технологічної глобалізації, агентами, що пришвидшують розвиток регіоналізму, є країни, що розвиваються (Китай, Індія, країни Південної Америки, а також Україна).

Ключові слова: регіоналізм, глобалізація, децентралізація, регіон, трансрегіоналізм, Європейський Союз, біполярна система, «новий» регіоналізм, «старий» регіоналізм.

Summary

Mishchenko A. S. Regionalism as a subject of modern political discourse. – Article.

The article defines the concept of regionalism, its essence and vectors of development. Regionalism is seen

as a phenomenon through the prism of the functioning of the European Union. We considered and analyzed views of these scientists: A. Acharya, A. Katzkestein, M. Kotter, F. Kinski, A. Makarichev, A. Mark, F. Soderbaum, J. Steenbergen, M. Telo, R. Focke, B. Hettne, P. Yukareinen and others. Scholars have considered the phenomenon of regionalism from an economic, political, managerial and social point of view, which allowed to characterize regionalism as a complex phenomenon. The model and perception of this phenomenon depends on the functioning of the country in the international arena and its domestic policy. The relationship between regionalism and globalization was analyzed. Also, it was determined that regionalism acts as an intermediary link between the local and global levels, playing a stabilizing role in various vectors of functioning of countries and intergovernmental associations. The study of regionalism, in addition to political and economic vectors, is possible through the prism of philosophical analysis, so regionalism was seen as a phenomenon of postmodernism and through the prism of constructivism. The peculiarities of the concepts of “old” and “new” regionalism are considered. The main characteristics of the “old” regionalism are the functioning of a bipolar system, the formation of the principle of “top down”, the main goal – to address economic and security issues, the recognition of the action of sovereign states only. The “new” regionalism is the foundation of the development of multipolarity, so it is built “from the bottom up”, where the actors are not only countries but also other institutional entities in the form of subnational actors. Several scenarios for the development of regionalism are also considered, which include 1) liberal globalization; 2) politicization of the new regionalism, 3) regionalism as a tool for building a hierarchical space. Each of the options for the development of regionalism as a global trend was assessed. We also noted the essence of modern regionalism, which is that regionalism is a consequence of economic and technological globalization, the agents that accelerate the development of regionalism are developing countries (China, India, South America, etc., including Ukraine).

Key words: regionalism, globalization, decentralization, region, transregionalism, European Union, bipolar system, “new” regionalism, “old” regionalism.

ЗМІСТ

ФІЛОСОФІЯ

С. В. Веремейчик	
Віртуальна реальність у контексті постмодерністського філософування	3
В. В. Гоголь, Н. Г. Габлей	
Свобода віросповідання засудженого як вияв індивідуальної свободи релігії	7
П. Д. Гуйван	
Особистісний та соціальний час як елементи філософського сприйняття темпорального виміру буття	13
О. І. Ліщинська	
Ідея ревіталізації Чорнобиля: естетичний досвід подолання наслідків екологічної трагедії	18
В. В. Проконець	
Способи створення світів Гудмена через призму комбінаторної оптики	23
І. Д. Спаський	
Філософська ідея всеєдності у практиках онтологізації господарства	28
В. А. Шеховцова-Бурянова	
Особливості міської ідентичності як вид локальної ідентичності	33
Р. П. Шмат	
Аспекти розуміння проблеми справедливості Платоном, Арістотелем, Джоном Ролзом	38

СОЦІОЛОГІЯ

С. В. Горський	
Зміна соціокультурного простору	42
Т. В. Кушерець	
Плюралізм уявлень про соціальну реальність як передумова розвитку соціологічної теорії	47
Т. С. Марусяк	
Правосвідомість покоління ровесників незалежності України: досвід глибинних інтерв'ю	53
В. А. Плющ	
Соціокультурна адаптація мігрантів: концептуалізація, етапи та їхня динаміка	59
О. Є. Сакало	
Сьома хвиля світового дослідження цінностей (World Values Survey): історія, методологія та методика	69
Т. Г. Червінська, М. О. Соболевська	
Часовий вимір гендерної нерівності	74
В. Ф. Ятченко, О. В. Олійник	
Соціальна травма і проблема ідентичності	79

ПОЛІТОЛОГІЯ

Л. В. Абизова, Г. Д. Ємельяненко, В. В. Степанов	
Проблема раціоналізації політичної діяльності	84
Н. С. Мамедзаде	
Международно-правовые политические институты и внешняя политика Азербайджана	89
А. С. Міщенко	
Регіоналізм як предмет сучасного політичного дискурсу	94

CONTENTS

PHILOSOPHY

Veremeychik S. V.	
Virtual reality in the context of postmodern philosophizing.....	6
Gogol V. V., Hablei N. G.	
Freedom of religion of the convict as a manifestation of individual freedom of religion.....	11
Guyvan P. D.	
Personal and social time as elements of the philosophical perception of the temporal dimension of being.....	17
Lishchynska O. I.	
The idea of Chornobyl revitalization: an aesthetic experience of overcoming the environmental disaster consequences.....	22
Prokopets V. V.	
Goodman's ways of worldmaking in the light of combinatory optics.....	26
Spassky I. D.	
Sofia ontological secret of the economy in the practices of philosophical reflection.....	31
Shekhovtsova-Burianova V. A.	
Urban identity as a kind of local identity.....	36
Shmat R. P.	
Aspects of understanding the problem of justice by Plato, Aristotle, John Rawls.....	41

SOCIOLOGY

Horskyi S. V.	
Changing the socio-cultural space.....	46
Kusherets T. V.	
The Pluralism of Social Reality Conceptions as a Prerequisite for Sociological Theory Development.....	52
Marusiak T. S.	
Legal consciousness of the generation of peers of independence of Ukraine: the experience of semi-structured interviews.....	57
Pliushch V. A.	
Sociocultural adaptation of migrants: concepts, stages and dynamics.....	68
Sakalo O. Ye.	
The Seventh Wave of World Values Survey: History, Methodology and Techniques.....	73
Chervinska T. G., Sobolevska M. O.	
Time dimension of gender inequality.....	78
Yatchenko V. F., Oliinyk O. V.	
Social trauma and the problem of identity.....	83

POLITOLOGY

Abyzova L. V., Yemelienenko H. D., Stepanov V. V.	
The problem of rationalization of political activity.....	88
Mamedzade N. S.	
International legal political institutions and foreign policy of Azerbaijan.....	92
Mishchenko A. S.	
Regionalism as a subject of modern political discourse	98

НОТАТКИ

Наукове видання

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ

Науково-практичний журнал

Випуск 31

Виходить шість разів на рік

Українською, російською та англійською мовами

Коректор – Н. Ігнатова
Комп'ютерна верстка – В. Гайдабрус

Підписано до друку 17.09.2021. Формат 60×84/8. Обл.-вид. арк. 11,50, ум. друк. арк. 11,41.
Папір офсетний. Цифровий друк. Наклад 100 примірників. Замовлення № 1121/428.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефон +38 (048) 709 38 69, +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.